

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi
Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir.
(Reyestr № 4254)

ISSN 2957-3882 (Print)
ISSN 2957-6423 (Online)

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu

ŞƏRQ ARAŞDIRMALARI

elmi-nəzəri jurnal

ВОСТОЧНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

научно-теоретический журнал

EASTERN STUDIES

scientific-theoretical journal

№ 1 (11)

yanvar-iyun
cild/vol. 7, 2025

Bakı-2025

BAŞ REDAKTOR:

Akademik Gövhər BAXŞƏLİYEVƏ - AMEA Akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun direktoru

BAŞ REDAKTORUN MÜAVİNİ:

Fil.ü.f.d, dos. Ruhəngiz CÜMŞÜDLÜ - AMEA Akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun elmi işlər üzrə direktor müavini

MƏSUL KATİB:

Fil.ü.f.d., dos. Lalə ƏLİYEVƏ - AMEA Akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun Yazılı abidələrin tədqiqi və nəşri şöbəsinin aparıcı elmi işçisi

REDAKSİYA HEYƏTİNİN ÜZVLƏRİ:

Akademik İ.Həbibbəyli -	AMEA-nın prezidenti
Akademik V.V.Naumkin -	Rusiya Elmlər Akademiyasının Şərqşünaslıq İnstitutunun elmi rəhbəri
Akademik A.B.Kudelin -	Rusiya Elmlər Akademiyasının M.Qorki adına Dünya Ədəbiyyatı İnstitutunun elmi rəhbəri
Akademik N.Axundova -	AMEA A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
Akademik N.Vəlixanlı -	AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin direktoru
Akademik M.Nağısoylu -	AMEA-nın müşaviri
Akademik Ş.Mustafayev -	Türk Akademiyasının prezidenti
Professor T.Məlikli -	AMEA N.Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi
Professor İ.F.Popova -	Rusiya Elmlər Akademiyasının Şərq Əlyazmaları İnstitutunun direktoru
Professor T.Cəmil -	Babes-Bolyai Universitetinin Türkologiya və Mərkəzi Asiya Araşdırmaları İnstitutunun direktoru, Rumıniya
Professor T.Seyhan -	Memar Sinan İncəsənət Universiteti, Türkiyə
Professor M.E.Kılıç -	İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının İslam Tarixi, İncəsənəti və Mədəniyyəti Araşdırma Mərkəzinin baş direktoru
Professor M.Xalvaşi -	Batumi Şota Rustaveli Dövlət Universiteti, Gürcüstan
Professor E.Quliyev -	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin "Türk Araşdırmaları" Elmi-Tədqiqat Mərkəzinin rəhbəri
Professor M.M.Əbdülhəmid -	İraq Strateji Araşdırmalar Mərkəzinin direktoru
Professor H.Eren -	Türkiyə
Professor S.Rüstəмова-Tohidi -	AMEA Akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu
Professor M.Kazımov -	Bakı Dövlət Universiteti, Orta Şərq dilləri və ədəbiyyatı kafedrasının müdiri
Professor İ.Həmidov -	AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Ortaq başlanğıc və İntibah dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsinin müdiri

REDAKTORLAR: H.Ağamoğlanov, İ.Bağırov, Ş.Şahbazova

REDAKSİYA HEYƏTİNİN ÜNVANI:

Hüseyn Cavid prospekti 117

Bakı, Azərbaycan, AZ1143

Tel: (+994) 0554711366

Rəsmi sayt: es.anas.az

E-mail: sherq.arashdirmalari@mail.ru

Fb.com/Şərq araşdırmaları elmi-nəzəri jurnal

Academia.edu/Şərq araşdırmaları (elmi-nəzəri jurnal)

© akad. Z.M.Bünyadov adına
Şərqşünaslıq İnstitutu, 2025

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:

Академик Говхар БАХШАЛИЕВА - директор Института Востоковедения имени академика
З.М. Буньядова НАНА

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА:

Д.ф.п.ф., доцент Рухангиз ДЖУМШУДЛУ - заместитель директора по научной работе Института
Востоковедения имени академика З.М.Буньядова НАНА

ОТВЕТСТВЕННЫЙ СЕКРЕТАРЬ:

Д.ф.п.ф., доцент Лала АЛИЕВА - ведущий научный сотрудник отдела исследования и публикации
памятников письменности Института Востоковедения имени
академика З.М.Буньядова НАНА

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ:

Академик И.Габибейли –	Президент НАНА
Академик В.В. Наумкин –	Научный руководитель Института востоковедения РАН
Академик А.Б. Куделин –	Научный руководитель Института мировой литературы имени М. Горького РАН
Академик Н. Ахундова –	Институт истории НАНА им. А. Бакиханова
Академик Н.Валиханлы –	директор Музея национальной истории Азербайджана НАНА
Академик М. Нагысойлу –	советник НАНА
Академик Ш. Мустафаев –	президент Турецкой академии
профессор Т.Меликли –	Национальный Музей Азербайджанской Литературы НАНА им. Н.Гянджеви
Профессор И.Ф. Попова –	директор Института восточных рукописей РАН
Профессор Т. Джемиль –	директор Института тюркологии и исследований Центральной Азии Университета Бабеш-Бойяи, Румыния
Профессор Т. Сейхан –	Университет искусств Мемара Синана, Турция
Профессор М.Э.Кылыч –	генеральный директор Центра исследований исламской истории, искусства и культуры Организации исламского сотрудничества
Профессор М. Халваши –	Батумский государственный университет имени Шота Руставели, Грузия
Профессор Э.Гулиев –	руководитель Научно-исследовательского центра «Тюрковедение» Азербайджанского Государственного Педагогического Университета
Профессор М.М. Абдулхамид –	директор Иракского центра стратегических исследований
Профессор Х. Эрен –	Турция
Профессор С.Рустамова-Тохиди –	Институт Востоковедения НАНА имени академика З.М.Буньядова
Профессор М.Кязимов –	Бакинский Государственный Университет, заведующий кафедрой языков и литературы Среднего Востока
Профессор И.Гамидов –	заведующий отделом азербайджанской литературы, Общих начал и периода Возрождения Института литературы имени Низами Гянджеви НАНА

РЕДАКТОРЫ: Х.Агамогланов, И. Багиров, Ш.Шахбазова

АДРЕС РЕДАКЦИИ:

Проспект Гусейна Джавида 117
Баку, Азербайджан, AZ1143
Тел: (+994) 0554711366
Официальный сайт: es.anas.az
E-mail: sherq.arashdirmalari@mail.ru
Fb.com/Şərq araşdırmaları elmi-nəzəri jurnal
Academia.edu/Şərq araşdırmaları (elmi-nəzəri jurnal)

EDITOR-IN-CHIEF:

Academician Govhar BAKHSHALIYEVA - Director of the Institute of Oriental Studies named after Academician Z.M.Bunyadova of ANAS

DEPUTY EDITOR-IN-CHIEF:

Associate Professor Ruhangiz JUMSHUDLU - Deputy Director of the Institute of Oriental Studies named after Academician Z.M.Bunyadova of ANAS

EXECUTIVE SECRETARY:

Associate Professor Lala ALIYEVA - Leading Researcher in the Department of Research and Publication of Written Monuments at the Institute of Oriental Studies named after Academician Z.M.Bunyadov of ANAS

EDITORIAL BOARD MEMBERS:

Academician I.Habibbeyli	President of ANAS
Academician V.V.Naumkin	President of the Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences
Academician A.B.Kudelin	Scientific adviser of the Institute of World Literature named after M.Gorky of the Russian Academy of Sciences
Academician N.Akhundova	Institute of History named after A.Bakikhanov of ANAS
Academician N.Valikhanli	General Director of the National History Museum of Azerbaijan of ANAS
Academician M.Naghisoylu	Advisor of ANAS
Academician Sh.Mustafayev	Institute of Oriental Studies named after Academician Z.M.Bunyadov of ANAS, head of the Department of History and Economy of Turkey
Professor T.Malikli	National Museum of Azerbaijani Literature named after N.Ganjavi of ANAS
Professor I.F.Popova	Director of the Institute of Oriental Manuscripts of the Russian Academy of Sciences
Professor T.Jamil	Director of the Institute of Turkology and Central Asian Studies, Babes-Bolyai University, Romania
Professor T.Seyhan	Mimar Sinan Fine Arts University, Turkey
Professor M.E.Kilic	General Director of the Research Center for Islamic History, Art and Culture of the Organization of Islamic Cooperation
Professor M.Khalvashi	Batumi Shota Rustaveli State University, Georgia
Professor E.Guliyev	Head of the Research Center for Turkic Studies of the Azerbaijan State Pedagogical University
Professor M.M.Abdulhamid	Director of the Iraq Institute for Strategic Studies
Professor H.Eren	Turkey
Professor S.Rustamova-Tohidi	Institute of Oriental Studies named after Academician Z.M.Bunyadov of ANAS
Professor M.Kazimov	Baku State University, head of the Department of Middle Eastern Languages and Literature
Professor I.Hamidov	Institute of Literature named after Nizami of ANAS, Head of the Department of Ancient Azerbaijani Literature

EDITORS: H.Aghamoghanov, I.Baghirov, Sh.Shahbazova

EDITORIAL ADDRESS:

Huseyn Javid Avenue 117

Baku, Azerbaijan, AZ1143

Tel: (+994) 0554711366

Official website: es.anas.az

E-mail: sherq.arashdirmalari@mail.ru

Fb.com/Şərq araşdırmaları elmi-nəzəri jurnal

Academia.edu/Şərq araşdırmaları (elmi-nəzəri jurnal)

MÜNDƏRİCAT

FİLOLOGİYA

Fikrət SÜLEYMANOĞLU. Cənubi Azərbaycan poeziyasında vətənin bütövlüyü ideyası.....	8
Aygül MİRZƏYEVA. Qaqauz dilinin leksikasının tədqiqat tarixinə dair	20
Nazim MƏNSİMOV. Farsdilli ədəbiyyatda türk sözləri.....	28

TARİX, ETNOQRAFIYA VƏ SİYASİ ELMLƏR

Aytəkin QƏHRƏMANOVA, Aslan İBRAHİMOV. Şahbuz rayonu və onun tarix və mədəniyyət abidələri haqqında	39
Aynur ALLAHVERDİYEVA. Atatürk dövrü Türkiyənin diplomatiyasının əsas istiqamətləri	55
Elvin QARAYEV. Beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində terrorçuluqla mübarizənin sistemli xarakteri və onun problemləri	67
Elxan QULİYEV. XIII-XIV əsrlər Azərbaycanda məhkəmə-hüquq sistemi.....	81
Elnarə BUNYATOVA. Milli mədəniyyətlərin qarşılıqlı öyrənilməsinin metodoloji xüsusiyyətləri	92
Müqabil MƏMMƏDOV. Uyğurların etnogenezinə dair təhlil	103

СОДЕРЖАНИЕ

ФИЛОЛОГИЯ

Фикрет СУЛЕЙМАНОВ . Идея единства родины в поэзии Южного Азербайджана.....	8
Айгюль МИРЗАЕВА . Об истории исследования лексики гагаузского языка	20
Назим МАНСИМОВ . Тюркские слова в персоязычной литературе	28

ИСТОРИЯ, ЭТНОГРАФИЯ И ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

Айтекин ГАХРАМАНОВА, Аслан ИБРАХИМОВ . О Шахбузском районе и его историко-культурных памятниках	39
Айнура АЛЛАХВЕРДИЕВА . Основные направления турецкой дипломатии в эпоху ататюрка	55
Эльвин ГАРАЕВ . Малочисленный рутульский народ в единой азербайджанской семье	67
Эльхан ГУЛИЕВ . Судебно-правовая система в Азербайджане в XIII-XIV веках	81
Эльнора БУНИЯТОВА . Методологические особенности исследования взаимодействия национальных культур	92
Мугабиль МАМЕДОВ . Анализ этногенеза уйгуров	103

CONTENTS

PHILOLOGY

Fikret SULEYMANOGLU. The Idea of the Unity of the Motherland in the Poetry of Southern Azerbaijan	8
Aygul MIRZAYEVA. On the History of Research Into the Lexicon of the Gagauz language	20
Nazim MANSIMOV. Turkic Words in Persian Literature.....	28

HISTORY, ETHNOGRAPHY AND POLITICAL SCIENCES

Aytekin GAHRAMANOVA. Aslan IBRAHIMOV. Shahbuz District and Its Historical and Cultural Monuments	39
Aynur ALLAHVERDIYEVA. The Main Directions of Turkish Diplomacy during the Atatürk Era	55
Elvin GARAYEV. The Small Rutul People as a Part of Single Azerbaijani Family	67
Elkhan GULIYEV. The Legal System in Azerbaijan in the 13 th –14 th Centuries	81
Elnara BUNYATOVA. Methodological Features of Research into the Interaction of National Cultures	92
Mugabil MAMMADOV. Analysis of the Ethnogenesis of the Uyghurs	103

FİLOLOGİYA

DOI: <https://doi.org/10.59849/2957-3882.2025.1.8>

UOT: 82-09.512.162

CƏNUBİ AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA VƏTƏNİN BÜTÖVLÜYÜ İDEYASI

Fikrət SÜLEYMANOĞLU

*F.ü.f.d., AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu,
aparıcı elmi işçi. Azərbaycan.**E-mail: fikret55@mail.ru**<https://orcid.org/0000-0003-2425-1085>**Daxilolma tarixi: 02.02.2025**Düzəliş tarixi: 13.03.2025**Nəşrə təsdiq tarixi: 02.04.2025*

XÜLASƏ

Etnik bölgü (*bölünmüş xalq*) məsələsi bu gün dünya siyasətinin ən kəskin problemlərindən biridir. Bölünmüş etnos dedikdə, adətən coğrafi ərazi bütövlüyü bu və ya digər səbəblər nəticəsində sərhədlərlə parçalanmış xalqlar nəzərdə tutulur. Yəni bu xalqların əsrlər boyu formalaşmış etnik sərhədləri rəsmi coğrafi sərhədləri ilə üst-üstə düşmür. Coğrafi mövqeyindən və ya sayından asılı olmayaraq hər hansı etnosun bölünməsi yalnız həmin etnosun özü üçün deyil, həm də onun ətrafı, bəzən də yerləşdiyi region, hətta bütün dünya üçün (*Koreya, Tayvan, Kəşmir...*) çox ciddi problemlər – global müharibə təhlükəsi yaradır.

Hazırda dünyada çoxlu bölünmüş etnoslar var. Onlardan biri də Azərbaycan Respublikasında, İran, Gürcüstan və Rusiyanın Azərbaycan Respublikası ilə həmsərhəd bölgələrində – öz tarixi torpalarında yaşayan Azərbaycan türkləridir. Heç şübhəsiz ki, bura Ermənistandakı dədə-baba torpaqlarından zorla çıxarılmış yüz minlərlə soydaşımızın tarixi yurdlarını da əlavə etmək lazım gəlir. İki yüz il öncə ərazisi Rusiya və İran arasında bölünmüş Azərbaycan cəmiyyətinin ictimai şüurunda vətənin bölünməsi və onun torpaqlarının yenidən birləşdirilməsi ilə bağlı fərqli düşüncələr özünü göstərir. Bu düşüncələr ayrı-ayrı dövrlərdə siyasi və hüququ müstəvidə müzakirə olunsada, daha çox ədəbi müstəvidə özünü göstərməkdədir.

Hazırda müstəqil Azərbaycan Respublikasının mövcudluğu, onun iqtisadi, siyasi və hərbi baxımdan inkişaf edib bölgənin lider dövlətinə çevrilməsi fonunda son zamanlar cənublu ziyalılar, o cümlədən ədəbiyyat xadimləri arasında vətənin birliyi və müstəqilliyi ideyasının yavaş-yavaş gücləndiyi, təbii olaraq daha geniş dairələri əhatə etməyə başladığı görülməkdədir. Heç şübhəsiz ki, bu ideyaların yayılmasında amansız təzyiqlərə rəğmən fərqli dünyagörüşü və ədəbi cərəyanları təmsil edən cənublu şairlərin fəaliyyəti xüsusilə diqqəti cəlb edir. Məqalədə onların əsərləri bu kontekstdə araşdırılıb qiymətləndirilir. Araşdırmalar bu qənaətə gəlməyə əsas verir ki, vətəndə və ya mühacirətdə yaşamaqlarından asılı olmayaraq, informasiya texnologiyalarının yaratdığı imkanlardan bacarıqla istifadə edən cənublu şairlərin ədəbi fəaliyyəti problemin həlli perspektivləri ilə bağlı yeni mərhələnin başlanğıcına işarə edir.

Açar sözlər: etnik bölgü, Cənubi Azərbaycan, bütöv Azərbaycan, milli birlik ideyası

ИДЕЯ ЕДИНСТВА РОДИНЫ В ПОЭЗИИ ЮЖНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА

Фикрет СУЛЕЙМАНОВ*Кандидат филологических наук, ведущий научный
сотрудник, Институт литературы имени
Низами Гянджеви НАНА, Азербайджан**E-mail: fikret55@mail.ru
ORCID: 0000-0003-2425-1085**Дата поступления: 02.02.2025**Дата исправления: 13.03.2025**Дата утверждения к публикации: 02.04.2025***АННОТАЦИЯ**

Вопрос этнического разделения (разделённого народа) сегодня является одной из самых острых проблем мировой политики. Под разделённым этносом, как правило, понимаются народы, чья этническая целостность по тем или иным причинам была нарушена в результате географического размежевания и появления государственных границ. Иными словами, этнические границы, сформировавшиеся на протяжении веков, не совпадают с официальными географическими границами. Разделение какого-либо этноса, независимо от его численности или географического положения, становится источником серьёзных проблем не только для самого этноса, но и для окружающих его обществ, а в некоторых случаях — и для целого региона или даже всего мира (Корейский полуостров, Тайвань, Кашмир и др.), создавая угрозу глобального конфликта.

В современном мире существует множество разделённых этносов. Одним из них являются азербайджанские турки, проживающие в Азербайджанской Республике, а также на их исторических землях — в приграничных с Азербайджаном регионах Ирана, Грузии и России. Несомненно, к этому числу следует отнести и сотни тысяч наших соотечественников, насильственно изгнанных со своих исконных земель в Армении. Разделение Азербайджана, территория которого два века назад была поделена между Российской и Персидской империями, оставило глубокий след в общественном сознании. Мысль о разделении Родины и идее воссоединения её земель находит выражение в различных формах, и хотя этот вопрос в разные исторические периоды обсуждался на политико-правовом уровне, он преимущественно отражался в литературной плоскости.

Сегодня, на фоне существования независимой Азербайджанской Республики, её экономического, политического и военного укрепления, превращения в лидирующее государство региона, наблюдается тенденция к усилению идеи единства и независимости Родины среди южных просветителей, в том числе и представителей литературы. Эта идея постепенно охватывает всё более широкие слои общества. Важную роль в её распространении, несмотря на жестокие репрессии, играют южные поэты, представляющие различные мировоззрения и литературные течения. Их деятельность в этом направлении заслуживает особого внимания. В статье рассматриваются и оцениваются произведения этих авторов в указанном контексте. Проведённые исследования позволяют прийти к выводу, что независимо от того, живут ли они на Родине или в эмиграции, южные поэты, умело использующие возможности информационных технологий, своим литературным творчеством обозначают начало нового этапа в контексте перспектив решения данной проблемы.

Ключевые слова: Этническая разделённость, Южный Азербайджан, единый Азербайджан, идея национального единства.

THE IDEA OF THE UNITY OF THE MOTHERLAND IN THE POETRY OF SOUTHERN AZERBAIJAN

Fikret SULEYMANOGLU

*PhD in Philology, Senior Research Fellow,
Nizami Ganjavi Institute of Literature, Azerbaijan
National Academy of Sciences (ANAS), Azerbaijan
E-mail: fikret55@mail.ru
ORCID: 0000-0003-2425-1085*

Date of submission: 02.02.2025

Date of revision: 13.03.2025

Date of acceptance for publication: 02.04.2025

ABSTRACT

The issue of ethnic division (divided nations) remains one of the most pressing problems in contemporary global politics. The term ‘divided ethnos’ typically refers to peoples whose historical ethnic territories have been fragmented by modern state borders due to various political and historical circumstances. In such cases, the ethnic boundaries shaped over centuries do not align with the official geopolitical borders. The division of an ethnic group, regardless of its geographic location or population size, poses serious challenges not only to the group itself but also to its surrounding regions and, in some cases, to global stability, as exemplified by cases such as Korea, Taiwan, and Kashmir.

Today, numerous divided ethnic groups exist across the world. Among them are the Azerbaijani Turks living in the Republic of Azerbaijan, as well as in the Azerbaijani-inhabited border regions of Iran, Georgia, and Russia, areas that historically belong to the Azerbaijani people. Undoubtedly, this group also includes the hundreds of thousands of compatriots who were forcibly displaced from their ancestral lands in Armenia. In the collective consciousness of Azerbaijani society, whose territory was divided between Russia and Iran two centuries ago, ideas concerning the fragmentation of the homeland and aspirations for the reunification of its lands have found varied expression. While these ideas have at times been discussed in political and legal frameworks, they have most consistently and vividly manifested in the literary sphere.

In the current context of the independent Republic of Azerbaijan, marked by its growing economic, political, and military strength and emergence as a regional leader, there is a noticeable resurgence of the idea of national unity and independence among intellectuals and literary figures in Southern Azerbaijan. This idea is gradually gaining strength and attracting wider attention. Notably, despite harsh repression, Southern Azerbaijani poets representing diverse literary traditions and worldviews play a significant role in spreading these ideals. This article analyzes and evaluates their literary works in this context. The findings suggest that, regardless of whether they reside in their homeland or in exile, Southern Azerbaijani poets are skillfully utilizing the opportunities afforded by modern information technologies. Their literary activity signals the beginning of a new phase in addressing the issue of national unity.

Keywords: *Ethnic division, Southern Azerbaijan, united Azerbaijan, the idea of national unity.*

Giriş

Müstəqil və çağdaş siyasi sistemə malik Azərbaycan Respublikasını öz gələcəyi üçün böyük təhdid kimi qəbul edən İranın dini-siyasi elitası, xüsusilə də fars millətçiləri hesab edirlər ki, Arazın şimalındakı inkişaf istər-istəməz Cənubi Azərbaycanda on milyonlarla iranlı türkün düşüncəsində bütöv və böyük Azərbaycan ideyasını bəsləməkdədir.

Professor Nəsim Nəsimzadənin bununla bağlı fikirləri mövcud reallığı daha doğru əks etdirir: *“İranda Azərbaycan məsələsi... həm də parçalanmış millətlər problemi qəbilindədir... İrandakı azərbaycanlılar dünya azərbaycanlılarının böyük hissəsini (təxminən 70 faizini) təşkil edir. Şimali Azərbaycanın varlığı Türkiyənin mədəni təsiri İrandakı azərbaycanlıların milli konsolidasiya prosesində müsbət amil olmuş və onları siyasi dövlət təşkilinə ruhlandırmışdır”* (Nəsimzadə, 1997, s.221).

Bütöv Azərbaycan dedikdə, bir qayda olaraq İranın şimal-qərbində sahəsi 170.200 kv.km, əhalisi təxminən 30 milyon olan Cənubi Azərbaycan adlandırılan bölgə və 86.600 kv.km ərazisi BMT tərəfindən rəsmən tanınan, əhalisinin sayı 10,2 milyon olan Azərbaycan Respublikasının birliyi və müstəqilliyi nəzərə tutulur. Yəni ərazisi 256.800 kv.m, əhalisi 40 milyona yaxın olan bir ölkə.

Mövcud dünya şərtlərində İranda vahid Azərbaycan probleminin siyasi və ya hüquqi müstəvidə hər hansı formada müzakirəsi nəinki qeyri-mümkündür, hətta olduca təhlükəlidir. Belə ki, rejim bu cür fikirləri az qala orta əsr üsulları ilə boğur. İranda Azərbaycan türklərinin nəinki siyasi-hüquqi birliyi, elə mədəni birliyi də xəyanət hesab olunur. Dini-siyasi rejim bu bölünmüş etnosun gələcəyinə ancaq *“vahid şia ümməti”* prizmasından, həm də özünün tam nəzarəti altında saxlamaq perspektivindən yanaşır və bunun üçün müvafiq *“təربiyələndirici tədbirlər”* həyata keçirməkdən də çəkinmir. Amma həlli get-gedə dönməzlik nöqtəsinə yaxınlaşmaqda olan bu problemin ədəbi müstəvidə – poeziya və nəsrə bu ya digər formada ifadəsi də bütün təzyiqlərə rəğmən son illərdə yeni inkişaf mərhələsinə daxil olmaqdadır.

I. Problemin tarixi

Qacar Dövləti (*Mamalek-e Mahruse-ye Qacar*) ilə Rus İmperiyası arasında bağlanmış Gülistan (1813) və Türkmənçay (1828) müqavilələri tarixi Azərbaycan torpaqlarını Astaraçay, Bolqarçay və Araz çayı ilə rəsmən iki hissəyə böldü və bununla da Azərbaycan türklərinin son iki yüz illik taleyinə damğa vuran, milli şüurunda dərin yaralar açan etnik parçalanma problemi ortaya çıxdı. Böyük şairimiz Bulud Qaraçurlu Səhəndin təbirincə desək:

*Sonra da parçalandı
Vətənimiz aradan.
Bir qolçomaq zorladı
Başqa qolu zorbadan* (Səhənd, 2012, s.357).

Əlbəttə, ilk dövrlərdə Rusiya İmperiyası və İran arasında ciddi qorunan sərhədlərin olmaması, eləcə də Şimalla Cənub arasında istər rəsmi, istərsə də qeyri-rəsmi gediş-gəlişin asanlıqla səbəbindən bu tarixi qırılma hadisəsi milli düşüncədə parçalanma ilə bağlı bu gün təsəvvür etdiyimiz təlatümü yaratmadı. Otaylı-butaylı Azərbaycanı yenidən birləşdirmək ideyası icimai fikrin, ədəbiyyatın əsas mövzularından birinə çevrilmədi, xalqımızı bu ədalətsizliyin aradan qaldırılması uğrunda mübarizəyə sistemli şəkildə səfərbər edib hazırlaya bilmədi.

Şübhəsiz ki, burada nəinki strateji, heç taktiki düşüncəyə belə sahib olmayan milli ziyalı kütləsinin yoxluğu həlledici rol oynamışdır. Bura uzaqgörən milli dini liderlərin yoxluğunu da əlavə edirik. Belə ki, Qacarlar dövründə indi İran adlanan ölkədə *“vahid şia milləti”* düşüncəsini mənimsəmiş cənublu türk dindarlar dindən çox şahın qulluğunda idilərsə, Şimalda yeni yaranan ziyalı təbəqəsi və dini rəhbərlər də rus çarının Tiflisdəki canişininin pul kisəsindən asılı idilər. Əslinə qalsa, söhbət *“azərbaycanlı”, “türk”* şüurunun olmamasından gedir. Ona görə də akademik Mirzə İbrahimov haqlı olaraq yazırdı: *“XIX əsrin sonlarına, XX əsrin əvvəllərinə qədər bir sıra müsəlman*

ölkələrində xalqların milli mənsubiyyəti ilə dini əqidələri eyniləşdirilir, "islam milləti" kimi işlənirdi" (İbrahimov, 1990, s.14).

Milli kimliyə dini mənsubiyyət prizmasından yanaşma az qala dövrün bütün yazarlarının düşüncəsində hakim idi. Məsələn, Hacı Rza Sərraf 1906-cı ildə ana dilində qələmə aldığı bir şeirində mənsub olduğu yatmış millətə "milləti-İslam" deyərək səslənirdi:

*Ey milləti-İslam, oyan, vaxti-səhərdir,
Bəsdir, bu qədər yatma, çürürsən nə xəbərdir.
Dur, vaxti-səhərdir* (Sərraf, 1962, s.75).

Heç şübhəsiz ki, müstəqil milli dövlətin olmaması – Vətənin hər iki hissəsinin fərqli dini-siyasi rejimlərin hökm sürdüyü imperiyaların təbəçiliyində qalması birlik məsələsinin ortaya çıxmasına, düşüncələrə hakim kəsilməsinə imkan vermirdi. Dünyada və bölgədə baş verən hərbi-siyasi proseslərin milli şüurun oyanmasında yaratdığı bəzi qıpırdanmaları nəzərə alsaq, bu proses XX əsrin əvvəllərinə qədər davam etmişdir.

Əlbəttə, burada Səttarxan (1868-1914) və Xiyabani (1880-1920) hərəkətlərinin milli şüurda yaratdığı inqilabi dəyişikliklərin guya milli birlik ideyalarını da özündə ehtiva etdiyi barədə bəzi fikirlərin heç bir tarixi əsası olmadığını da ayrıca qeyd etmək lazım gəlir. Belə ki, Məşrutə dövründə **"İrana demokratiya, Azərbaycana muxtariyyət"** şüarının daşdığı məna yükü açıq-aydın ortadadır. Reallıqda bu hərəkətin Azərbaycanın birliyi ideyası ilə heç bir əlaqəsi yox idi. Yəni hərəkət dövründə insanlar Təbriz küçələrinə parçalanmış vətəni birləşdirmək üçün yox, İranda demokratik idarəetmə yaratmaq və Cənubi Azərbaycana muxtariyyət əldə etmək üçün çıxırdılar. O ki, qaldı Xiyabani hərəkətinə, burada da məsələ fərqli deyildi. Xiyabani İran mərkəzi hökumətini qəzəbləndirməmək üçün yaratdığı muxtar dövlətin adını Azərbaycan əvəzinə "Azadistan" qoymaq bir yana, hərəkətin mərkəzi orqanı "Təcəddüd" qəzetini də fars dilində dərc etdirirdi. Onun qəzetdə dərc olunmuş "Azərbaycan" sərlövhləli məqaləsindən aşağıdakı sətirlərə baxmaq kifayətdir ki, Xiyabaninin birlik ideyasına münasibəti görülsün: *"Ey əziz Azərbaycan, sən bir iti gözsən ki, İran sənənlə Qərb mədəniyyətinə baxır. Sən bir həssas və mütəəssir olan ürəksən ki, bu Vətən dünya işığını sənənlə hiss edir..."* (Xiyabani, 1961, s.21). Deməli, Xiyabani öz xalqına nə qədər bağlı olsa da, onun üçün vətən real olaraq bütöv İran olmuşdur...

Beləliklə, araşdırmalar göstərir ki, birlik ideyası Cənubda deyil, əvvəlcə daha mütərəqqi siyasi baxışları mənimsəmiş Şimali Azərbaycan ziyalıları arasında inkişaf tapmışdır. Belə ki, Vətənin birliyi ideyasının ədəbi müstəvidə ilk dəfə Şimalda böyük dramaturq Cəfər Cəbbarlı tərəfindən dilə gətirildiyinin şahidi oluruq. O, hələ 1923-cü ildə qələmə aldığı, tam mətni tapılmayan "Araz çayı" adlı faciəsində yazırdı:

*Araz çayı, qalx aradan,
Qoy birləşsin Azərbaycan!* (Məmməd, 1954, s.41)

Bu mövzu böyük vətənpərvər şairimiz Hüseyn Cavid də düşündürürdü. O, 1930-cu ildə cənublu-şimalı Vətən övladlarının taleyindən bəhs edən və mətni indiyədək tapılmayan "Telli saz" dramında Vətənin birliyi ideyasını da ön plana çəkmişdir (Hüseynova, s.22).

Bu da bir həqiqətdir ki, hər şeydən öncə siyasi məsələ olan vətənin birliyi məsələsinin perspektivlərini ilk növbədə millətin mənsub olduğu siyasi dairələr müəyyən etməli və problemin həlli yollarını millətə açıqlayıb söyləməlidir. Bunun üçün isə gündəlik fəal iş aparan milli siyasi qurumlar (*partiya, birlik, dərnək və s.*), başlıcası da, heç olmasa, vətənin bir hissəsində milli dövlət qurumu olmalıdır.

Bu imkan 1918-ci ilin 28 mayında Şimalda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan olunması ilə yarandı. Lakin Azərbaycan türklərinin gələcək inkişafına yeni istiqamət verən bu strateji tarixi hadisə İran tərəfindən, necə deyirlər, süngü ilə qarşılandı. Qacarlar dövləti belə "arqument" irəli

sürürdü ki, Azərbaycan adlı bölgə İranın tərkibində bir əyalətdir və Kür çayından şimalda heç vaxt bu adda yer olmayıb, ona görə də Qafqazda Azərbaycan adlı dövlət yaradıla bilməz. Amma indiyədək də fars və erməni tarixçilərinin tez-tez səsləndirdiyi bu iddiaları hələ II Yekaterinanın Tiflisə göndərdiyi elçi – polkovnik S.D.Burnaşev 1793-cü ildə nəşr etdirdiyi “*Persiyada Aderbijan vilayətinin təsviri*” adlı əsərində açıq-aydın şəkildə təkzib edir. Belə ki, müəllif nəinki Kürdən cənubdakı xanlıqları, eləcə də çayın şimalındakı bütün xanlıqların ərazilərini dəfələrlə Azərbaycan torpaqları adlandırır. Yəni Rusiya İmperiyasının gələcəkdə işğal etməyi planlaşdırdığı Persiyanın bu ərazilərini bütöv Azərbaycanın bir hissəsi kimi tanıyıb təqdim edir (Бурнашев, 1793).

Amma Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti mövcud olduğu qısa müddət (23 ay) ərzində fərqli daxili və xarici maneələrə rəğmən bir sıra strateji problemlərin həllinə nail olsa da, nəinki vətənin bütövlüyü haqqında düşünməyə imkan tapa bilmədi, heç özünün halal ərazilərinin bir sıra hissələrində öz hakimiyyətini də bərqərar edə bilmədi...

Sövet hakimiyyətinin qurulması ilə Şimali Azərbaycanda yeni bir ab-hava yaransa da bütöv vətən ideyası uzun müddət Cənubda olduğu kimi Şimalda da qeyri-mümkün oldu. Şovinst Rza şah hər hansı bir türkün “vətənin birliyi”ndən danışması bir yana, heç ana dilində yazıb-oxumasına belə icazə vermir, qeyri-farslara – xüsusən də Azərbaycan türkünə öz özlərinə ana dilində ağı deməyi belə qadağan edirdisə, sovet totalitar rejimində də hər kəs diktator Stalinin barmağını uzatdığı tərəfə baxmağa məcbur idi. O tərəfə baxmayan yüzlərlə ziyalı (*Hüseyn Cavid, Yusif Vəzir Cəmənzəminli, Əhməd Cavad, Mikayıl Müşfiq, Ömər Faiq, Salman Mümtaz və b.*) məhz buna görə “millətçi”, “pantürkist” adlandırılaraq cismən məhv edilmiş və ya uzun illər QULAQ* həyatı yaşamağa məhkum qalmışdır.

Şovinst Rza şahın milli vətənpərvər qüvvələrə – öz xalqını, vətəninə sevmə yazıçılara, şairlərə, ziyalılara ağılasığmaz zülmərlər etməsinə, zindanlara atmasına, güllələtdirməsinə, asdırmasına baxmayaq XX əsrin 30-cu illərində Cənubi Azərbaycan ədəbi mühiti xeyli canlanmışdı. Vətənpərvərlik poeziyası, publisistika, nəsr, ümumiyyətlə, ədəbiyyat inkişaf səviyyəsinə qədəm qoymuşdu. Bu dövrdə Cənubi Azərbaycanda Şəms Kəşməi, Şuri Bəxşayiş, Mahmud Qənizadə, Siqqətülislam kimi şairlər xalq, vətən məhəbbəti, ikiyə bölünmüş vətən ideyasını öz şeirlərində sənətkarlıqla əks etdirmişlər (İbrahimov, 1983, s.30).

Amma professor Nəsim Nəsimzadənin haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi “*Sovet Azərbaycanının Cənuba münasibətindəki etinasızlığı da şah siyasətinin ayaq açmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, Şimalda etnonimin və əlifbanın dəyişdirilməsi, sərhədin bağlanması ilə yanaşı, Cənub mövzusunda siyasi-ideoloji məqsədlərlə istifadə mədəni əlaqələrinin ölgünlüyü və s. vahid Azərbaycan ideyasına zərbə vurmuş, otaylı-butaylı Vətənin bir-birindən yadlaşmasına gətirib çıxartmışdı*” (Nəsimli, 1997, s.221).

II Dünya müharibəsinin regionda yaratdığı nüfuz bölgüsü nəticəsində 1941-ci ildə Sovet qoşunları Cənubi Azərbaycan ərazisinə daxil olduqdan bir qədər sonra yerli əhali arasında belə bir fikir formalaşmağa başlamışdı ki, tezliklə onlar Şimali Azərbaycana birləşəcəklər. İş hətta o dərəcəyə çatmışdı ki, Cənubda çox böyük iqtisadi və insani gücə malik şahsevən tayfasının Azərbaycanın rəhbəri Mir Cəfər Bağirovla görüşə gəlmiş nümayəndələri ona açıq-aydın şəkildə Şimalla birləşmək arzularını bildirmişdilər (Həsəni, 2023, s.354).

Yaranmış global hərbi siyasi vəziyyətdən bəhrələnməyə çalışan M.C.Bağirovun bu məsələ ilə bağlı dörd variantlı planı isə belə idi:

1. Cənubi Azərbaycanın Şimalla birləşməsi.
2. Mümkün olmasa, müstəqil Azərbaycan Xalq Respublikasının yaradılması.
3. Mümkün olmasa, müstəqil burjua-demokratik respublikasının yaradılması.
4. Mümkün olmasa, İran daxilində Azərbaycan milli mədəni muxtariyyətinin yaradılması (Həsəni, 2023, s.46).

* QULAQ – 1930-cu illərdən 1950-ci illərə qədər, Stalin dönəmində məcburi əmək düşərgələrini idarə edən dövlət qurumu.

Lakin əvvəlcə bu plana isti münasibət göstərən SSRİ rəhbərliyinə ümid bağlayan M.C.Bağirovun bütün söylərinə baxmayaraq onun nəzərdə tutduğu variantlardan heç biri baş tutmadı. Sovet qoşunları guya beynəlxalq sülh naminə global güclərin təzyiqi ilə 1946-cı ildə Cənubi Azərbaycandan çıxarıldıqdan sonra cəmi bir il ömrü olan Azərbaycan muxtariyyəti də şah rejimi tərəfindən qanla devrildi. Böyük şairimiz Səhəndin sözləri ilə desək:

*Tarixdə Vətənə, hədəfə, yola
Can qurban edənlər heç də az deyil.
Əzizlərin qurban verənlər də var,
(Minaya aparmış oğlunu Xəlil)*
Ancaq bir millətin qurban olmasın,
Tarix göstərməyir, heç vaxt, heç zaman.
Qoy bir də söyləyim dünyalar bilsin:
Sülhə qurban oldu bu Azərbaycan! (Səhənd, 2012, s.319).*

Amma bunu da qeyd etməliyik ki, II Dünya müharibəsi dövründə Azərbaycanın birliyi məsələsi tarixdə ilk dəfə ən yüksək siyasi səviyyələrdə müzakirə olundu və bunun nəticəsində Azərbaycan türklərinin ictimai şüurunda vətənin birliyi məsələsi güclü şəkildə intişar tapıb inkişaf etməyə başladı. Bu hadisələr həm də istər Şimalda, istərsə də Cənubda ədəbiyyata yeni gələn yazıçıların yaradıcılığına tamamilə başqa bir istiqamət və inam verdi. Həmin dövrdə Cənubda baş vermiş ictimai-siyasi və ədəbi hadisələrin əsas fiqurlarından olan akademik Mirzə İbrahimov yazırdı: *“Azad gələcəyə inam, əvvəl-axır zalimlərin məhv ediləcəyinə, qaranlığın çəkilib səhərin açılacağına sarsılmaz inam şairlərin ürəyinə xalq və vətən məhəbbətilə dolmuşdur və bu məhəbbətlə də nəsil-dən-nəslə keçmişdir. Bəli, vətən eşqi, xalqa məhəbbət insanın fikrini hərəkətə gətirərək, iradəsini möhkəmlədən ecəzkar qüvvədir və bu işıq saçan qüvvə həmişə Cənub şairlərini ilhamlandırmışdır”* (İbrahimov, 1983, s.30).

II. Cənublu yazıçılar arasında vətənin birliyi məsələsinə fərqli baxışlar

Milli Hökumətin süqutundan sonra Cənubi Azərbaycanın rəngbərəng ədəbi dairələrində ictimai-siyasi baxımdan, fikir və fəaliyyət nöqtəyi-nəzərindən üç cərəyan özünü daha qabarıq şəkildə göstərirdi. Onları elmi ədəbiyyatda adətən şərti olaraq *“Azərbaycançı”*lar, *“Turançı”*lar və *“Marksist”*lər adlandırırlar.

*“Azərbaycançı”*lar Cənubda milli muxtariyyət yaradılması, kollektiv milli hüquqların (*yerli özünüidarə, ana dilində təhsil, mətbuat, ictimai birliklər və s.*) təmin olunması və perspektivdə – yerli və beynəlxalq şəraitin imkan verəcəyi təqdirdə Şimalla birləşib vahid, müstəqil Azərbaycan dövləti yaratma ideyasını müdafiə edirdilər.

“Marksistlər” adlandıran ikinci qrup milli ziyalılar xilas yolunu İranda proletar inqilabının qələbəsində görür və bundan sonra bütün problemlərin sosializm bayrağı altında ümumdövlət müstəvisində həll olunacağını düşünürdülər.

“Turançılar” isə nəinki *“Azərbaycan”* və *“azərbaycanlı”* sözünü qəbul etmir, hətta bunu *“fars şovinizminə xidmət”* adlandırırdılar. Onlar mövcud milli problemlərin *“Azərbaycan adlı qəfəsdən xilas edilib”* ümumtürk kontekstində – Turan müstəvisində həll olunacağı ideyasını təbliğ edirdilər.

Cənublu şairlər arasında *“Azərbaycançılar”*ın ən parlaq nümayəndəsi heç şübhəsiz ki, **Bulud Qaraçurlu Səhənd** (1926-1979) idi.

Səhəndin Vətənin ikiye bölünməsinə – birlik probleminə müraciəti təsadüfi deyildi. 1941-1946-cı illərdə Cənubda cərəyan edən və fəal iştirakçısı olduğu milli hərəkətin faciəvi sonluqla başa çatdığı günlərdə Səhəndin azadlıq və birlik arzuları ciddi zədə almışdı. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, 26 yaşlı gəncin zindanda (1952) qələmə aldığı *“Araz”* poeması ədəbiyyatımızda belə bir təhlükəli siyasi mövzuya həsr olunmuş ilk iri həcmli poetik əsər idi. Bu baxımdan *“Araz”* hətta Xalq şairi Bəxtiyar

* İbrahim peyğəmbərin öz oğlu İsmayılı qurban kəsmək üçün Mina dağına aparması nəzərdə tutulur.

Vahabzadənin 1958-ci ildə yazdığı məşhur “Gülüstan” poemasını da xeyli qabaqlamışdı. Araşdırmalar göstərir ki, Cənub kontekstində yanaşdıqda, həm tarixi baxımdan, həm də epik əsər səviyyəsində bu ideyanın birmənalı olaraq Səhənddən başladığını söyləmək olar:

*Görəsən bu ayrılıq
çatacaqdır mı başa?
İki qardaş bir daha
yaşayacaqdır qoşa?* (Səhənd, 2012, s.372)

O, 1966-cı ildə qələmə aldığı “Bir məzar boyunda yer soracağında” əsərində isə daha da irəli gedərək deyirdi:

*Yurdumu-yuvamı basıb alanlar!
Fəqət, neçə qarış yer verin mənə.
Bütün sizin olsun bu ölkə-diyar,
Bir məzar qayırım Anam Vətənə!* (Səhənd, 2012, s.311)

Heç şübhəsiz ki, daha aktiv və daha kütləvi olan ikinci cərəyanın – “marksist”lərin ən tanınmış nümayəndəsi isə **Əlirza Nabdil Oxtaydır** (1944-1971). O, birmənalı olaraq radikal inqilabçı idi. Lakin onun dünya kommunist hərəkatında parçalanmalar nəticəsində yaranmış revizionizmə qarşı çıxan cərəyanlardan biri – stalinçi-maoçu topluma aid olduğu da şübhə doğurmur. Oxtay bunu heç gizlətmirdi də. Məsələn, “Azərbaycan və milli məsələ” adlı əsərində yazırdı: “*Stalin və Mao Tszedun milli məsələnin həlli üçün çox dəyərli yollar göstərmişlər. Onlar bizə öyrədiblər ki, hakim millətin şovinistliyi və məhkum millətin ifrat nasionalizmi vahid ziddiyyətin iki tərəfini təşkil edir*” (Oxtay, 2009, s.144). Beləliklə o, Pəhləvilərin zorla farslaşdırma siyasətini və milli hüquqlar uğrunda savaşımların asimmetrik mübarizəsini eyni tərəziyə qoyur, Azərbaycan Demokrat Fırqəsi tərəfdarlarını “**Azərbaycanın taleyini İrandan ayırmaqda**” ittiham edirdi (Oxtay, 2009, s.125).

Oxtay üçün cəhalət qaranlığına məhkum edilmiş İran cəmiyyətinin qurtuluşunun əsası sinfi mübarizə idi, ona görə də bu mübarizəni dəstəkləməyən fikirləri nəinki qəbul etmir, hətta onları sözün həqiqi mənasında süngü ilə qarşılıyır, milli birlik ideyası, müstəqillik tərəfdarlarını “*Qızıl ordunun şirniyyatının başına yığılan milçəklər*” (Oxtay, 2009, s.125) adlandırırdı.

Belə görünür ki, o, hətta SSRİ-də tətbiq olunan Lenin muxtariyyətinin deyil, baş tutmayan Stalin muxtariyyətinin tərəfdarı olmuşdur. Amma o heç fərqi də deyildi ki, müqayisədə daha liberal olan Lenin ideyalarının tətbiq edildiyi SSRİ-də Azərbaycan türklərinin adının zorla dəyişdirilib “azərbaycanlı” yazdırılması, Gəncənin Kirovabad, Xankəndinin Stepanakert adlandırılması və İranda eyni xalqın “azəri”, qədim Urmiyanın Rızayeh adlandırılması bir medalın fərqli üzvləridir. Hətta oxşar kitəllər geyinən iki diktatorun – Stalin və Rza şahın ruslaşdırma və farslaşdırma siyasətlərinin formal tərəflərinə baxmayaraq məzmunları da eyni idi – işğal, istismar və assimilyasiya.

Fikrimizcə, Cənublu yazıçılar arasında üçüncü cərəyana – “Turançılar”a isə **Əli Təbrizli** (1929-1998) rəhbərlik etmişdir. Onun milli problemlərə ümumtürk/Turan kontekstində yanaşma tərzini aşağıdakı fikirlərindən aydın görmək olur: “*Özğələri bizə Türk deməkdən çəkinmirlər, vəli özümüzünkülər cin bismillahdan qorxan kimi üşünürlər, çünki ya özlərinə etimad nəfsləri yoxdur və ya başqa yerlərdən dəstür və ya diktə belədir*” (Şamil).

Şair “Ərdəbil” şeirində bütün türk xalqlarını açıq-aydın şəkildə birliyə səsləyir, onların gələcəyini, azadlıq və inkişafını birlikdə görürdü:

*Birləşə Türkiyə və dünyada hər nə türk var:
Qırğızıstan-ü bu türk-ü Özbəkistan, Ərdəbil!
Ölmərim görsəm ki, olmuş cümlə bu millətləri
Bir-birinə mehriban-ü canü-canan, Ərdəbil!* (Ağcaköylü, 1962, s.30)

Əli Təbrizli bu məqsədə çatmaq üçün Türkiyədəki qardaşlarını da bu mübarizəyə dəvət edir və “Türkiyə milləti” adlı şeirində yazırdı:

*Ürəyimiz birdir, birdir sözümüz,
Yaxından görüşmək istər gözüümüz,
Bir fikir etməliyik indi özümüz,
Çoxalsın ortada günbəgün ülfət,
Ey Türkiyə milləti, ey qəhrəman millət! (Ağcaköylü, 1962, s.34)*

Məhz onun bu mövqeyi Əlirza Nabdil Oxtayı qəzəbləndirir və o, Əli Təbrizlinin pantürkist mövqeyə keçərək marksistlər və azərbaycançılarla mübarizəyə başladığını, bütün türkləri birləşdirmə ideyasını özünə şüar seçdiyini bildirirdi. Oxtay qeyd edirdi ki, Əli Təbrizlinin əks-inqilabçı şeirlərini yalnız onun təsirində olan bir qrup adam ruh yüksəkliyi ilə qarşılayır, belə şeirlərin əks-inqilabi xüsusiyyəti ondadır ki, o türkləri sinfi mübarizədən çəkinməyə, irticaçı və kapitalist yerliləri ilə birləşməyə çağırır, pantürkist kimi İran tarixinin türk soyu ilə fars soyu arasında mübarizədən ibarət olduğuna inanırdı. (Oxtay, 2009, s.129).

Əlbəttə, bunu da qeyd etməliyik ki, Cənub poeziyasında “birlik” anlayışına tamamilə fərqli yanaşmalar da var. Onlardan biri də müstəqil Azərbaycanın Cənuba birləşdirilməsi (!) ilə bağlı fikirlərdir. Məsələn, P.V.Kayvan bu birliyi Şimalın Cənuba birləşdirilməsi kimi düşünür və yazır:

*Nəsimi, Babəkdir qeyrətli atam,
Gərəkdir yurdunda onlara çatam,
Şimalı Cənuba yenidən qatam,
Onda ürəyimdən gedər bu məlal... (Nəbioğlu, 2013, s.177)*

Göründüyü kimi, şair nədənsə Cənubu dini klerikal diktaturanın caynağından qurtarıb Şimala – müstəqil, sivil dövlətə birləşdirmək əvəzinə Şimalı yenidən Cənuba birləşdirməklə bu “məlal”dan qurtulacağına ümid edir. Onun “qurtuluş”la bağlı bu “arzu”su Azərbaycanın yenidən İrana birləşdirilməsi üçün iki əsrdən artıqdır ki, dəridən-qabıqdan çıxan fars millətçilərinin reallıqda heç bir qarşılığı olmayan, gecə-gündüz xəyal etdikləri məlum imperialist düşüncələrlə üst-üstə düşür.

III. İslam inqilabından sonra ədəbiyyata gələn şairlərin birlik məsələsinə baxışı

Ədəbiyyat zamanəsinin – təbiətdə, cəmiyyətdə və insan təfəkküründə baş verən hadisələrin aynasıdır – fikri ilə razılaşmamaq mümkün deyil. Cənublu yazıçıların əsərlərinin araşdırılması da bu fikri birmənalı olaraq təsdiqləyir. Yaşlı nəsillə yanaşı, ədəbiyyata təzə gələn gənc nəslin nümayəndələri də bütün təzyiq və məhdudiyyətlərə rəğmən heç bir halda milli problemlərdən yan keçmir, əksinə, öz əsərlərində bunlara get-gedə daha dərinlən yanaşır, yaşananları öz əsərlərində fərqli aspektlərdən əks etdirirlər.

İslam inqilabından sonra ədəbiyyata gələn şairlər arasında daha çox ana dili ilə bağlı problemlərin ön plana çıxdığını görürük. Bu da təbiiidir. Belə ki, İran dini rejimi bu məsələ ilə bağlı ölkə konstitusiyasında təsbit edilmiş ən adi haqları belə qeyri-fars millətlərə, ilk növbədə də ölkənin ən böyük etnik toplumu olan türklərə vermək istəmir.

Əlbəttə, vətənin birliyi ideyası poeziyada dil problemi qədər aktual olmasa da, get-gedə daha geniş dairələri əhatə etməkdədir. Bu baxımdan heç şübhəsiz ki, çağdaş Cənub poeziyasının inkişafında əvəzsiz xidmətləri olan Huşəng Cəfərinin yaradıcılığı diqqəti daha çox cəlb edir. Bir çoxlarından fərqli olaraq o, vətənin bütövlüyü ilə bağlı fikir və düşüncələrini açıq-aydın şəkildə ifadə etməkdən çəkinmir. O, şeirlərindən birinin başlığını xalqın danışiq dilindən aldığı ifadə ilə - “Arzu gülüm güllənəcək!” kimi işlətməmiş və bu frazioloji birləşmə – uğurlu poetik tapıntı sanki şairin birlik arzularının sərgilənməsinə xidmət edən açar olmuşdur (Esmira, 2020, s.14):

*Arzu gülüm güllənəcək,
Bir sel olub sellənəcək,
Uca səslə dillənəcək,
Azərbaycan iki deyil,
Bir ürəkdir bir bədəndə,
Qalsa da qan sahilində,
Olmayacaq farsa bəndə.* (Esmira, 2020, s.14)

Cənublu şairlər harada yaşamalarından (vətəndə və ya mühacirətdə), hansı dünyagörüşünə və ya hansı ədəbi cərəyana mənsubluqlarından asılı olmayaraq vətənin birliyi məsələsinə “aktual mövzu” prizmasından yox, təbii insani haqq məsələsi, millətin ölüm-qalım məsələsi prizmasından yanaşırlar. Elə buna görə də şair Hadi Qaraçay “Zənbil dağı” poemasında yazır:

*Zənbil dağı yurdumuzu böldülər,
Biz ağladığ, amma bizə güldülər,
Çox atalar qərib eldə öldülər,
Çoxları var həsrət qalıb qardaşa.* (Sözdən, 2016, s.771)

Elə bu cür yaşamlara görə Cənubda birliklə bağlı yazılan hər hansı ədəbi əsərə rəsmi dairələr istər-istəməz antimilləti siyasi əsər, dövlət əleyhinə cinayət fəaliyyəti kimi baxır və cəzalandırırlar. Çağdaş Cənub poeziyasının aparıcı simalarından Rəsul Qədinin “Vətənin qüzeyi, cənubu olmaz!” adlı şeirində bu zorakı parçalanmaya münasibət də açıq və qətidir:

*...Vətənin Qüzeyi, Güneyi olmaz,
Təbriz gözüümüzdür, Bakı qaşımız.* (Qədiri, 2017, s. 60)

Atila Maralanlı isə “Məni, mənə qaytarın!” adlı şeirində yasaqlar içində doğulduğundan, bu vətəndaşlığı özünün seçmədiyindən, başqalarının seçdiyindən təəssüf hissi ilə bəhs edir, sanki yasaqlar altında dustaq olan azadlıq ruhunun hayqırtısının sözlə portretini çəkir:

*Bu gün
Ruhumun ən dərin qatlarında dolaşan bir səs
Uzun illərdən bəri çağırır məni.
Yalvarır, bağırır, hayqırır!
– Qurtarın məni məhbəsdən!
Məni mənə qaytarın,
Məni mənə qaytarın!* (Cənubi, 2015, s. 45)

İranda siyasi fəallığı ilə seçilən, Cənubi Azərbaycan Milli Oyanış Hərəkatının əsasını qoyan, Azərbaycan türklərinin milli hüquqları uğrunda mübarizə aparan və buna görə də Qərbdə mühacirət həyatı yaşamağa məcbur olan Mahmudəli Çöhrəqanlı “Türk elləri, mənim elim” poemasında qədim və şərəfli tarixə malik böyük Turanın obrazını yaradıb. (Esmira, 2016, s. 248)

*Bölük-bölük, parçalanan,
Yabançıyı qardaş sanan!
Düşmənləri haqqın danan,
Türk elləri, mənim elim.* (Esmira, 2020, s.24)

Lakin bunu da qeyd etməliyik ki, Mahmudəli Çöhrəqanlı sonralar müsahibələrinin birində İranın ərazi bütövlüyünə qarşı olmadığını, Türkiyə və ya Azərbaycan Respublikası ilə birləşməyə can atmadığını bildirmişdir. Sadəcə olaraq dini rejim altında yaşamaq istəmədiklərini, ölkədə demokratiyanın olmasını arzuladıqlarını, İranı Azərbaycan türklərinin təbii haqlarına hörmətlə yanaşan federal bir dövlət olaraq görmək istədiklərini vurğulamışdır (19).

Cənubda Ərdəbil ədəbi mühitinin yetirdiyi istedadlı şairə Mihnə xanım Kəriminin yaradıcılığında məhəbbət şeirləri ilə yanaşı vətənpərvərlik mövzusu da üsünlük təşkil edir. O, “Tikə-tikə” adlı şeirində vətənin əcnəbilər tərəfindən parçalanıb tikə-tikə edilməsindən şikayət edir:

*Yarı oyan, yarı bu yan, aralandı yar yarından,
Vətən oldu iki parça, əcnəbilər sökə-sökə.
Başsız yetim satını tək Quzey-Güneyə paylandıq,
Könülsüz öz əlimizlə ara divar tikə-tikə.* (Kərimi, 2016, s.7)

“Yurd arası çəpər olmaz!” adlı şeirində isə artıq bu milli dərdə qarşı sanki üsyan bayrağı qaldırır:

*Hicran odun çəkdimiş bəs daha,
Ayrılığın dərdi qalıb Allaha.*

*Haçnadək tariximiz pozulsun,
Haçnadək istək şeirə düzülün?* (Əhməd; Rzayeva, 2018, s.617)

Almaniyada mühacir həyatı yaşayan yazar Əli Səlamı isə bu vəziyyətə dözməyin mümkünsüzlüyünü bildirib deyir: “*Bu dərdin dəhşətini, böyüklüyünü o zaman anlamaq biləcəyik ki, ölkəmiz onların ayaqları altından qurtarsın, azad olsun. Bizim də danışmağa, yazmağa onlar qədər haqqımız olsun*” (Səlamı, 2023, s.12).

Nəticə

Araşdırmalar bunu deməyə əsas verir ki, vahid Azərbaycan ideyası Cənub ədəbiyyatında Şimaldan fərqli olaraq daha gec – 1941-1946-cı illər dövründə intişar tapmışdır. Buna SSRİ və Azərbaycan SSR rəhbərliyinin həmin dövrdə bölgəyə yönəlik siyasi-iqtisadi və hərbi planları təkan vermişdir. Milli Hökumət devrildikdən sonra isə bu cür düşüncələr yalnız qeyri-mətbu əsərlərdə və gizli ədəbi məclislərdə ifadə olunmuşdur. Amma son dövərdə – İslam inqilabından sonra Cənubi Azərbaycan yazarlarının, daha çox da mühacirətdə yaşayan yazarların əsərlərində, xüsusən də poeziyada vahid Azərbaycan ideyası ilə bağlı fikirlər get-gedə daha da ucadan səslənməkdədir. Həm də harada yaşamalarından (vətəndə və ya mühacirətdə) asılı olmayaraq cənublu şairlər ana dilinin hüquqları və vətənin birliyi ideyasının daha geniş kütlələr arasında yayılması işində asimmetrik mübarizənin ön sırasındadırlar. İnformasiya texnologiyalarının yaratdığı qarşısı alınmaz imkanlar İranda amansız basqı və müqavimətə rəğmən problemin həlli perspektivləri ilə bağlı yeni mərhələnin başlanğıcına işarə edir. Artıq fərqli dünyagörüşlü cənublu fəallar mənsub olduqları təşkilatların simvollarına sadıq qalmaqla vahid ücrəngli bayraq altında çıxış düşüncəsini də mənimsəməkdədirlər. Demokratiya və hüquqi dəyərlərin sürətlə yayıldığı indiki dövrdə dünya ölkələri ilə geniş iqtisadi, siyasi, elmi və mədəni əlaqələri olan İranda Azərbaycanın birliyi məsələsi ilə bağlı ədəbi cəmiyyətdəki fəaliyyətlər yaxın gələcəkdə bu problemin poeziyada və ictimai fikirdə daha da dərinləşməsinə təkan verə bilər. Amma bunu da unutmamaq olmaz ki, bu təbii milli düşüncəyə qarşı duran, “Şimalı yenidən Cənuba birləşdirmək” üçün hər cür fitnə-fəsada əl atan “milli” manqurtlar da boş durmur...

ƏDƏBİYYAT

- Ağcaköylü, A. (1962). Tebrizli Aliden seçmə şiirlər. “Türk kultürü”, № 2.
Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası /Tərtib edən Məmmədli, P/. Bakı, “TEAS Press”, 2015.
Çöhrəqanlı, M. (1999). Mənim elim, mənim yolum. Təbriz, “Səhənd yayınları”.
Esmira, F. (2016). XX əsr Cənubi Azərbaycan epik şeiri. Bakı, “Elm və təhsil”.

- Esmira, F. (2020). Huşəng Cəfəri yaradıcılığında milli düşüncənin poetik inikası. "Xalq Cəbhəsi", 20 iyun.
- Əhməd, V; Rzayeva, D. (2018). Cənubi Azərbaycan şeiri antologiyası (XIX-XX əsrlər). Bakı, "Ecoprint".
- Həsənlı, C. (2023). Cənubi Azərbaycan: tarixin yol ayrıcında (1939-1945). Bakı, "Qanun".
- Hüseynova, A. XX əsrin 30-cu illərindəki repressiya şəraitində sovet Azərbaycanı nəsrində bölünmüş vətən ideyasına münasibət. Sumqayıt Dövlət Universiteti "Elmi xəbərlər", cild 13, №2.
- Xiyabani, Ş.M. (1961). Azərbaycan və Azərbaycan demokratik qüvvələri. Bakı, "Azərbaycan" ruznaməsi.
- İbrahimov, M. (1983). Dur, vaxtı-səhərdir /XX əsrin birinci qırx ilində Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı/. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. II cild, Bakı: "Elm".
- İbrahimov, M. (1990). Dövrün müxtəsər ictimai-siyasi mənzərəsi//Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında demokratik ideyalar. 1900-1985-ci illər, Məqalələr məcmuəsi. Bakı.
- Kərimi, M. (2016). Misilsiz sevgi. Bakı, "Ekoprint".
- Qədri, R. (2017). Şeirlər /Nəşrə hazırlayan Esmira, F/, Bakı.
- Məmməd. A. (1954). Cəfər Cəbbarlı. Bakı, "Uşaqgəncləş".
- Nəbioğlu, S. (2013). Vüsalın qanadlarında. Bakı, "Elm və təhsil".
- Nəsibzadə N. (1997). Bölünmüş Azərbaycan, bütöv Azərbaycan. Bakı, "Ay-Ulduz".
- Oxtay, Ə.N. (2009). Əsərləri /Nəşrə hazırlayan Qəribli, İ., Qəribli, İl./ Bakı, "Qoliot-Qkub".
- Səhənd. (2012). Qardaş andı /Nəşrə hazırlayan Muğanlı, S./, Tehran, "Afkar".
- Səlamı, Ə. (2023). Bahara yazdıqlarım /Nəşrə hazırlayan Zeynalova, Z./ Bakı, "Optimist".
- Sərraf, H.R. (1912). Divan. Təbriz.
- Sözün asılan arzular. /Nəşrə hazırlayan Esmira, F/. Bakı, "Elm və təhsil", 2016.
- Təbrizli, Ə. (1360). Ədəbiyyat və miliyyət. Tehran, "Atropat kitab evi".
- Бурнашев, С.Д. (1793). Описание областей Азербайжанскихъ в Персии. Курск.
<https://kp.rusneb.ru/item/reader/opisanie-oblastey-adrebizhanskih-v-persii-i-ih-politicheskago-sostoyaniya>

İnternet resursları:

- Şamil, Ə. Əli Təbrizi. <https://ali-shamil.tr.gg/%26%23399%3Bli-T%26%23601%3Bbrizi.htm>
- <http://southazerbaijanisnotiran.blogspot.com/2014/01/>
- https://az.wikipedia.org/wiki/Mahmud%C9%99li_%C3%87%C3%B6hr%C9%99qanl%C4%

DOI: <https://doi.org/10.59849/2957-3882.2025.1.20>

UOT: 81

QAQAUZ DİLİNİN LEKSİKASININ TƏDQIQAT TARİXİNƏ DAİR

Aygül MİRZƏYEVA

AMEA akad. Z.Bünyadov adına

Şərqşünaslıq İnstitutu, dissertant

E-mail: mirzeli89@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-0485-3097?lang=en>

Daxilolma tarixi: 20.12.2024

Düzəliş tarixi: 14.02.2025

Nəşrə təsdiq tarixi: 28.02.2025

XÜLASƏ

Hər hansı bir dili tədqiq edərkən onun tədqiqat tarixinə nəzər salmaq olduqca vacibdir. Qaqauz dilinin leksikasının tədqiqi tarixinin öyrənilməsi bu dilin leksikologiyasının inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirməyə imkan yaradır. Azərbaycan, türk və türkmən dilləri kimi türk dilinin oğuz qrupuna daxil edilən qaqauz dilinin lüğət tərkibi ilə bağlı araşdırmalar əsasən sözlərin mənşəyinə yönəlmişdir. Mənşə etibarilə olduqca zəngin xarakter daşıyan bu dilin lüğət tərkibi əsasən türkmənşəli sözlərdən ibarət olsa da, rus, bolqar, rumın, yunan, ərəb, fars, ingilis, fransız və s. dillərdən xeyli söz alınmışdır. qaqauz dilinin leksikasının öyrənilməsi sahəsində ilk tədqiqat işi N.K.Dmitriyevin 1950-ci illərin əvvəllərində yazdığı “Qaqauz dilinin lüğət tərkibi haqqında” adlı məqaləsidir. Məqalədə qaqauz dilinin alınma leksikası tədqiqata cəlb olunmuşdur. Müəllif XX əsrin əvvəllərində qaqauz dilinin əsas lüğət tərkibi olan türkmənşəli sözləri etimoloji baxımdan tədqiq etmişdir. O, qaqauz sözlərinin əksəriyyətinin türk mənşəli olduğunu bildirmiş və öz məqaləsində bu dilin alınma sözlərini yunan, rumın və slavyan dillərindən alınmış sözlər olaraq üç yerə bölmüşdür.

Qaqauz dilinin leksikasının tədqiqat tarixinə nəzər saldıığımız zaman daha çox lüğət tərkibini təşkil edən alınma sözlərin obyekt kimi seçildiyini müşahidə edirik. Qaqauz dilinin onomastik sistemi də dilçilərin maraq dairəsində olmuşdur. Bu istiqamətdə görülən ilk işlər 1970-ci illərin əvvəllərində müşahidə olunur. Qaqauz dilində şəxs adlarının öyrənilməsi ilə S.S.Kuroqlu məşğul olmuşdur. Tədqiqatçının gəldiyi nəticəyə görə, müasir qaqauz dilində işlənən qaqauz adlarının çoxu xristian təqviminə daxildir və qədim yunan, latın, ıvrit mənşəlidir.

Qaqauz dilinin lüğət tərkibi ilə bağlı tədqiqat işlərinə XX əsrin II yarısından etibarən başlanmışdır və bu istiqamətdə araşdırmalar bu gün də davam edir.

Açar sözlər: dil, tədqiqat, qaqauz dili, tədqiqat tarixi, leksika

ОБ ИСТОРИИ ИССЛЕДОВАНИЯ ЛЕКСИКИ ГАГАУЗСКОГО ЯЗЫКА

Айгюль МИРЗАЕВА

Аспирант Института Востоковедения

имени акад. З. Бунятова НАНА

E-mail: mirzeli89@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-0485-3097?lang=en>

Дата поступления: 20.12.2024

Дата исправления: 14.02.2025

Дата утверждения к публикации: 28.02.2025

АННОТАЦИЯ

При изучении любого языка крайне важно обратиться к истории его исследования. Изучение истории исследования лексики гагаузского языка позволяет определить направления развития лексикологии этого языка. Гагаузский язык, входящий в огузскую группу тюркских языков наряду с азербайджанским, турецким и туркменским, в основном исследовался с точки зрения происхождения слов его лексического состава. Хотя лексика этого языка, обладающего весьма богатым происхождением, преимущественно состоит из тюркских слов, в неё было заимствовано множество слов из русских, болгарских, румынских, греческих, арабских, персидских, английских, французских и других языков.

Первым исследованием в области изучения лексики гагаузского языка является статья Н.К. Дмитриева «О лексическом составе гагаузского языка», написанная в начале 1950-х годов. В статье рассматривалась заимствованная лексика гагаузского языка. Автор в начале XX века провёл этимологическое исследование тюркских слов, составляющих основной лексический фонд гагаузского языка. Он указал, что большинство гагаузских слов имеют тюркское происхождение, и разделил заимствованные слова на три группы — из греческого, румынского и славянских языков.

Обратившись к истории исследования лексики гагаузского языка, можно заметить, что чаще всего объектом исследования становились заимствованные слова, составляющие значительную часть лексического состава. Ономастическая система гагаузского языка также представляла интерес для лингвистов. Первые работы в этом направлении появились в начале 1970-х годов. Исследованием личных имён в гагаузском языке занимался С.С. Куроглу. По результатам его исследований, большинство современных гагаузских имён входят в христианский календарь и имеют древнегреческое, латинское и ивритское происхождение.

Исследования лексического состава гагаузского языка начались во второй половине XX века и продолжают по сей день.

Ключевые слова: язык, исследование, гагаузский, история, лексика.

ON THE HISTORY OF RESEARCH INTO THE LEXICON OF THE GAGAUZ LANGUAGE

Aygul MIRZAYEVA

*PhD candidate at the Institute of Oriental Studies
named after Acad. Z. Bunyadov, NAS of Azerbaijan*

E-mail: mirzeli89@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-0485-3097?lang=en>

Date of submission: 20.12.2024

Date of revision: 14.02.2025

Date of acceptance for publication: 28.02.2025

ABSTRACT

When studying any language, it is essential to consider the history of its linguistic research. Examining the history of research into the Gagauz language's lexicon enables us to trace the developmental directions of its lexicology. As a member of the Oghuz branch of the Turkic language family—alongside Azerbaijani, Turkish, and Turkmen—the Gagauz language has been studied primarily in terms of the origins of its vocabulary. While its lexicon is predominantly composed of Turkic-origin words, it also contains a significant number of loanwords from Russian, Bulgarian, Romanian, Greek, Arabic, Persian, English, French, and other languages.

The first scholarly work on the lexicon of the Gagauz language is N.K. Dmitriev's article titled *On the Vocabulary of the Gagauz Language*, written in the early 1950s. This article focused on the borrowed lexical items in Gagauz. The author examined the etymology of the core Turkic vocabulary used in the early 20th century and concluded that the majority of Gagauz words are of Turkic origin. He classified the loanwords in the Gagauz language into three groups according to their sources: Greek, Romanian, and Slavic.

A review of the research history on the Gagauz lexicon reveals a primary focus on borrowed vocabulary. The onomastic system of the Gagauz language has also attracted scholarly attention. The earliest studies in this area emerged in the early 1970s. S.S. Kuroglu conducted research on personal names in the Gagauz language. His findings show that most Gagauz names in contemporary usage are derived from the Christian calendar and originate from Ancient Greek, Latin, and Hebrew.

Studies on the vocabulary of the Gagauz language began in the second half of the 20th century and continue to the present day.

Keywords: *language, research, Gagauz language, research history, lexicon*

Giriş

Hər hansı bir dili tədqiq edərkən onun tədqiqat tarixinə nəzər salmaq olduqca vacibdir. Bununla tədqiqatçı araşdırma sahəsi və burada mövcud olan boşluqlar barədə məlumat əldə etmiş olur. Qaqauz dilinin leksikasının tədqiqi tarixinin öyrənilməsi bu dilin leksikologiyasının inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirməyə imkan yaradır.

Dildə mövcud olan söz və frazeoloji birləşmələrin məcmusu dil sisteminin ən vacib elementləri kimi dilin leksik fondunu, lüğət tərkibini təşkil edir. Leksikanın dinamikliyini xalqın, cəmiyyətin həyatında baş verən inkişaf, insan şüurunda ətraf aləmin dərk olunmasındakı dəyişikliklər sürətləndirir. Dilin lüğət tərkibinin dəyişkən və dinamik olması bu sahəni öyrənən dilçilik bölməsinin – leksikologiyanın inkişafını təmin edir. Məlumdur ki, leksikologiya dilin leksikasını öyrənir və bu sahədə nəzəri bilikləri özündə ehtiva edir.

Leksika hər bir dilin qiymətli sərvətidir və həmin dildən istifadə edən dil daşıyıcılarının tarixi, mədəniyyəti, entogenezi və başqa digər amillərlə sıx bağlıdır. Sözlərin yaranması, semantik baxımdan dəyişilməsi, arxaıkləşməsi və ya dili tərk etməsi kimi bir sıra linqvistik hadisələr dilin tarixini və xalqın mədəniyyətini öyrənməkdə müstəsna rol oynayır.

Dillər lüğət tərkibi və fondunun zənginliyi baxımından eyni səciyyə daşmır. Belə ki, hər bir dil dil daşıyıcılarının keçdiyi tarixi inkişaf yoluna əsasən formalaşır və zənginləşir. Hər bir xalqın dili qarşılıqlı əlaqədə olduğu digər xalqların dillərindən təsirlənir, bu da dilin leksik-semantik sisteminə özünü büruzə verir.

Qaqauz dilinin leksikasına qısa baxış

Azərbaycan, türk və türkmən dilləri kimi türk dilinin oğuz qrupuna daxil edilən qaqauz dilinin lüğət tərkibi ilə bağlı araşdırmalar əsasən sözlərin mənşəyinə yönəlmişdir. Mənşə etibarilə olduqca zəngin xarakter daşıyan bu dilin lüğət tərkibi əsasən türkmənşəli sözlərdən ibarət olsa da, rus, bolqar, rumin, yunan, ərəb, fars, ingilis, fransız və s. dillərdən xeyli söz alınmışdır.

Leksika xalqın milli mədəniyyətinin göstəricisidir. Dilin lüğət tərkibi xalqın həyat tərzinə, dünyagörüşünə, tarixinə və sahib olduğu digər xüsusiyyətlərə əsasən formalaşır. Bu baxımdan dilin leksik sisteminin tədqiqi özünəməxsus əhəmiyyətə malikdir. Xalq inkişaf etdikcə onun dili də inkişaf edir, leksik fonduna yeni sözlər əlavə olunur. Qaqauz dilinin lüğət tərkibinin mənşə baxımından rəngarəng olmasını və kifayət qədər zəngin olmamasını onun tarixi ilə əlaqələndirmək mümkündür. Qaqauz dilinin leksikasının inkişaf etməməsinin səbəbi kimi tarixən bir neçə dövlətin hakimiyyəti altında yaşamasını göstərmək olar. Belə ki, Osmanlı İmperiyası, Bolqarıstan, Yunanıstan, Rumıniya, Rusiya və Moldova kimi ölkələrin hakimiyyəti altında olmuş və müxtəlif xalqlarla eyni coğrafi ərazidə yaşamış qaqauzlar həmin xalqların dil və mədəniyyətinin təsiri altına düşmüşlər. Bu səbəbdəndir ki, qaqauz dilinin leksikasının tədqiqat tarixinə nəzər saldığımız zaman daha çox lüğət tərkibini təşkil edən alınma sözlərin obyekt kimi seçildiyini müşahidə edirik. Uzun illər özünəməxsus əlifbası, yazı sistemi və yazılı ədəbiyyatının olmaması qaqauzların mənşəyi haqqında mövcud olan fikirlərin müxtəlifliyinə də səbəb olmuşdur. Qaqauz yazı dilinin formalaşmasında nüfuzlu din xadimi Mixayıl Çakırın böyük xidmətləri olmuşdur. Onun fəaliyyəti 1908-1935-ci illəri əhatə edir. M.Çakır xristian dininə sitayiş edən xalqın dini anlayaraq sitayiş etməsi üçün “İncil”dən və başqa dini kitablardan çox istifadə olunan duaları ana dilinə və moldovan dilinə tərcümə edib çap etdirmiş və kilsələrdə camaata oxumuşdur. Bu əsərlər əsasən xristian dininin yayılmasına, təbliğinə xidmət etsə də, milli şüurun oyanmasına da şərait yaratmışdır. O, ilk əsərlərini kiril əlifbası ilə, Rumıniyanın hakimiyyəti dövründə yazdığı əsərlərini isə latın qrafikalı rumin əlifbası ilə yazmışdır.

Qaqauz dilinin leksikasının tədqiqat tarixi

1938-ci ildə M.Çakırın müəllifi olduğu “Qaqauzca-Romence laflık” adlı lüğət nəşr olunmuşdur (Chiçinău, M., 1938). 112 səhifədən ibarət olan əsər 4000 sözü əhatə edir və məktəblilər üçün dərs vəsaiti kimi nəzərdə tutulmuşdur. Qaqauz türkcəsinin söz ehtiyatından yararlanmaq baxımından onun əsərləri bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlayır.

1957-ci ildə D.Tanasoğlu və L.Pokrovskaya ilk qaqauz əlifbasını hazırlamışlar. Yeni qəbul olunmuş əlifba qaqauz dilinin özünəməxsus saifləri əlavə olunaraq kiril əlifbası əsasında yaradılmış və dilin orfoqrafik qaydaları müəyyənləşdirilmişdir. Bu dövrdə qaqauzca elmi terminlər belə mövcud deyildi. Qaqauz dili ədəbi dil səviyyəsinə yüksələ bilməmişdi.

Qaqauz dilinin leksikasını əhatə edən bir sıra lüğətlər yazılmışdır. Bu dilin lüğət fondunu əks etdirən ikidilli lüğətlərin əksəriyyəti qaqauz və rus dilləri üzrə tərtib olunmuşdur. V.A.Moşkovun XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində qaqauz dialektlərindən topladığı materiallar əsasında tərtib etdiyi “Bessarabiyalı qaqauzların ləhcəsi” adlı əsərinin mətnlərinə əsasən hazırladığı 3000 sözdən ibarət qaqauzca-rusca lüğət bu sahədə ilk nümunədir (Мошков В., 1904). V.A.Moşkovun bu tədqiqatları Radlovun rəhbərliyi altında nəşr olunmuş “Türk birliklərinin xalq ədəbiyyatından nümunələr” adlı əsərin 10-cu cildini təşkil edir. O həm qaqauz dilini ilk dəfə yazıya almış, həm də həmin mətnin lüğətini tərtib edərək ilk qaqauz dili lüğətini hazırlamışdır. Lüğətdə müxtəlif bölgələrə görə fərqli fonetik tərkibdə işlənən sözlərin istifadə arealı və şəkli də göstərilmişdir.

1973-cü ildə işıq üzü görmüş “Qaqauzca-rusca-rumınca” adlı lüğət qaqauz dilinin lüğət tərkibini dolğunluğu ilə əks etdirir. Əsər N.A.Baskakovun rəhbərliyi ilə Q.A.Qaydarci, E.K.Koltsa, L.A.Pokrovskaya, B.P.Tukan tərəfindən birgə hazırlanmışdır. 604 səhifədən ibarət olan lüğətdə qaqauz dilində 11500 söz rus və rumın dillərindəki qarşılıqları ilə verilmişdir (Gaydarci, Koltsa, Pokrovskaya, Tukan, 1991). Qaqauz dili tədqiqatçısı türkiyəli dilçi Nevzat Özkan məhz bu lüğəti öz zənginliyi baxımından yüksək qiymətləndirmişdir.

2002-ci ildə qaqauz dilinin latın qrafikasına keçməsi ilə əlaqədar olaraq P.Çebotar və İ.Dronun həmmüəllif olduqları “Gagauzça-Rusça-Romınca sözlük” lüğəti işıq üzü görmüşdür. Belə ki, müəlliflər Baskakovun “Qaqauzca-rusca-rumınca” lüğəti üzərində işləmiş, bir sıra əlavə və dəyişikliklər etmişlər. Əsaslı dəyişiklik kimi söz sayının 15000-dən 12000-ə qədər artırılmasını göstərmək olar. N.Özkan bu artımın müasir türk dilindən qaqauz dilinə keçən sözlər hesabına baş verdiyini qeyd edir. (<https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/136040>) Alim öz tədqiqat işində bu sözlərin bəzilərini səhifə nömrələri ilə qeyd etmişdir: “altbilinç 34, amaç 35, anıt 38, baamsız, baamsızlık 68, basım, basım evi, basınç 75, başkan 78, bayan 80, belirti 83, bilim, bilinç, bilinçli, bilinçsiz 91, bitki (nebat anlamında) 95, devirim 191, duygusal 223, işlem 327, konum 410, kural 428, milletçi, milletçilik 468, olay, olumnu, olumsuz, oluş 492, önem, önemli, önemni 500, özelleştirmää, özellik 504, soru, sorum, sorumnu 599, toptan 666”. (<https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/136040>) Lüğətin 1973-cü ildən 2002-ci ilə qədər keçən 29 illik müddət ərzində qaqauz dilinə girən yeni sözləri bir o qədər də əks etdirmədiyini qeyd etməliyik. Nevzat Özkan yazılı mətnlərdə və dialektlərdə istifadə olunan bir sıra sözləri qeyd edərək lüğətdə yer almadığını bildirir. Məsələn, aarı (eşşək arısı), alaşa (at cinsi), alyumin (alüminium), beret (bəlgə), büyüm (bitki), çergi (çadır), çufa (çuxa), dalburma (çırpınma), diament (almaz), folklor, fakt (hadisə), hotar (sərhəd), har (qızgın, qaynar), hükümet (hökumət), kultura (mədəniyyət), komediant (komedyacı), manera (tərz), mayıllı (meyilli), muhathat (xəsis), ruz (ruzi), sınık (qırıq), teftiş (kontrol), umur (sıxıntı), veran (viran), vokzal (vağzal), yumor (yumor) və s. Müəllif onu da qeyd edir ki, qaqauz türkcəsində yazılmış ədəbi əsərlərin, publisistik məqalələrin dili üzərində işlənilsəydi, lüğətdə yer alan söz sayı ikiqat arta bilərdi. Əksinə, süni söz artımına yol verilmiş, bir sıra sözlər qrammatik şəkilçilərlə, bəziləri iki fərqli yazılış formasında verilmişdir. (<https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/136040>)

Qaqauz dilinin lüğət tərkibi əsasən mənşə baxımdan tədqiqata cəlb olunmuşdur. Ümumiyyətlə, qaqauz dilinin leksikasının öyrənilməsi sahəsində ilk tədqiqat işi N.K.Dmitriyevin 1950-ci illərin əvvəllərində yazdığı “Qaqauz dilinin lüğət tərkibi haqqında” adlı məqaləsidir. Məqalədə qaqauz dilinin alınma leksikası tədqiqata cəlb olunmuşdur. Müəllif XX əsrin əvvəllərində qaqauz dilinin əsas lüğət tərkibi olan türkmənşəli sözləri etimoloji baxımdan tədqiq etmişdir. O, qaqauz sözlərinin əksəriyyətinin türk mənşəli olduğunu bildirmiş və öz məqaləsində bu dilin alınma sözlərini yunan, rumın və slavyan dillərindən alınmış sözlər olaraq üç yerə bölmüşdür. Ərəb və fars mənşəli sözləri isə “Qaqauz leksikasının türk dilindən semantik fərqləri” bölməsində türk və qaqauz dillərində fərqli

mənaları göstərəkən vermişdir. Bundan başqa, türkmənşəli bir çox sözün türk və qaqauz dillərində ifadə etdiyi fərqli mənaları da göstərmişdir. N.K.Dimitriyevdən sonra qaqauz dilinin lüğət tərkibindəki alınma sözlərlə bağlı tədqiqat işləri davam etmişdir.

Bolqar, rus və moldovan dillərindən alınma sözlərlə bağlı tədqiqatlar E.K.Kolça və B.P.Tukan tərəfindən davam etdirilmişdir. “Qaqauz dilinin slavyan və moldavan dillərindən leksik alınmalarına dair müşahidələr” (Колча Е.К., Тукан Б.П., 1967) adlı məqalədə alınma sözlər tematik qruplara ayrılmışdır: kənd təsərrüfatı leksikası; məişət leksikası; ictimai-siyasi leksika. Müəlliflər qeyd edir ki, yunan kilsəsi, beş əsrlik türk boyunduruğu, Balkanlarda və Bessarabiyada bolqarlarla qonşuluq, moldovan və rus xalqları ilə birgəyaşayış qaqauz dilinin lüğət tərkibinin inkişaf etməsinə və zənginləşməsinə təsir etməyə bilməzdi.

1970-ci illərin əvvəllərində türkoloq V.A.Sıçeva qaqauz dilindəki ərəb və fars mənşəli alınmalar üzərində apardığı araşdırmaların əsasında müəyyən etmişdir ki, qaqauz dilinin lüğət tərkibində mindən çox ərəb-fars sözləri vardır. Bu sözlərin, demək olar ki, hamısı türk ədəbi dilində və dialektlərində mövcuddur. Ərəb və fars sözlərinin Osmanlı türkcəsindən və bolqar dillərindən keçməsinin XV-XVIII əsrlərdə baş verdiyi göstərilir. Bu dövrdə bütün qaqauzlar Osmanlı imperiyasının tərkibində Bolqarıstanın şimal-şərqində yaşayırdılar.

L.Pokrovskayaya istinad edən V.Kopuşçu qeyd edir ki, qaqauz dilində qohumluq bildirən sözlər, əsasən, türk mənşəlidir. Eyni zamanda bolqar mənşəli qohumluq terminləri də vardır. O bunu qaqauz xalqının genetik tərkibində tarixən bolqar komponentinin də daxil olması ilə əlaqələndirir. (Копушчу, 2016)

Qaqauz dilinin leksikasının öyrənilməsi 1960-cı illərdə dialektlər üzərində davam etmişdir. B.P.Tukan qaqauz dilinin Vulkaneşt dialektini tədqiq etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, qaqauz dilinin formalaşma tarixində bir neçə dialekti olmuşdur. Müasir qaqauz dilinin isə iki dialekti vardır: Çadırlunq-Komrat dialekti (mərkəzi dialekt); Vulkaneş dialekti (cənub dialekti). Say baxımından mərkəzi dialektə danışanlar çoxluq təşkil etdiyindən qaqauz ədəbi dili əsasən mərkəzi dialekt əsasında formalaşmışdır.

Qaqauz dilinin onomastik sistemi də dilçilərin maraq dairəsində olmuşdur. Bu istiqamətdə görülmə ilk işlər 1970-ci illərin əvvəllərində müşahidə olunur. İlk nümunə kimi Q.A.Qaydarci tərəfindən tərtib edilən “Qaqauzca-rusca-moldovanca” lüğətdə verilən “Qaqauzların yer adları” başlıqlı hissə göstərilə bilər.

Qaqauz dilində şəxs adlarının öyrənilməsi ilə S.S.Kuroqlu məşğul olmuşdur. Tədqiqatçının gəldiyi nəticəyə görə, müasir qaqauz dilində işlənən qaqauz adlarının çoxu xristian təqviminə daxildir və qədim yunan, latın, ıvrit mənşəlidir. İ.V.Dron və S.S.Kuroqlunun “Müasir qaqauz dilinin toponimləri və antroponimləri” əsəri bu sahədə yazılmış əhatəli əsərdir. İki bölmədən ibarət olan əsərin birinci bölümündə yer adları, ikinci bölümündə qaqauz soy adları və şəxs adları əlifba sırası ilə verilmiş, müəyyən yerlərdə izah və müqayisələr aparılmışdır. Əsərdə arxiv materiallarının leksik tərkibi, toponim, şəxs adları və ləqəblərin morfoloji quruluşu araşdırılır. Bundan başqa, İ.V.Dronun qaqauz dilinin onomastikası sahəsində “Qaqauz yer adları” adlı başqa bir əsəri də var. Əsər Prut və Dnestr çayları arasında yerləşən qaqauz toponimlərinə həsr olunmuş, yer adları əlifba sırası ilə verilmişdir.

Xristian dininə sitayiş etdiklərindən dolayı əsasən qaqauz antroponimlərinin əksəriyyəti yunan, latın və ıvrit mənşəlidir. Qaqauz folklorunda türk mənşəli adlara da rast gəlinir. Bu da qədimdə soyadları kimi, şəxs adlarının da türk mənşəli olduğunu göstərir.

Vasili, Stepan, Anatoli, Aleksandr, Vasilisa, Sofia, İrina, Varvara, Nataliya kimi latın və yunan mənşəli şəxs adları əsasən 19-cu əsrin sonları, 20-ci əsrin əvvəllərindən etibarən geniş istifadə olunmağa başlanmışdır. Qaqauzların istifadə etdikləri ıvrit mənşəli şəxs adlarına misal olaraq Mariya, İlya, Semyon, Anna, Mixael, David və s. göstərə bilərik.

Rus mənşəli antroponimlər əsasən ədəbi və tarixi hadisələrlə bağlı olaraq qaqauz dilinə keçmişdir. Nadejda, Vera, Lyubov, Vladimir, Viktor kimi adlar bu qəbildəndir.

Bolqar mənşəli adlar daha qədim tarixə malikdir və bunu qaqauz folklor nümunələri əsasında müşahidə etmək mümkündür. Bolqar mənşəli şəxs adlarının daha qədim tarixə malik olduğundan qaqauz folklor nümunələrində rast gəlinir Boyku, Dobri, Stanka, Neda və s.

Qaqauz türklərini araşdıran M.T.Acaroğlu “Gagauzcada takma adlar-soyadları yer adları” (Acaroğlu, M. Türker, 1992) məqaləsində qaqauz adı, dili, ləqəb və soy adları haqqında məlumat vermiş və bu adları əlifba sırası ilə düzmüşdür.

Qaqauz dilinin leksik sistemində yer alan terminlərlə bağlı da bir sıra işlər görülmüşdür. “Rusca-qaqauzca hüquqşünaslıq terminləri lüğəti”ndə Qaqauziya müstəqillik əldə edənə qədər qaqauzların rusca istifadə etdiyi hüquqşünaslıq terminlərinin qaqauzca qarşılığı verilmişdir. 1200-dən artıq sözü təşkil edən lüğətdə rusçanın qarşılığı kimi verilən sözlərin türk dilindən alındığı müşahidə olunur. Məsələn, baamsızlık, bakannik, başbakan, bildiri, dolaylı, vergi, kuruluş, olay, olgu, özensizlik, tanıtılar, taşıt, uçak meydanı və s. İ.Dronun coğrafi terminlərlə bağlı əsərində yer adları və coğrafi terminlər qaqauz dilində əlifba sırası ilə düzülmüş, rus dilində izahı verilmişdir. Burada sözlərin morfoloji quruluşu və etimologiyası da işlənmişdir. N.L.Luka Moldova və Ukraynada yaşayan qaqauzların dini leksikasını tədqiq etmiş, dini terminologiyada yunan, slavyan, rumın və ərəb-fars mənşəli alınmaları müəyyən etmişdir.

E.Saruçanınun “Gagauzların kalendar adətləri etnolingvistik araşdırması” (Soroçanu E., 2015) qaqauz xalqının təqvim mərasimlərinin etnolingvistik tədqiqi təqdim olunur. Müəllif qeyd edir ki, təqvim mərasimləri ilə bağlı sözlər etnolingvistik mahiyyət daşımaqla yanaşı, qaqauz xalqının müxtəlif inkişaf mərhələlərindəki ictimai, tarixi, mədəni, etnik, mənəvi həyatını da əks etdirir. Müəllifin bir sıra monoqrafiya və məqalələri qaqauz xalqının təqvim rituallarının terminologiyasına, qaqauz dilinin terminologiya sisteminin formalaşma tarixinə həsr edilmişdir.

E.Saruçanınun leksikologiya sahəsində digər əsəri T.Şarşova ilə həmmüəllif olduğu “Rus-qaqauz-rumın dillərinin lüğəti – lingvistik terminlərin kataloqu” əsəridir. Müəlliflər bu əsərdə qaqauz dilinin dilçilik terminlərini sistemləşdirmiş və terminlərin rus və rumın dillərində tərcümələrini vermişlər.

Müasir dilçilikdə qaqauz leksikologiyası sahəsində G.Qərənfilin tədqiqatları diqqət çəkir. O, “Qaqauz leksikologiyası (Qaqauz dilində məişət leksikası (geyim və ayaqqabı adları)” adlı monoqrafiyasında qaqauz dilində geyim adlarını tədqiqatə cəlb etmişdir (Karanfil G., 2013). Monoqrafiyada geyim, geyim hissələri, ayaqqabı adları tədqiq olunmuş, digər türk dilləri ilə müqayisəli şəkildə öyrənilmiş, sözlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri verilmişdir. “Qaqauz leksikologiyası (II kitab)” adlı kitab qaqauz dilinin aktual problemlərinə həsr olunmuşdur. Müəllif qaqauz dilinin leksikasını Azərbaycan, qaqauz, rus və türk dillərində yazdığı məqalələrlə müxtəlif aspektlərdən tədqiq etmişdir. Burada qaqauz dilində alınma sözlər, arxaizmlər, antroponimlər, məişət leksikası və s. ilə bağlı əhatəli araşdırmalar yer almışdır.

V.İ.Kopuş əsasən qaqauz dilinin etnoqrafik leksikasının öyrənilməsi sahəsində fəaliyyət göstərir. Onun “Türk və qaqauz dillərində ənənəvi baş geyimlərinin adları”, “Türk və qaqauz dillərində ənənəvi ət yeməklərinin adları”, “Qaqauz dilinin qastronomik leksikası (milli xörək adları)” adlı tədqiqat işlərində türk və qaqauz dillərində leksik-semantik söz qrupları müqayisəli-tarixi aspektdə öyrənilmişdir.

Nəticə

Qeyd edək ki, qaqauz dilinin lüğət tərkibi ilə bağlı tədqiqat işlərinə XX əsrin II yarısından etibarən başlanmışdır və bu istiqamətdə araşdırmalar bu gün də davam edir. Qaqauz dilinin leksikasının tədqiqi əsasən alınma sözlərin öyrənilməsinə yönəlsə də, onomastik leksika, etnoqrafik leksika və digər tematik söz qrupları da tədqiqat obyektinə olmuşdur.

Qaqauz dilinin leksikasının tədqiqi tarixinin öyrənilməsi bu dilin leksikologiyasının inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirməyə imkan yaradır. Azərbaycan, türk və türkmən dilləri kimi türk dilinin oğuz qrupuna daxil edilən qaqauz dilinin lüğət tərkibi ilə bağlı araşdırmalar əsasən sözlərin mənşəyinə yönəlmişdir. Mənşə etibarilə olduqca zəngin xarakter daşıyan bu dilin lüğət tərkibi əsasən

türkmənşəli sözlərdən ibarət olsa da, rus, bolqar, rumın, yunan, ərəb, fars, ingilis, fransız və s. dillərdən xeyli söz alınmışdır. qaqauz dilinin leksikasının öyrənilməsi sahəsində ilk tədqiqat işi N.K.Dmitriyevin 1950-ci illərin əvvəllərində yazdığı “Qaqauz dilinin lüğət tərkibi haqqında” adlı məqaləsidir. Məqalədə qaqauz dilinin alınma leksikası tədqiqata cəlb olunmuşdur. Müəllif XX əsrin əvvəllərində qaqauz dilinin əsas lüğət tərkibi olan türkmənşəli sözləri etimoloji baxımdan tədqiq etmişdir. O, qaqauz sözlərinin əksəriyyətinin türk mənşəli olduğunu bildirmiş və öz məqaləsində bu dilin alınma sözlərini yunan, rumın və slavyan dillərindən alınmış sözlər olaraq üç yerə bölmüşdür.

Qaqauz dilinin leksikasının tədqiqat tarixinə nəzər saldıığımız zaman daha çox lüğət tərkibini təşkil edən alınma sözlərin obyekt kimi seçildiyini müşahidə edirik. Qaqauz dilinin onomastik sistemi də dilçilərin maraq dairəsində olmuşdur. Bu istiqamətdə görülən ilk işlər 1970-ci illərin əvvəllərində müşahidə olunur. Qaqauz dilində şəxs adlarının öyrənilməsi ilə S.S.Kuroqlu məşğul olmuşdur. Nəticəyə görə, müasir qaqauz dilində işlənən qaqauz adlarının çoxu xristian təqviminə daxildir və qədim yunan, latın, ivrit mənşəlidir.

ƏDƏBİYYAT

- Acaroğlu, M. Türker (1992) “Gagauzca'da Takma Adlar-Soyadları-Yer Adları.” IV. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri. Ayırbaşım. Ankara: Devran Matbaası, 1-21
- Chişinău, M., (1938). Dictionar gagauzo (tiurco)-român pentru gagauzii din Basarabia [Gagauz (Turkic)-Roman Dictionary for Gagauzes in Basarabia]. 134 p.
- Gaydarcı, G.A., Koltza, E.K., Pokrovskaya, L.A., Tukan, B.P. (1991) Gagauz Türkçesinin Sözlüğü, aktaran.: A.Doğru, İ.Kaynak, KB Yayınları, Ankara
- Karanfil, G. (2013) Gagauz leksikologiyası: 11 kitap yazılar. Bengü Yayınları
- Özkan, N. (2001). Gagavuz Türkçesinin Sözlükleri Üzerine. Türk Dünyası Dil Ve Edebiyat Dergisi(12)
- Petrovici N., Komrat kasabasının monografisi, doktora tezi. Ankara - 2009
- Soroşanu, E. (2015) Gagauzların kalendar adetleri = Ritualurile calendaristice ale găgăuzilor: Etnolingvistica aaraştırması / E.Soroşanu; Moldova Bilimnär Akademiyası; Red. P. Çebotar. - Chişinău: Gunivas, 258 p.
- Гагаузско - русско - молдавский словарь: 11500 слов / АН СССР. (1979) Ин - т языкознания; АН МССР. Ин - т языка и литературы; Сост.: Г.А.Гайдаржи и др.; Под ред. Н.А.Баскакова. - М.: Сов. Энциклопедия
- Дрон, И.В., Курогло С. С. (сост.) (1989) Современная Гагаузская Топонимия И Антропонимия, Кишинёв
- Каранфил, Г. (2009) Бытовая лексика гагаузского языка (названия одежды и обуви) / Гюллю Каранфил. - Комрат
- Колца Е.К., Тукан Б.П. (1967). Наблюдения над лексическими заимствованиями гагаузского языка из славянских и молдавского языков. Восточнославяно-молдавские языковые взаимоотношения. Часть II. Кишинёв,
- Копушчу, В. (2016) Гастрономическая лексика в гагаузском языке: названия традиционных блюд, Комрат
- Мошков В., (1904). Словарь языка бессарабских гагаузов / сост. Мошков В // Наречия бессарабских гагаузов: с 2-мя прибавлениями / Сост. и перев. В. Мошков. - СПб., - Прибавление II. - С. 1-114
- Покровская, Л.А. (1997) Современный гагаузский язык (курс лекций). Комрат

İnternet resursları:

<https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/136040>

DOI: <https://doi.org/10.59849/2957-3882.2025.1.28>
 UOT 811.22

FARSDİLLİ ƏDƏBİYYATDA TÜRK SÖZLƏRİ

Nazim MƏNSİMOV

AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına
 Şərqşünaslıq İnstitutunun doktorantı. Azərbaycan
 E-mail: nazim.2000mensimov@gmail.com,
<https://orcid.org/0009-0003-2942-5811>

Daxilolma tarixi: 14.02.2025

Düzəliş tarixi: 14.04.2025

Nəşrə təsdiq tarixi: 25.04.2025

XÜLASƏ

Bütün dünya dillərində olduğu kimi fars dilinə də çoxlu sayda əcnəbi sözlər daxil olmuşdur. Tarixi vərəqləyərkən görmək olar ki, farsdilli regionlarda türk dövlətlərinin hakimiyyəti uzun illər boyunca davam etmiş və bu da türk dilinin fars dilinə böyük təsir göstərməsinə səbəb olmuşdur. Hal-hazırda İran ərazisində Azərbaycan dilinin işləkliyi də fars dilinə çoxlu sayda türk sözlərinin daxil olmasına şərait yaradır. Bu təsir təkcə məişət dilində deyil, həm də ədəbi dildə də özünü çox aşkar şəkildə biruzə verir. Belə ki, farsdilli ədəbiyyat mənbələrini araşdırarkən burada çoxlu sayda türk sözlərinə rast gəlmək olar. Ona görə də bu məqalədə farsdilli ədəbiyyata daxil olan türk sözlərinin müəyyən edilməsini türk, xüsusilə Azərbaycan dilinin fars dilinə təsirinin araşdırılması baxımından əhəmiyyətli saymaq olar. Biz məqaləmizdə ardıcılığı gözləmək məqsədilə türk sözlərini əlifba sırası ilə düzmək qərarına gəldik. Bu araşdırmamızda yüzdən çox türk sözlərini müəyyənləşdirmişik. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu sözlərdən hər biri on dəfələrlə farsdilli şairlərin əsərlərində işlənmişdir. Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, bu sözlər azərbaycanəsilli şairlərin yaradıcılığında daha çox üstünlük təşkil edir. Həmin şairlərdən Saib Təbrizi, Qətran Təbrizi, Əvhədi Marağayi, Nəyyir Təbrizi, Xaqani Şirvani, Hümam Təbrizi, Pərvin Etesami, İrac Mirzə, Məhəmməd Hüseyn Şəhriyar və digər azərbaycanəsilli şairlərin adlarını çəkmək olar. Bütün bunlar onu göstərir ki, Azərbaycan şairləri heç vaxt öz dillərinə biganə qalmamış və yeri gəldikcə fars dilində işlənən sözlər əvəzinə öz doğma ana dillərində olan sözləri daxil etmişlər.

Açar sözlər: fars, türk, Azərbaycan, şair, söz, dil

ТЮРКСКИЕ СЛОВА В ПЕРСОЯЗЫЧНОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Назим МАНСИМОВ

Докторант Института востоковедения
 имени акад. З.М. Бунятова НАНА. Азербайджан.
 E-mail: nazim.2000mensimov@gmail.com
 ORCID: 0009-0003-2942-5811

Дата поступления: 14.02.2025

Дата исправления: 14.04.2025

Дата утверждения к публикации: 25.04.2025

АННОТАЦИЯ

Как и во всех языках мира, в персидский язык также проникло множество заимствованных слов. Обратившись к историческим источникам, можно увидеть, что на территориях, где говорили на персидском языке, тюркские государства на протяжении многих лет сохраняли своё господство, что, в свою очередь, оказало значительное влияние тюркского языка на персидский. В настоящее время активное использование азербайджанского языка на

территории Ирана также способствует проникновению большого количества тюркских слов в персидский язык. Это влияние проявляется не только в разговорной речи, но и в литературном языке. Так, при изучении литературных источников на персидском языке можно встретить большое количество тюркских слов. Поэтому в данной статье определение тюркских слов, вошедших в персоязычную литературу, можно считать важным с точки зрения исследования влияния тюркского, особенно азербайджанского языка, на персидский язык. В нашей статье, с целью соблюдения порядка, мы решили расположить тюркские слова в алфавитном порядке. В этом исследовании мы выявили более ста тюркских слов. Следует отметить, что каждое из этих слов многократно употребляется в произведениях персоязычных поэтов. Также стоит подчеркнуть, что эти слова особенно часто встречаются в творчестве поэтов азербайджанского происхождения. Среди них можно назвать Саиба Тебризи, Гатрана Тебризи, Эвхади Марагаи, Нейира Тебризи, Хагани Ширвани, Хумама Тебризи, Парвин Этесами, Ираджа Мирзу, Мухаммеда Хусейна Шахрияра и других поэтов азербайджанского происхождения. Все это свидетельствует о том, что азербайджанские поэты никогда не были равнодушны к своему родному языку и при возможности вводили в персидский язык слова на своём родном языке.

Ключевые слова: персидский, тюркский, Азербайджан, поэт, слово, язык

TURKIC WORDS IN PERSIAN LITERATURE

Nazim MANSIMOV

*PhD Candidate, Institute of Oriental Studies named
after Acad. Z.M. Bunyadov, Azerbaijan National
Academy of Sciences (ANAS), Azerbaijan.
E-mail: nazim.2000mensimov@gmail.com
ORCID: 0009-0003-2942-5811*

Date of submission: 14.02.2025

Date of revision: 14.04.2025

Date of acceptance for publication: 25.04.2025

ABSTRACT

Just as in all world languages, the Persian language has also incorporated a significant number of foreign words. A review of historical records reveals that Turkic states ruled over Persian-speaking regions for many years, which resulted in a strong Turkic influence on Persian. Today, the widespread use of the Azerbaijani language in Iran continues to contribute to the integration of numerous Turkic words into Persian. This influence is evident not only in everyday speech but also prominently in literary language. Indeed, when examining Persian literary sources, one can find a considerable number of Turkic words.

Therefore, identifying Turkic words within Persian literature is important for understanding the linguistic influence of Turkic languages—particularly Azerbaijani—on Persian. In this article, we have chosen to list the identified Turkic words alphabetically for clarity. Our research has uncovered over one hundred such words. It is also worth noting that each of these words appears repeatedly in the works of Persian-speaking poets.

Another significant point is that these words occur more frequently in the writings of poets of Azerbaijani origin. Among them are Saib Tabrizi, Qatran Tabrizi, Avhadi Maraghai, Nayir Tabrizi, Khaghani Shirvani, Homam Tabrizi, Parvin E'tesami, Iraj Mirza, Mohammad Hossein Shahriar, and many others. All of this suggests that Azerbaijani poets have never been indifferent to their native language and have often replaced Persian words with Turkic equivalents whenever possible.

Keywords: Persian, Turkic, Azerbaijan, poet, word, language

Giriş

Farsdilli ədəbiyyatın inkişafında Azərbaycan şairlərinin xidmətləri danılmazdır. Onlar öz əsərlərini fars dilində qələmə alsalar da, yaradıcılıqlarında doğma dilin təsirini duymamaq mümkün deyildir. Bu təsiri sözlər, deyimlər və hətta cümlələr səviyyəsində görmək mümkündür. Bu məqalədə farsdilli ədəbiyyatda işlənən türk sözləri və onların bəzilərinin etimologiyasını araşdırmağa çalışmışıq. Dediklərimizi sübuta yetirmək üçün farsdilli ədəbiyyata daxil olan sözləri bir neçə hissəyə bölmüşük:

1. Fars dilinə daxil olan hərbi terminlər
2. Fars dilinə daxil olan məişət leksikası
3. Fars dilinə daxil olan idarəçilik terminləri
4. Fars dilinə daxil olan qida adları
5. Fars dilinə daxil olan qohumluq əlaqəsi sözləri
6. Fars dilinə daxil olan zoonimlər
7. Digər sözlər

Məişət leksikasının özünü də yarımqruplara bölmüşük. Bura geyim adları, ləl-cəvahirat və bəzək adları, əşya adları və məkan adları daxildir.

Bu bölgü əsasında farsdilli ədəbiyyata daxil olan Azərbaycan-türk dilinin fars dilinə təsirini müəyyənləşdirmək mümkündür.

Fars dilinə daxil olan hərbi terminlər

Türk dilindən fars dilinə daxil olan hərbi terminlərə aşağıdakı nümunələri misal göstərə bilərik:

Bayraq, toxmaq, tapança, top, tufəng, çerik, çapar, qaravul, qaçaq, qamçı, ərqamçı, qaş (yəhər qaşı), yasavul, yəğləq (ucluqlu ox)

آن خداوندی که زیر بیرق افضال اوست/ رایت اقبال و مجد و آیت فتح و ظفر (Ganjoor, Amir, s. 173)
Onun fəzilət bayrağının altında olan başçı

Bəxt və izzət bayrağı, fəth və zəfər nişanəsidir

مگر شلاق سازد گرم این تنهای بارد را/ مگر تخمق کوبد نرم این دلهای قاسی را (Ganjoor, Adib, s. 11)

Məgər bu soyuq bədənləri şallaq isidər

Məgər bu daş qəlbləri toxmaq döyər.

تیانچه کاری باد خزان اگر این است/ تذرو رنگ چو عنقا شود به گلشن ما (Ganjoor, Saeb, s. 656)

Əgər xəzan küləyi kimi bir tapança olsa

Bizim gülüstəndə kəklik simurğa dönər.

ناگهان آمد پدید از حصن شهر دز سفید/ آتش توپ و تفنگ و شعله تیغ و تبر (Ganjoor, Ghaemmagham, s. 22)

Birdən ağ bulud qala şəhərinin qalasından yarandı

Top-tufəngin atəşi, qılınc və baltanın şöləsi

گوشت دهقان به هر دو ماه خورد/ مرغ بریان چریک شاه خورد (Ganjoor, Ouhadi, s. 36)

Kəndli hər iki ayda ət yeyirdi

Qızarmış toyuğu şahın çəriyi yeyirdi.

kərək yazılışı həm çərək, həm də çerək kimi oxunur. Orta əsrlər farsdilli lüğətlərdə bu sözə dair etimoloji qeyd verilməyib. Müasir fars lüğətlərindən “Fərhəng-i Əmid” və “Fərhəng-i farsî”də qeyd olunan çərək sözü türk sözü kimi qeydə alınmışdır. “Bürhan-i Qate”də həmin sözün izahı “digər vilayətlərdən orduya göndərilən dəstək” şəklindədir. Lüğətdə aşağı haşiyədə həmin sözün “Fərhəng-i Cəğatayi”də türkdillərindəki “dəstələr, qrup” mənalı çəri, çərək sözlərindən gəldiyinin qeyd olunduğu da göstərilir (Orucova, 2019, s.146-147).

جاده ها افکند و در فرسنگ ها خرسنگ چید/ نیز او ایجاد کرد آئین چایار و برید (Ganjoor, Bahar, s. 1)

Yollara atdı, fərsənglərlə daş düzdü

O yaratdı çapar və qasid üsulunu.

به چنگی لوله، بر چخمق چنگی/ قراول رفته، در پشت تفنگی (Ganjoor, Ghaemmagham, s. 2)

Bir əlində dəmir, bir əlində çaxmaq

Qaravul getmiş, arxada bir tufəng.

دسته دسته به شیوه قاجاق/ می گریزند سوی هند و عراق (Ganjoor, Bahar, s. 54)

Dəstə-dəstə qaçaq üsulu ilə
Hind və İraq tərəfə qaçirlar.
(Ganjoor, Ouhadi, s. 821) چشمش دلم را قامچی، دل عشق او را یامچی/ آن زلف چون ارقامچی، شب زاولی یللی بلی

Gözü qəlbimin qamçısı, qəlb onun eşqinin yamçısı
O zülf ərqamçı kimi, Zabol gecəsi yəlləli bəli.

(Ganjoor, Ghaemmagham, s. 10) به لحنی که صفاهان یاد دارد/ ز قاش زین تَرَنگِ تنبک آرد
İsfahanı xatırladan səs
Yəhər qaşından çıxan səsdır.

(Ganjoor, Ghaani, s. 62) بگرفته به کف چرخ عصا از خط محور/ تا بو که شود در صف بار تو یساول
Fələk əlinə dünya oxundan əsa almış
Sənin yük səfində yasavul ola bilər.

(Ganjoor, Ouhadi, s. 1) بخت نگر: تا نهد سر به خواب/ رخت، غمی نیست، که یغما شود
Bəxtə bax: Başını yatmağa atmasın
Mal, qəm yoxdur, ki, qarət olunsun.

یغما – دو معنی دارد. اول نام شهریست که خوبان بسیار از آنجا خیزند. دوم بمعنی غارت کردن باشد.
(Yəğma-iki mənası vardır. Birincisi, şəhər adıdır, oradan çoxlu gözəllər çıxır. İkincisi, qarət etmək deməkdir). (Orucova, 160)

(Ganjoor, Khaghani, s. 1) در زهره روس رانده زهر آب/ کانداخته یغلق پران را
Öd kisəsinə zəhərli su buraxmış
Uçan ox başlığını atmış.

Fars dilinə daxil olan məişət leksikası

Fars dilinə daxil olan türkdilli məişət leksikasının özünü də dörd yarımqruplara bölə bilərik:
Geyim adları, ləl-cəvahirat və bəzək adları, əşya adları və məkan adları

1. Geyim adları:

Geyim adlarından aşağıdakıları göstərə bilərik:

Astar, boğça, başmaq, boğtaq, palik, dogme, tutuq, tərlik, çəkmə, çarığ, tərqu, qaragöz, çuxa, yələk

(Ganjoor, Parvin, s. 136) گاه گردد ابره و گاه آستر/ گاه ز بام آویزمش، گاهی ز در
Gah üst olur, gah astar
Gah onu damdan asıram, gah qapıdan

Ast türk dillərinin çoxunda “alt, aşağı” mənasında işlənir. Bu gün bəzi türk dillərində (məsələn, uygur) “alt-üst” mənasında *ast-üst* sözü işlənəlməkdədir. “Qutadğu bilig”də *ast, asraki* sözləri “altdakı” mənasında verilib.

قطار -ar şəkilçisi türk mənşəlidir. آستر (*astər*) sözündə həmin şəkil-çi -ər fonovariantına düşmüşdür. (qatar), چاپار (*çapar*), آچار (*açar*), سالار (*salar*) və s. kimi sözlərdə qeyd olunan şəkilçi öz fone-tik cildini dəyişməsə də, fars dilində آستر (*astər*) sözündə, o cümlə-dən bəzi digər sözlərdə -ar şəkilçisinin -ər formasına düşərək işlən-diylə hallar məlumdur. (Orucova, 2019, s. 92-93)

(Ganjoor, Ghari, s. 1) متکا درکله با صندلی اینمعی گفت/ که توئی یغچه کش وتکیه بمن دارد یار
Mütəkkə stulla söhbətdə bu mənanı dedi
Sən boğçaçəkənsən və yar mənə söykənir.

(Ganjoor, Khajoo, s. 96) خان اردوی فلک را کافتابش می نهند/ بوسه گاهی نیست الا کوکب بيشماق او
Fələk ordusunun xanını günəş kimi qoyurlar
Ulduzlara başmağından qeyri öpüş yeri yoxdur.

(Ganjoor, Khajoo, s. 229) ترک من خاقان نگر در حلقه عشاق او/ ماه من خورشید بین در سایه ی یغطاق او
Mənim gözəlīm aşıqlərinin halqasında xaqana bax
Mənim ayım günəşi gör papağının kölgəsində

پالیک – palik
از خر و یالیک آن جای رسیدم که همی/ موزه چینی می خواهم و اسب تازی (Ganjoor, Roodaki, s. 166)
Uzunqulaq və çarıqla elə yerə çatdım ki
Çin çəkməsi və ərəb atı istəyirəm.

Ə. Tusi çarığı Azərbaycan sözü hesab edirdi. Lüğətdə adı çəkilən *palik* (palik) sözü düzəltmə sözdür. Bu sözü hibrid hesab etmək olar: پا (*pa*) (ayaq) sözü + لیک (-lik) şəkilçisi. -lıq şəkilçisi fars dilinin daxili fonetik qayda-qanunlarına əsasən müxtəlif fono-variantlarda işlənir. Biz *palik* (palik) sözünün kalka olduğunu və ayaqlıq sözünə əsasən yarandığını düşünürük. Fars dilində “ı” saiti olmadığından bu söz *palik* şəklində işlənmişdir. Nümunə olaraq, sonu -lik-lə bitən *qozlik* / *qozlik* (qozlik) və bu kimi digər sözləri göstərmək olar. (Orucova, 2019, s. 98)

تکمه پیراهن خورشید تابان می شود / همچو شبنم چشم هر کس پاک بین افتاده است (Ganjoor, Saeb, s. 1130)

Günəşin köynəyinin düyməsi parlaq olur

Şəbnəm kimi hər kəsin gözü aydın görür.

بر تنش از قدک بغل‌بندی / وض شال، دکمه و بندى (Ganjoor, Bahar, s. 17)

Əynində yanlarıbağlı libas

Şal əvəzinə, düymə və bənd.

اگر دگمه‌ات پنبه‌ای بود / یار، جان، پنبه‌ای بود (Ganjoor, Aref, s. 23)

Əgər düymən ağ olsa

Yar, can pambıqdan olar.

ترلک به سیم انباشته، مژگان بکبیر کاشته / بالا چو توغ افراشته، روز یلی بللی بلی (Ganjoor, Ouhadi, s. 821)

Tərliyi gümüşlə doldurub, kiprikləri ox becərib

Qəddi bayraq kimi ucaldıb, sevincdə yadımdasan

ار پیش رخ بستی نتق، کردی وثاق خود قرق / گفتم: بیا، گفتی که: یق، ماماتلی بللی بلی (Ganjoor, Ouhadi, s. 821)

Üzünü tutuqla bağladın, otağını qoruq etdinsə

Dedim: Gəl, Dedin ki: Yox, təlli, yəlləli, bəli.

نتق – چادر و پرده بزرگ را گویند.

(*Totoq - çadır və böyük pərdəyə deyilir*).

Tutuq sözünün lüğətlərdə, əsasən, iki mənası verilir: “əsir” və “pərdə, çadır” mənası. Hər iki məna *tutmaq*, *tutulmaq* məsdəri ilə bağlıdır. Əsir “hər hansı bir yerdə bağlı tutulan insan” mənasındadırsa, pərdə “pəncərənin önünü və ya müəyyən bir yeri tutan çadır parça” mənasına gəlir. (Orucova, 2019, s. 120)

H. Zərinəzadə bu sözün beş mənada işləndiyini göstərir: “çadır”, “çadra”, “örtük”, “göy”, “gizli” mənalarında (Zərinəzadə, 1962, s. 209).

نیر و رخشان چو شَبه چکمه‌اش / خفته یکی شیر به هر تُکمه‌اش (Ganjoor, İraj, s. 1)

Çəkməsi parıldayan daş kimi parlaq

Hər düyməsində bir şir yatmış.

سر چارق را بیان کن ای اياز / پیش چارق چیست چندين نیاز (Ganjoor, Moulavi, s. 141)

Çarığı bəyan et, ey Ayaz

Çarıqdan əvvəl nəyə ehtiyacın var.

V. Radlov *çarıq* sözünü türk mənşəli hesab edir və bu sözün bir neçə yazılış şəklini verir: چارق (çareğ), چاروق (çaruğ), چاریق (ça-riğ) (Radlov, 1899, s. 221).

Farsdilli lüğətlərdə isə *çarıq* sözünün, چارغ, چاروق, چارخ yazılış şəkillərinə rast gəlirik. “Fərhang-i Əmid” lüğətində *çarıq* sözü چارخ (çarox), چارق (çaroğ), چارغ (çarog) olmaqla 3 yazılış şəklində verilir və türk sözü olduğu qeyd olunur. Sözün izahı barədə lüğətdə oxuyuruq: “Uzun ipləri və kəmərləri olan dəri ayaqqabı növü. Onun ipləri baldıra bağ-lanılır. *Patabe, palik, çarox* da deyilir” (Radlov, 1899, s. 221).

طَرغو – qırmızı rəngli ipək növü

دل کباب و خون دیده پیشکش برم / گر تقاضای شراب و یخنی و طرغو کند (Ganjoor, Moulavi, s. 741)

Kabab qəlbi, göz qanını peşkəş kimi yanına aparım

Əgər şərab, yəxni və tərqu istəsə.

نشان کرده کلاه یک قراگوز / که پشمش بد بسان پوست مرغوز (Ganjoor, Ghaemmagham, s. 2)

Papağa bir qaragöz nişan vurmuş

Dərisi keçə dərisi kimi pisdır.

مولو مثال دم چو برآرد بلال صبح / من نیز سر ز چوخه خارا برآورم (Ganjoor, Khaghani, s. 148)

Sübh Bilalı tütək kimidən nəfəs alanda

Mən də ipək çuxadan baş qaldırıram.

مرا ببیند اندر کنج غاری / شده مولو زن و پوشیده چوخا (Ganjoor, Khaghani, s. 8)

Məni mağaranın küncündə görürlər
Tütək çalan və çuxa geyinən.

papaq ya tacın bir hissəsi – یلک

(Ganjoor, Ouhadi, s. 62) به یلک هر دو جهان را یله کن، تا جو یلان/ نام مردیت برآید ز میان عرصات
Cəsurlar kimi yələklə hər iki dünyanı azad et
Kişilik adın ortadan qiyamətə çıxsın.

2. Ləl-cəvahirat və bəzək adları

Altun, yərməq, bəzək, sürmə, muncuq, kəkil

(Ganjoor, Akhsikati, s. 103) ستانه قبله ی خلق و زمانه چاگر امن/ چغانه پر می ناب و خزانه پر التون
Astana xalq qibləsi və zəmanə əmin xidmətçi
Çəğanə xalis meylə dolu və xəzinə altunla dolu.
(Ganjoor, Amir, s. 86) چشم و روی حاسدانش باد همچون سیم و زر/ تاکه سیم و زر به ترکی یرمق و التون بود
Paxıllarının gözü və üzü qızıl-gümüş tək olsun
Gümüş və qızıl türkcə yərməq və altundur.
(Ganjoor, İraj, s. 11) شود شعر تو خوش با زور تحریر/ چو با زور یزک روی زن پیر
Sənin şeirin yazı gücü ilə xoş olar
Qadının üzü bəzək gücü ilə olduğu tək.
(Ganjoor, Ghasem, s. 121) ربود جان و دل عاشقان مسکین را/ ترا که سرمه بچشمست و زلف در شانتست
Miskin aşıqların can və qəlbini oğurladı
Sənin ki, sürmə gözündədir, zülf çiyində.
(Ganjoor, Ghatran, s. 4) بود چون کوه پا برجا بهنگام درنگ اندر/ بود منجوق او هزمان بترکستان و زنگ اندر
Ləngiyən zaman dağ kimi möhkəm idi
Onun muncuğu Türkünstanda və Zəngdə idi.
(Ganjoor, Ouhadi, s. 821) کاکل ز ماه آویختی، غوغا چشم انگیختی/ خونم به گزlk ریختی، بی کاهلی یلی بلی
Kəkili aydan asdın, qovqanı gözə saldın
Qanımı gəzliklə tökdün, çeviklik, yəlləli bəli.

Əşya adları

Ayaq, açar, ocaq, alaçıq, döşək, toğar, çaxmaq, çəğanə, satgin, satgini, kəlbətin, gəzlik, yədək

(Ganjoor, saeb, s. 1095) داروی بیهوشی ارباب بینش گشته است/ گر چه خط عنبرین درد ایاع حسن اوست
Bişufluq dərmanı görmənin ağası olmuşdur
Ənbərli xətt onun gözəlliyinin ayağının dəridir.
(Ganjoor, Naserkhosro, s. 107) آچار سخن چيست معانی و عبارت/ نو نو سخن آری چو فراز آمدت آچار
Sözün açarı nədir, mənalar və ibarələr
Yeni-yeni söz deyirsən açar yuxarı çıxanda.
(Ganjoor, Saeb, s. 1928) دیگ توانگران دو سه روزی بود به جوش/ دایم اجاق فقر ز کشکینه روشن است
Dövlətlilərin qazanı iki-üçgünlük qaynamaqda idi
Kasıbın ocağı arpa çörəyindən daim parlaqdır.
(Ganjoor, Safayee, s. 51) آنکه قعر سعیر مقعد اوست/ چند گاهی نشست بر توشک
Cəhənnəmin dibində oturan kəs
Uzun müddət döşəkdə otururdu.
(Ganjoor, Jooya, s. 21) هر طرف از پی آرامش سلطان بهار/ افکند سبزه نورسته ز مخمل دوشک
Hər tərəf bahar sultanının sükutundan sonra
Məxmərdən yeni göyərmiş döşək saldı.
Fars dilinə daxil olan türk sözlərindən biri də tuşək, duşək formalarında işlənən “döşək” sözüdür.
Rəhimova belə hesab edir ki, türk olması şübhə doğurmayan bu sözün pəhləvi dilində də mövcud olması onu göstərir ki, ən azı eramızın əvvəllərində, bəlkə də eradan əvvəl I yüzillikdə bu söz türk dillərindən fars dilinə keçmişdir (Rəhimova, 1998, s. 119).
(Ganjoor, Ouhadi, s. 560) راهب دیر اگر مرا ره به کلیسا دهد/ خنب و قدح تهی کنم، دیک و تغار بشکنم
Məbəd rahibi əgər məni kilsəyə qoysa
Küpu, qədəhi boşaldar, qazan, teşti sındıraram.
(Ganjoor, Ghaemmagham, s. 2) به چنگی لوله، بر چخماق چنگی/ قراول رفته، در پشت تفنگی

Bir əlində dəmir, bir əlində çaxmaq
Qaravul getmiş, arxada bir tufəng.

(Ganjoor, Akhsikati, s. 103) ستانه قبله ی خلق و زمانه چاگر امن/ جغانه پر می ناب و خزانه پر التون
Astana xalq qibləsi və zamanə əmin xidmətçi
Çəganə xalis meylə dolu və xəzinə altunla dolu.
(Ganjoor, Adib, s. 8) دان ساتگین پیمانه را و آن دلبر جانانه را/ می دان سفاهن شانه را زوبین همان ناچخ بود
O şərab qədəhini və o canan dilbəri tanı
Çiyindəki zülfü, zubin, təbrzini tanı.

(Ganjoor, İraj, s. 8) فضلیست مساعد چه خوش آید که درین فصل/ با یار مساعد بزنی ساتگنی چند
Bu fəsildə necə xoş təsadüf olar
Uyğun yarla bir neçə qədəh vurasan.

(Ganjoor, Ghavami, s. 2) نان مشتری برد ز سر کلبتین من/ با هم مرا تنور و ترازو شدست راست
Çörəyi müştəri mənim kəlbətinimin ağzından apardı
Mənimlə təndir və tərəzidə düz olmuşdur.

(Ganjoor, Ouhadi, s. 821) کاکل ز ماه آویختی، غوغا چشم انگیختی/ خونم به گزلک ریختی، بی کاهلی یللی بلی
Kəkili aydan asdın, qovqanı gözə saldın
Qanımlı gəzliklə tökdün, çeviklik, yəlləli bəli.

گزلک – کارد کوچک دسته دراز را گویند. و نوعی از قلم تراش را هم گفته که سر آن برگشته دنباله اش باریک باشد و بیشتر از جانب مصر آورند.

(Gəzlek - dəstəyi uzun, özü balaca bıçağa deyirlər; Qələmyo nanın bir növünə də deyirlər, onun baş hissəsi geriye doğru əyilən, aşağı hissəsi isə dar olur. Əsasən, Misirdən gətirilir).
(Orucova, 2019, s. 131)

(Ganjoor, Jooya, s. 22) پیش پیش جلوی قدر تو زبید ز فلک/ شاطر مهر کشد خدنگ جهان گرد پدک
Əvvəl sən qədrini fələkdən bəzəyər
Günəş yədəyin ətrafına dünya oxunu çəkər.

Məkan adları

Çəpər, alaçıq, qışlaq, küçə, yaylaq

(Ganjoor, Ghari, s. 7) گریختند همه پیش برّها چون بز/ نایستاد کول نیز گرچه داشت چیر
Hamı keçi kimi quzuların yanına qaçdı
Çəpər olsa da su da dayanmadı.

(Ganjoor, Adib, s. 230) گهی با ترکمانان گاه با ترکان در آلاچق/ گهی در خیمه با کرد و لر صحرائشین آمد
Güh türkmənlərlə, gah türklərlə alaçıqda
Gah xiymədə kürd və bədəvi lorla gəldi
(Ganjoor, Khajoo, s. 229) هر امیری را بود قشلاق و بیلاقی دگر/ میر مادر جان بود قشلاق و دل بیلاق او
Hər əmirin başqa qışlaq və yaylağı vardı
Əmirin can anası qışlaq, qəlbi yaylaq idi.

(Ganjoor, Ouhadi, s. 491) دگر رخت ازین خانه بر در نهادم/ دگر خاک آن کوچه بر سر نهادم
Artıq bu evdən köçmək istədim
Artıq o küçənin torpağını başıma səpdim.

(Ganjoor, Jooya, s. 231) بیا که موسم جوش بهار بیلاق است/ پیاله گیر که گل در کنار بیلاق است
Gəl ki, baharın qaynama mövsümü yaylaqdır
Piyaləni tut ki, gül yaylağın kənarındadır
(Ganjoor, Ouhadi, s. 821) از پیرت بیرون تاخته، قوش بلا انداخته/ ما را چو مرغان باخته، در باولی یللی بلی
Yurddan çaparaq çıxmış, quşu yuxarı tullamış
Bizi quşlar kimi aldatmış, bəvəlidə yəlləli bəli.

Fars dilinə daxil olan idarəçilik terminləri:

Fars dilinə daxil olan idarəçilik terminlərinə aşağıdakıları misal göstərə bilərik:

Elçi, ortağ, tamğaçi, tamğa, tuğra, qoruq, yargı, yargıçı

(Ganjoor, Nezari, s. 589) خیز و به یرغو بده زود ایاغ نبید/ هین که ز اردوی باغ ایل چی گل رسید
Qalx və yargıya tez şərab qədəhi ver
Bax ki, elçinin bağının düşərgəsindən gül çatdı.

زلف تو تا ایناق شد، کار جهان بلغاق شد/ گردون ترا ارتاق شد، بر قانقلی یللی بلی (Ganjoor, Ouhadi, s. 821)
Sənin zülfün ta dost oldu, dünyanın işi fitnə oldu.

Dünya sənə ortağ oldu, qanqaldasan yəlləli bəli

نشان نماند ز تمغا به غیر آن داغی/ که در درونه تمغاجی از غم تمغاست (Ganjoor, Jami, s. 4)

Damğadan dağdan savayı nişan qalmadı

Damğağının içində damğanın qəmindəndir.

طغرا - fərman, hökm

قوس قزح به کاغذ شامی به شامگاه/ از هفت رنگ بین که چه طغرا برافکند (Ganjoor, Khaghani, s. 80)

Göy qurşağı Şam kağızında şam vaxtı

Yeddi rəngdən gör ki, nə fərman yaradır.

به داروغه و شحنة جان بگوی/ که دزد هوی را بزندان کنند (Ganjoor, Parvin, s. 18)

Darğaya və can gözətçisinə de

İstək oğrusunu zindana salsınlar.

ار پیش رخ بستى نتق، کردی وثاق خود قرق/ گفتم: بیا، گفتی که: یق، ماماتلی یللی بلی (Ganjoor, Ouhadi, s. 821)

Üzünü tutuqla bağladın, otağını qoruq etdinsə

Dedim: Gəl, Dedin ki: Yox, təlli, yəlləli, bəli.

یرغو - yarğı

با آن سپه پیل مصاف از پی یرغو/ چار اسبه برانگیزد، در معرکه یرغا (Ganjoor, Kermani, s. 2)

O döyüş filləri ilə yarğının ardınca

Dörd atı seçir yorğa mərkəsində.

یرغوچی - yarğıcı

یرغوجیان چشم سیاهت به یک نظر/ ملک دل خراب به یرغو گرفته‌اند (Ganjoor, Ebnehesam, s. 64)

Qara gözünün yarğıcıları bir nəzərdə

Dağılmış mülkü yarğı ilə almışlar.

Fars dilinə daxil olan qida adları:

Fars dilinə daxil olan qida adlarını aşağıdakı sözləri nümunə göstərmək olar:

Su, əkmək, bəkməz, tutmac, umac, qiymə, kumac, yaxni, yağ, yemək, qanqal, qatıq, qurut

تن گرچه سو و اکمک از ایشان طلب کند/ کی مهر شه به آتسز و یغرا برافکند (Ganjoor, Khaghani, s. 80)

Bədən su və əkməyi onlardan tələb etsə də,

Nə zaman şahın möhrü Atsız və Buğraya atılar.

سؤال سائل خوشترش از نوای سرود/ چنانکه قصه زائر ز ساغر یکماز (Ganjoor, Ghatran, s. 96)

Soruşanın sualı ona nəğmə sədasından daha xoş

Necə ki, ziyarətçinin söhbəti bəhməz qədəhindən xoş.

Bəkməz etimoloji cəhətdən aydınlıq qazanmamış sözlərdəndir. M. Kaşğari bu sözün oğuz mənşəli olduğunu bildirir. (Orucova, 2019, s. 114)

رزق ما در کاس زرین شد عقار/ و آن سگان را آب تتماج و تغار (Ganjoor, Moulavi, s. 64)

Bizim ruzimiz qızılı kasada dərman oldu

O itlərə təştlə tutmac suyu verildi.

آن کس که خورد کاسه اوماج سیر داغ/ از وی عجب مدار تو آشفتگی دماغ (Ganjoor, Soofi, s. 230)

Doyunca qaynar umac kasasını yeyən kəsin

Dəliliyinə təəccüb etmə.

Omac sözünün həm də oğmac/çugmaç forması məlumdur. Undan hazırlanan yemək növüdür.

Vermişel növü, makaron və ya əriştə şorbası hesab olunur. B. Ögel qeyd edir ki, uğmaç və ya oğmaç sözünün omaçdan daha qədim olduğuna hər hansı bir şübhəimiz yoxdur. Uğmaç – “xırdalamaq, ovmaq” mənalı feildən yaranmışdır. Bu feil və söz türklərin “uğmaç uğmağı bilməz, başqasına tutmaç kəsməyə gedər” (Yenə orada) (Özünə umac ova bilmir, başqasına əriştə kəsir) atalar sözündən də bəllidir. (Orucova, 2019, s. 113)

چو نیمی از شب بگذشت سفره آوردند/ که اندر آن خورش قیمه بود و ته چین بود (Ganjoor, Iraj, s. 11)

Gecənin yarısı keçəndə süfrə gətirdilər

Onda qiyməli qara və qazmaq var idi.

چه داند روستایی مخزن شاه/ کماج و دوغ داند جان کردک (Ganjoor, Moulavi, s. 1319)

Kəndli şahın xəzinəsini nə bilir

Canqoyan çörək və ayrılan bilir.

(Ganjoor, Moulavi, s. 741) دل کباب و خون دیده پیشکش پیشش برم/ گر تقاضای شراب و یخنی و طرغو کند

Kabab qəlbi, göz qanını peşkəş kimi yanına aparım

Əgər şərab, yaxni və tərqu istəsə.

(Ganjoor, Samet, s. 13) همچو مستی که کند ترز بط باده دماغ/ کرد از شیشه وحدت می گلگون با یاغ

Damağını şərabla dolduran sərxoş kimi

Vəhdət şüşəsində al şərabı yağla qatdı.

(Ganjoor, Naserkhosro, s. 125) جز که زرق تن جاهل سببی دیگر نیست/ که یمک پیش تگین است و رمک بر در تاش

Cahil bədəninin hiylədən başqa səbəbi yoxdur

Yemək Təginin önündədir, sürü Taşın yanında.

(Ganjoor, Ouhadi, s. 821) زلف تو تا ایناق شد، کار جهان بلغاق شد/ گردون ترا ارتاق شد، بر قاتقی یللی بلی

Sənin zülfün nədim, dünyanın işi qovqa oldu

Dünya sənə ortağ oldu, qanqaldasan, yəlləli bəli.

(Ganjoor, Soozani, s. 96) ای ترک ماهچهره چه باشد اگر شبی/ آیی به حجره من و گویی قتیق گرک

Ey ayüzlü türk nə olar bir gecə

Gələsən hücrəmə deyəsən qatıq gərək.

قتق و قاتق ترشیی بر آشها کنند و این هر سه ترکیست و قاتق را بفارسی کنخ- گویند

(Qotoq və qateq –şorbaların üzərinə əlavə edilən turş dadlı təam, hər üçü türk mənşəlidir və

“qateğ”ə farsca kotəx deyilir). (Orucova, 2019, s. 103)

Fars lüğətlərində qeyd olunan “yeməyə olunan turş dadlı əla-və, xuruş” mənasında olan *qatıq* sözünün “ağartı” mənasına gələn *qatıq* sözündən yarandığını deyə bilərik. Bu sözün yarandığı feil “bir şeyi digərinə əlavə etmək, qatmaq, birləşdirmək” mənalı feildir. Katık sözü kat “qatmaq, qatışdırmaq” feil kökündən yaranaraq, Oğuz dil qrupunda katık/qatıq şəklində saxlanılmışdır. (Orucova, 2019, s. 104)

(Ganjoor, Ouhadi, s. 36) تو پر از باد کرده پشم بروت/ که کی آرد شبان پنیر و قروت؟

Bığının tükü hava ilə dolan kəs

Çoban nə vaxt pendir və qurut gətirər.

Fars dilinə daxil olan qohumluq əlaqəsi sözləri

Bibi, dadu, dada, dədə, nənə, vuşaq

(Ganjoor, Adib, s. 133) روزگار زن جلب پرور ترا از یاد برد/ فحش بی بی، قرقر بابا، و دشنام ننه

Zəmanə sənün cəlbədicə xanımını unutdu

Bibinin söyüşü, babanın danlağı və nənənin qınağı.

(Ganjoor, Moulavi, s. 88) بیرون پر از این طفلی ما را برهان ای جان/ از منت هر دادو وز غصه هر دادا

Bu uşaqlıqdan çıx, bizi xilas et, ey can

Hər lələnin minnətindən, hər dayənin qüssəsindən

(Ganjoor, Ferdousi, s. 12) خروشی برآمد ز آتشکده/ که بر تخت اگر شاه باشد دده

Atəşgahdan bir fəryad qopdu

Taxtda əgər dədə şah olarsa.

دده – ترکی است، به معنی پدر. در زبان فارسی به زن پرستار و دایه، خاصه زنان سیاهپوست سابق اطلاق می شود که از بقایای غلامان و کنیزان سابق در منزل اعیان و اشراف خانه زاده شده اند و آنها را دده سیاه نیز نامند.

(Dədə - türkcədir, ata mənasındadır. Fars dilində baxıcı, dayə qadın mənasındadır, xüsusilə keçmişdəki qaradərili xanımlara aid edilir, onlar əyan və əşrafların evlərində dünyaya gələn keçmiş qəradərili qulam və kənizlərdən qalanlardır və onları “dədə siyah” (qara dədə - G. O) da adlandırırlar). (Orucova, 2019, s. 140)

(Ganjoor, Iraj, s. 8) ننهام متصل گتک زندم/ پدرم بابام و عمه چک زندم

Nənəm həmişə məni döyürdü

Ata, baba, bibim sillə vururdu.

(Ganjoor, Naser, s. 26) یکی و شاق کمین از صف غلامانش/ به جاه ولوله در هفت کشور اندازد

Qulamlarının sırasından pusquda bir uşaq

Məqamında yeddi ölkəyə vəlvələ salır.

و شاق Fərhang-i Rəşidi”də “türk qulamı” mənasında işlədilən türk mənşəli başqa bir söz (vəşaq/veşaq) sözüdür. “Bürhan-i Qate”də اوشاق (uşaq) sözü ilə eyni mənaya gəldiyi qeyd olunur.

M. Moin bu sözün türk mənşəli اوشاق (uşaq) və اوشاخ (uşax) sözlərindən yarandığını və وشاقی (vəşaqi) اوشاقی (uşaqi) sözlərinin onun ərəbləşmiş forması olduğunu göstərir. Ümumiyyətlə, lüğətlərdə bu sözün “azyaşlı qulam, sadə və gülərlü xidmətkar” mənalarına gəldiyi qeyd olunur. “Bürhan-i Qate”də “kasıb xidmətkarlara və dərvişlərə” aid edildiyi də yazıl mışdır. (Orucova, 2019, s. 141)

H. Zərinəzadə وشاق (veşaq/vəşaq) // اوشاق (uşaq) sözünün müasir fars dilində köhnəliyini qeyd edir (Zərinəzadə, 1962, s. 165).

Fars dilinə daxil olan zoonimlər

Sunqur, quş, qaraquş, qırqovul

(Ganjoor, Moulavi, s. 141) تا بنوشد سنقر و بک یا رقت/ سر سر پوستین و چارقت

Sunqur və qurbağa içirlər, gedirlər

Mən başda papaq, ayaqda çarığım.

سنقر-سنقر که بدان شکار می کنند و این ترکیست

(Sonqor – ov zamanı istifadə olunan “sonqar” - bu, türk mənşəlidir). (Orucova, 2019, s. 185)

(Ganjoor, Ouhadi, s. 821) از یرت بیرون تاخته، قوش بلا انداخته/ ما را چو مرغان باخته، در باولی یللی بلی

Yurddan çaparaq çıxmış, quşu yuxarı tullamış

Bizi quşlar kimi aldatmış, bəvəlidə yəlləli bəli

(Ganjoor, Aref, s. 80) همجو مرغ قفس از دام گرفتاری رست/ تا که زلف سیهت زد به دلم چون قرقوش

Qəfəs quşu kimi düşdüyü tələdən xilas oldu

Ta ki, qara zülfün qəlbimi qaraquş kimi vurdu.

(Ganjoor, Adib, s. 15) تقدیم دوست کردم قرقاول محبت/ کز وی شنید مغزم بوی گل محبت

Dosta məhəbbət qırqovulunu təqdim etdik

Ondan beynim məhəbbət gülünün qoxusun eşitdi.

Digər sözlər

Çabok, sorağ, şiltaq, gərək, qonaq, köç, gəlmədi, yox, aybək

(Ganjoor, Saeb, s. 1159) هر غباری گرده چابک سواری بوده است/ هر سر خاری خدنگ جان شکاری بوده است

Hər qubar çevik atının tozu olmuşdur

Hər tikanın ucu canyaxan ox olmuşdur.

(Ganjoor, Ghatran, s. 101) مهتری با بذل و جود او نیامد در جهان/ خسروی با عدل و داد او ندارد کس سراغ

Dünyaya onun tək səxavətli böyük gəlmədi

Onun tək ədalətli padşahdan kimsə soraq vermir.

شلتاق- şiltaq

(Ganjoor, Khajoo, s. 229) هر دم از کریاس بیرون آید و غوغا کند/ جان کجا بیرون توانم برد از شلتاق او

Hər an qapıdan çıxır və qovqa edir

Canı onun şiltaqlığından hara çıxara bilim.

(Ganjoor, Homam, s. 48) چون کرد دیگر آن بت چابک سوار کوچ/ آرام کرد از دل و صبر و قرار کوچ

O çevik gözəl köçəndə

Qəlb aram oldu, səbr və qərar köçdü.

(Ganjoor, Nayyer, s. 11) آمدم ای شاه، من اینجا قنق/ ای تو مهمان دار سکان افق

Gəldim ey şah, mən bura qonaq

Ey üfük sakinlərinin qonaqpərvəri.

(Ganjoor, Ouhadi, s. 821) دیروز مست از بی خودی، گفتا: بیایم، گلمدی/ از لشکری چون اوحدی، این قلی یللی بلی

Dünən məslikdən dedi: Gəlim gəlmədi

Əvhədi kimi ordudan, qulu yəlləli bəli

(Ganjoor, Soozani, s. 96) ای ترک ماهچهره چه باشد اگر شبی/ آبی به حجره من و گویی قنق گرک

Ey ayüzlü türk nə olar bir gecə

Gələsən hücrəmə deyəsən qatıq gərək

(Ganjoor, Ouhadi, s. 821) ار پیش رخ بستی تنق، کردی وثاق خود قرق/ گفتم: بیا، گفتی که: یق، ماماتلی یللی بلی

Üzünü tutuqla bağladın, otağını qoruq etdinsə

Dedim: Gəl, Dedin ki: Yox, təlli, yəlləli, bəli

Ganjoor, Moulavi, s. 1650) عاشق هدیه نيم عاشق آن دست توام/ سنقر دانه نيم اييک بند دامم

Hədiyyə aşiqi deyiləm, sənin o əlinin aşiqiyəm

Dən sunquru deyiləm, tələnin bəndinin ayüzlüsüyəm.

Nəticə

Bu məqalədə təqdim olunan sözlərin sayını xeyli artırmaq olar. Təbii ki, bunlar fars dilinə daxil olan bütün Azərbaycan və türk mənşəli sözlərin hamısını əhatə etmir. Çünki fars dilinə Azərbaycan dilinin təsiri çox böyükdür. Türk sözlərinin əksəriyyəti fars dilində o qədər geniş istifadə olunur ki, adi adamlar onların ayrı-ayrı dillərə mənsub olduğunun fərqi varmır. Amma farsdilli ədəbiyyatı araşdırdıqca belə sözlərin çoxluğu böyük heyərtə səbəb olur. Bunu farsdilli ədəbiyyatda təkcə ayrı-ayrı sözlər səviyyəsində deyil, birləşmələr, hətta cümlələrin təsiri baxımından da tədqiq etmək mümkündür. Fars dilinə daxil olan sözlər arasında əsasən idarəçilik, məişət və hərbi leksikanın təsirini açıq-aydın müşahidə edirik. Bu bir daha onu sübuta yetirir ki, türk hökmdarları fars dilinin leksikonuna idarəçilik və hərbi terminologiyayı da daxil etmişlər. Araşdırmamıza əsasən deyə bilərik ki, fars dilinə ərəb dilindən sonra ikinci təsir edən dil türk dili, xüsusən Azərbaycan dili olmuşdur. Bu təsir türk şairlərinin farsdilli yaradıcılığında daha qabarıq şəkildə görünür. Buradan çıxış edərək deyə bilərik ki, farsdilli ədəbiyyatın inkişafında Azərbaycan şairlərinin müstəsna xidməti olmuşdur. Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, bu sözlərin çoxu hal-hazırda türk dillərində arxaikləşmiş sözlərdir. Bu araşdırmada verdiyimiz hərbi terminlərə müasir fars dilində rast gəlmirik. Amma klassik ədəbiyyatı oxuyarkən həmin sözlərin mənası və etimologiyasını bilmək lazımdır ki, şairlərin fikirləri oxucuya aydın olsun.

Bu araşdırmada aşağıdakı nəticələri əldə etmək olar:

1. Farsdilli ədəbiyyatda ən çox məişət leksikasına daxil olan türk mənşəli sözlər işlənir.
2. Türk dilində yaranan hərbi və idarəçilik terminologiyası fars dilinə də daxil olmuşdur.
3. Ərəb dilindən sonra fars dilinə ən böyük təsiri olan dil türk dili, xüsusən Azərbaycan dilidir.

ƏDƏBİYYAT

Məmmədova M. H. XI-XVII əsr fars dili izahlı lüğətlərinin əsas tərtib prinsipləri. Bakı: Nafta-Press, 2013, 141 s.

Naxçıvani H. Əs-Sihah əl-əcmiyyə. Bakı: Şərq-Qərb, 1993, 336 s.

Orucova G.M. Orta əsrlər farsdilli lüğətlərdə türk elementləri. Bakı: Mütərcim, 2019, 220 s.

Rəhimova D. M. Müasir fars dilində Azərbaycan-türk sözləri. Bakı: Çənlibelnəşr, 1998, 148 s.

Zərinəzadə H. H. Fars dilində Azərbaycan sözləri (Səfəvilər dövrü). Bakı: AMEA nəşriyyatı, 1962, 435 s.

Иранское языкознание. История, этимология, типология / Под ред. В. С. Расторгуева / М.: Наука, 1976, 113 с.

Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий: в 4-х т.Т. 1., Ч. 1., Сан.: Типография Российской Императорской Академии Наук, 1893, 967 с.

Internet resursları:

<https://ganjoor.net/>

<https://vajehyab.com/>

TARİX, ETNOQRAFIYA VƏ SİYASİ ELMLƏR

DOI: <https://doi.org/10.59849/2957-3882.2025.1.39>

UOT : 94(479.242)

ŞAHBUZ RAYONU VƏ ONUN TARİX VƏ MƏDƏNİYYƏT ABİDƏLƏRİ HAQQINDA

Aytəkin QƏHRƏMANOVA

tarix üzrə fəlsəfə doktoru,

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu, baş müəllim. Azərbaycan.

E-mail: aytekin1962@mail.ru

Aslan İBRAHİMOV

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu, baş müəllim. Azərbaycan

E-mail: tarixçi2022@mail.ru

Daxilolma tarixi: 03.03.2025

Düzəliş tarixi: 01.04.2025

Nəşrə təsdiq tarixi: 07.05.2025

XÜLASƏ

Məqalədə Naxçıvan Muxtar Respublikasının inzibati ərazi vahidlərindən biri olan Şahbuz diyarının qədim tarixə, zəngin mədəniyyətə malik olması haqqında məlumatlar öz əksini tapıb. Bu tarix daşlaşmış kitabələrlə yanaşı, onun toponimlərində, maddi mədəniyyət nümunələrində qorunaraq günümüzdə qədər gəlib çatmışdır.

Mənbələrdə “Şahbuz” adına ilk dəfə Eldənizlərin mis sikkə dəfinəsini göstərən xəritədə rast gəlinir. Bununla yanaşı, Şahbuz adına Teymurun tarixçisi Şərəfəddin Əli Yəzdinin “Zəfərnəmə” adlı əsərində də rast gəlinir. Lakin, Eneolit, Tunc, Dəmir dövr antik və orta əsr yaşayış yerləri və epigrafiq tədqiqatların nəticələri onu göstərir ki, Şahbuz bölgəsində həyat bütün tarixi dövrlərdə ardıcıl davam etmiş, burada yad mədəniyyət qalığı və təsiri izlənməmişdir. Eyni zamanda bunu ərazidəki qədim yaşayış yerlərinin, həmçinin Nəbi yurdu və Zorbulaq yaxınlığında Paleolit dövrünə aid yaşayış yerlərinin olması da təsdiqləyir.

Ulularımızın Naxçıvan diyarında özlərindən sonra qoyub getdikləri tarix və mədəniyyət abidələri qədim Naxçıvan diyarının Azərbaycançılıq möhürüdür. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində Şahbuz bölgəsində qeydə alınan abidələrin sayı 139 olmuşdur. Onlardan 103-arxeoloji abidədir. Arxeoloji abidələrin 7-i dünya əhəmiyyətli, 30-u ölkə əhəmiyyətli, 66-ı isə yerli əhəmiyyətlidir. Şahbuz rayonunda qeydə alınan ölkə əhəmiyyətli monumental sənət əsəri 1, təbiət abidəsi 1 və yerli tarixi abidələrin sayı isə 2-dir. Şahbuz rayonunda dünya, ölkə və yerli əhəmiyyətli mədəniyyət abidələrindən sayılan ölkə əhəmiyyətli memarlıq abidələrinin sayı 4, yerli əhəmiyyətli memarlıq abidələrinin sayı isə 11-dir. Qədim tarixə malik olan bu ərazidə qeydə alınan ölkə əhəmiyyətli pirlərin sayı 2, yerli əhəmiyyətli pirlərin sayı isə 15-dir.

Ölkəmizin bütün bölgələrində olduğu kimi, Şahbuz rayonu ərazisində olan, dini-mənəvi mədəniyyətimizin bir hissəsini təşkil edən müqəddəs yerlər: ziyarətgahlar-pirlər xalqımızın mənəvi mədəniyyətinin nümunəsi kimi dəyərləndirilir. Bu qədim inanc yerləri xalqın tarixinin izlərini yaşadan və keçmişlə bu gün arasında körpü yaradan mənəvi sərvətlərimizdəndir.

Hər daşının altında bir tarix saxlanılan bu ulu diyarda hələ neçə-neçə abidələr arxeoloqların axtarışları nəticəsində aşkar ediləcək və ölkəmizin tarixi keçmişi haqqında yeni-yeni tapıntılar bugünkü və gələcək nəsillərə çatdırılacaqdır.

Açar sözlər: *Şahbuz, tarix və mədəniyyət abidələri, dünya əhəmiyyətli memarlıq abidələri, ölkə əhəmiyyətli memarlıq abidələri*

О ШАХБУЗСКОМ РАЙОНЕ И ЕГО ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫХ ПАМЯТНИКАХ**Айтекин ГАХРАМАНОВА**

*Кандидат исторических наук, старший преподаватель,
Нахичеванский институт учителей, Азербайджан
E-mail: aytekin1962@mail.ru*

Аслан ИБРАХИМОВ

*Старший преподаватель, Нахичеванский институт
учителей, Азербайджан
E-mail: tarixçi2022@mail.ru*

Дата поступления: 03.03.2025

Дата исправления: 01.04.2025

Дата утверждения к публикации: 07.05.2025

АННОТАЦИЯ

В статье отражены сведения о древнем Шахбузском районе, одной из административно-территориальных единиц Нахичеванской Автономной Республики, имеющим древнюю историю и богатую культуру, где следы истории нашего народа живут в каждом камне и скале этой местности.

Эта история сохранилась в топонимах и образцах материальной культуры, а также в окаменевших надписях.

В источниках название «Шахбуз» впервые встречается на карте, изображающей клад медных монет Эльдениза. Кроме того, имя Шахбуз встречается и в работе историка Теймура Шарафеддина Али Йезди под названием «Зафарнаме». Однако результаты энеолитических, бронзовых, железных, античных и средневековых поселений и эпиграфических исследований показывают, что жизнь в районе Шахбуза продолжалась последовательно на протяжении всех исторических периодов, и инородных культурных остатков и влияний здесь не прослеживалось. В то же время это подтверждается наличием на территории древних поселений, а также поселений, относящихся к периоду палеолита вблизи Наби-Юрду и Зорбулага.

Памятники истории и культуры, оставленные нашими предками на земле Нахичевани, являются печатью азербайджанства древней земли Нахичевани. В результате проведенных исследований количество памятников, зарегистрированных в Шахбузском районе, составило 139. 103 из них являются археологическими памятниками. Из археологических памятников 7 имеют мировое значение, 30 — республиканского, 66 — местного значения. В Шахбузском районе зарегистрировано 1 монументальное произведение искусства республиканского значения, 1 памятник природы и 2 памятника местной истории.

Количество памятников архитектуры республиканского значения, которые считаются памятниками культуры мирового, республиканского и местного значения, в Шахбузском районе составляет 4, а количество памятников архитектуры местного значения — 11. Число пиров национального значения, зарегистрированных на этой территории, имеющей древнюю историю, составляет 2, а число пиров местного значения — 15.

Как и во всех регионах нашей страны, в Шахбузском районе святые места, составляющие часть нашей религиозной и духовной культуры: святыни-паломничества, ценятся как образцы духовной культуры нашего народа. Эти древние места веры относятся к числу наших духовных сокровищ, которые хранят следы истории народа и создают мост между прошлым и настоящим.

На этой великой земле, где история хранится под каждым камнем, в результате поисков археологов будет обнаружено еще немало памятников, а новые открытия об историческом прошлом нашей страны будут переданы нынешнему и будущим поколениям.

Ключевые слова: Шахбуз, памятники истории и культуры, мировое значение, национальное значение, памятники архитектуры.

SHAHBUZ DISTRICT AND ITS HISTORICAL AND CULTURAL MONUMENTS

Aytekin GAHRAMANOVA

*PhD in History, Senior Lecturer, Nakhchivan
Teachers' Institute, Azerbaijan
E-mail: aytekin1962@mail.ru*

Aslan IBRAHIMOV

*Senior Lecturer, Nakhchivan Teachers'
Institute, Azerbaijan
E-mail: tarixçi2022@mail.ru*

Date of submission: 03.03.2025

Date of revision: 01.04.2025

Date of acceptance for publication: 07.05.2025

ABSTRACT

This article provides an overview of the ancient Shahbuz region, one of the administrative-territorial units of the Nakhchivan Autonomous Republic, renowned for its deep historical roots and rich cultural heritage. In this area, every stone and rock bears traces of the long and continuous history of the Azerbaijani people. These traces have been preserved in the region's toponyms, material cultural artifacts, and petrified inscriptions, all of which have survived into the present day.

The name 'Shahbuz' first appears in historical sources on a map showing a copper coin hoard from the Eldaniz period. Additionally, it is mentioned in *Zafarnama*, a historical work by Sharafeddin Ali Yazdi, the court historian of Teymur. Archaeological and epigraphic evidence from Eneolithic, Bronze, Iron Age, Antiquity, and Medieval periods confirms that life in the Shahbuz region continued uninterrupted throughout all historical epochs. Notably, no traces of foreign cultural influence have been found. This continuity is further supported by the presence of ancient settlements in the area, including sites near Nabi Yurdu and Zorbulag dating to the Paleolithic period.

The historical and cultural monuments left by our ancestors in the Nakhchivan region serve as enduring markers of Azerbaijani identity. Research has documented 139 monuments in the Shahbuz district, of which 103 are archaeological sites. Among these, 7 are classified as monuments of global importance, 30 as of national significance, and 66 as locally significant. Additionally, the district is home to one monumental artwork of national importance, one natural monument, and two local historical monuments.

In terms of architecture, the district contains 4 architectural monuments of national importance and 11 of local significance. Furthermore, the region hosts 2 nationally significant pirs (holy shrines) and 15 considered of local importance.

As in other regions of Azerbaijan, the sacred sites of Shahbuz, shrines and pilgrimage destinations, are integral parts of the country's religious and spiritual culture. These ancient sanctuaries represent the spiritual heritage of the Azerbaijani people, preserving the memory of past generations and creating a vital link between history and the present.

In this land where history lies beneath every stone, ongoing archaeological excavations will undoubtedly lead to new discoveries. These findings will continue to shed light on Azerbaijan's rich historical legacy, ensuring it is passed on to present and future generations.

Keywords: *Shahbuz, historical and cultural monuments, world importance, national importance, architectural monuments.*

Giriş

Naxçıvan diyarının gözəl səfalı, dağlar qoynunda yerləşən ərazilərindən biri də Şahbuz bölgəsidir. Bu bölgə demək olar ki, tarixin bütün dövrlərində Naxçıvanın tərkibində olmuşdur. Şahbuz bölgəsinin tarixi-mədəniyyət abidələri bütövlükdə göstərir ki, o Azərbaycanın ən qədim yaşayış yerlərindən biri olmuşdur. Belə ki, ərazidə Osmantəpə, Kükü, Keçili, Kələkli, Kolanı, Məzrə kimi eradan əvvəlki dövrlərlə səsləşən yaşayış yerləri mövcuddur. Ərazidə aşkar edilən Kolanı, Zərnətün, Qanlıgöl, Qızılbulaq, Söyüdlü və s. kimi qəbir abidələri də bölgənin qədim tarixindən xəbər verir. Ərazidə tarixən formalaşan toponimlərə nəzər saldıqda görünür ki, bu qədim diyar əski türklərin yurd yerləri, yaşayış məskənləri olmuşdur.

Şahbuz rayonu tarixini araşdırarkən onun adının etimologiyasına, təbii-coğrafi şəraitinə, tarixi abidələrinə də nəzər salınmışdır. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində “Şahbuz” adının ərazidə yaşamış türkdilli tayfaların adından götürüldüyü qənaətinə gəlinişi məlum olmuşdur. Aydın olur ki, eramızdan əvvəl məskunlaşmanın baş verdiyi Naxçıvanın digər əraziləri kimi, Şahbuz ərazisində də qədim türk tayfalarından olan subərlər, saqlar, buslar və digərləri ilə yanaşı, kəngərlər də məskunlaşmışdır. Tarixin müəyyən dövrlərində bölgə Dərəşahbuz adı ilə tanınmışdır.

Bu qədim diyarın hər daşında, hər qayasında xalqımızın tarixinin izləri yaşayır. Bu tarix daşlanmış kitabələrlə yanaşı, onun toponimlərində, maddi mədəniyyət abidələrində qorunaraq günümüzə qədər gəlib çatmışdır.

1. “Şahbuz” sözünün etimologiyası

Məhz belə ərazilərdən biri də Naxçıvan Muxtar Respublikasının Şahbuz rayonudur. Mənbələrdə “Şahbuz” adına ilk dəfə Eldənizlərin mis sikkə dəfinəsini göstərən xəritədə rast gəlinir (Bünyadov Z., 1985, s.184). Bununla yanaşı, Şahbuz adına Teymurun tarixçisi Şərəfəddin Əli Yəzdinin “Zəfərnəmə” adlı əsərində də rast gəlinir (Bağırov A., 2008, s.188). Lakin, Eneolit, tunc, dəmir, antik və orta əsr yaşayış yerləri və epigrafiq tədqiqatların nəticələri onu göstərir ki, Şahbuz bölgəsində həyat bütün tarixi dövrlərdə ardıcıl davam etmiş, burada yad mədəniyyət qalığı və təsiri izlənməmişdir (Novruzlu Ə.İ., Baxşəliyev V.B., 1992, s.5; Səfərli H.F., s. 115-119). Eyni zamanda bunu ərazidəki qədim yaşayış yerlərinin, həmçinin Nəbi yurdu və Zorbulaq yaxınlığında Paleolit dövrünə aid yaşayış yerlərinin olması da təsdiqləyir.

Azərbaycanlıların etnogenezinə dair (Bağırov A., 2008, s. 188). geniş tədqiqatlar aparmış Q.A. Qeybullayev Şahbuz adı haqqında yazır ki, Şahbuz əvvəlcə qala adı olub. “Şax” komponentini “dağ qolu”, “dağ burnu”, “çıxıntısı” mənalarında “dağ qolunun çıxıntısı” kimi izah edilir (Гейбуллаев Г.А., 1986, s.109).

Lakin, “Şahbuz” sözünün etimologiyasını izah edən digər tədqiqatçılardan M.Təhmasib, T.Hacıyev, A.Bağırov, F.Rzayev “Şahbuz” adını ərazidə yaşamış türkdilli tayfaların adından götürüldüyü qənaətinə gəlirlər (Qəhrəmanova A., 2021, s.245-256). Belə ki, Q.Qeybulayevdən fərqli olaraq, M.Təhmasib Şahbuz sözünün ikinci komponentini bus/buz qəbilə adı ilə əlaqələndirir və bu adı oğuzların əsas tirəsi olan Boz oğ-Boz qəbilə, yaxud Boz adlı qəbilə və ya adı “boz olan” Midiya qəbiləsinin biri kimi, adın Bus tayfasından gəldiyi qənaətinə gəlir (Təhmasib M., 2005, s. 63). T.Hacıyev də Bus tayfa adının Şahbuz sözünün tərkibində öz əksini tapdığını yazır. A.Bağırov belə qənaətə gəlir ki, Şahbuz sözü şah və buz tərkib hissələrindən ibarətdir. O, Şahbuz adının, mənə açıqlaması ilə bağlı belə hesab edir ki, sözün *şah* komponenti vaxtilə bu ərazidə yaşamış, *saq* türk qəbilə birləşməsinin adı ilə bağlı yaranıb. Bu dildə s-ş fonetik əvəzləməsi nəticəsində *saq* sözü tədricən *şaq*, daha sonra isə *şah* şəklinə düşmüşdür. Müəllif yazır: “Güman ki, adın ikinci tərəfi də *Bus* tayfa adı ilə bağlıdır. O, Herodota (e.ə.5-ci əsr) istinadən qeyd edir ki, Midiyada mövcud olan altı tayfadan biri də *bus* olub. Buslar türk mənşəli etnos olub öz adlarını bir qisim toponimlərdə, o cümlədən Şahbuz adında da yaşatmışdılar. Beləliklə, iki türkmənşəli tayfanın adının birləşməsi nəticəsində Şahbus-Şaqbus-Şahbuz və nəhayət, Şahbuz adı əmələ gəlmişdir (Bağırov A., 2002, s. 112-114).

Dilçi alim F. Rzayev də öz tədqiqatlarında Şahbuz adının *bus* tayfaları ilə bağlılığını qeyd etməklə dilimizin ilkin yaranış dövrü söz köklərinin birhəcalı quruluşuna istinadən və türk dillərinə xas *şəs*, *səz*, *qəh*, *səsəvəzləmə*lərini nəzərə alaraq adın Sax-bus yazılışında olduğu qənaətinə gəlir. Ad bu sözlərə “*Sak busları*” və “*Həssas Bus*” mənasında da izah olunur (Rzayev. F., 2017, s. 323). Aparılan tədqiqatlar bir daha onu sübut edir ki, Şahbuz adı ərazidə yaşamış türk tayfalarından olan *sak* və *bus* tayfa adlarından götürülmüşdür.

Sak türkmənşəli tayfanın e.ə. I minilliyin birinci yarısında Naxçıvanın müxtəlif bölgələrində məskunlaşmasını arxeoloji tədqiqatlar da təsdiqləyir. AMEA-nın müxbir üzvü V.Baxşəliyev yazır ki, Kəngərli və Şahbuz rayonlarından aşkar olunan skif tipli ox ucluqları bu tayfaların (skiflərin-A.Q.) Naxçıvanda olduğunu təsdiqləyən faktlardan biridir. Müəllif, Aşşur nənələrində xatırlanan “aşquz” və “ışquz” etnoniminin ərəb mənbələrində xatırlanan “quz”larla eyni olduğu və türklərə aid olduğuna şübhə etmir. E.ə. I minilliyin birinci yarısında Ön Asiyanın tarixində mühüm rol oynayan tayfaların olmasını sak etnonimi ilə bağlı toponimlərin olması təsdiq edir (Baxşəliyev V., Quliyeva F., 2017, s. 121).

Mənbələrdə Şahbuz *Dərəşahbuz* kimi Naxçıvan qəzasının nahiyələrindən biri kimi yazılır (İrəvan əyalətinin icmal dəftəri, 1996, s. 166 ; Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri, 2001, s. 26-27). Məlumdur ki, XIX əsrdə Naxçıvan qəzası mahallara bölünən zaman Dərəşahbuz nahiyəsi ləğv edilib. Dərə və Şahbuz sözlərinin birləşməsindən gələn bu ad “dərə zonası”, “dərə boyunca yerləşən Şahbuz ərazisi” mənalərini bildirir (Bağırov A., 2008, s.129). Xalq arasında Dərəşahbuza (indiki-Şahbuz şəhəri) Çayşahbuz da deyilir. Kəndşahbuz isə (indiki-Şahbuzkənd) kənd və Şahbuz sözlərinin yanaşması nəticəsində yaranıb. Birləşmədəki kənd sözü Kəndşahbuz və Çayşahbuz yaşayış məntəqələrini ayırmaq, yəni bu məntəqələri bir-birindən fərqləndirmək məqsədi daşıyır (Bağırov A., 2002, s. 28). Onu da qeyd edək ki, Kəndşahbuz və Çayşahbuz adları 1930-cu illərdə Yuxarı Şahbuz və Çay Şahbuz adları ilə də fərqləndirilmiş və Şahbuzkənd adı kimi adlandırılmışdır.

Rus tədqiqatçısı İ.Şopen də Şahbuzu Dərəşahbuz nahiyəsinin adı kimi qeyd etməklə, onun Şahbuz yaxınlığındakı hündür yerdə qalıqları olan qədim qalanın adından götürüldüyünü qeyd edir (Шопен И., 1852, c.328). O qala Şahbuzkənd ərazisində yerləşir və yerli əhali arasında Şahbuztəpə, Şahbuzqala, Şahpurqala, Subarqala kimi adlarla deyilir. Bu qala Şahbuzkənddən 1,3 km cənub şərqdədir. Hündürlüyü 1621 metrdir. Günbəzvari formadadır. Yaxınlığında orta əsrlərə aid eyniadlı qalanın xarabalıqları qalmışdır (Naxçıvan ensiklopediyası. 2 cildə, cild II, , 2005, s.299). Tarixi mənbələrdə bu qalanın adının Azərbaycanın qədim torpağı olan Naxçıvan ərazisində e.ə. V minillikdə məskun olmuş subər tayfalarının adından götürüldüyü haqqında da məlumat var. Hətta bu boyların izləri 1590-cı ilin məlumatlarında keçmiş Əlincə, Şürəgel, Zebil, Talin, Dərəşahbuz və s. nahiyələrdə Subzadur (indiki-Gecəzur), Suvalı, Subərçi, Subarton, Şebzan kimi 23 məntəqə adında qalmışdır (İrəvan əyalətinin icmal dəftəri, 1996, s. 124, 168, 179; Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri, 1997, s. 27, 32). Naxçıvanın Şərur, Babək, Ordubad, Şahbuz, Culfa bölgələrində hazırda aktiv olan Subartan, Şahpurqala-Subarqala coğrafi məkanlarından e.ə. IV-II minilliklərə aid arxeoloji mədəniyyət nümunələrinin aşkarlanması, subarlar yaşayan bu ərazilərdə şəhər mədəniyyətinin məskunlaşma proseslərinin e.ə. V minillikdən öncə baş verdiyi tarixi faktlardır (Naxçıvan ensiklopediyası. 2 cildə, cild I. Naxçıvan, 2005, s.356; Novruzlu Ə.İ., Baxşəliyev V.B., 1992, s.13-14).

Elmi ədəbiyyatla yanaşı, xalq arasında “Şahbuz” sözünün mənası ilə bağlı müxtəlif rəvayətlər söylənilir: “Bir gün şah ağır xəstələnir. Qızıdırma içərisində yandığından huşsuz halda tez-tez “buz gətirin, buz gətirin”, - deyir. Yayın qızmar günlərində buz harada idi? Amma şah da külli-ixtiyar sahibi idi, nə istəsəydi, yerin təkində olsaydı belə, gərək tapılaydı. Belə də olur. Vəzir-vəkil hər yerə çaparlar göndərir. Adamlar dağlarda xəstə şahı buz axtarırlar. Deyilənə görə, o buzu bu ərazidən tapırlar, elə o vaxtdan da bu yerlər Şahbuz adlanır”.

Digər bir rəvayətdə söylənilir ki, bir şahın ölkəsində su yox imiş. Susuzluqdan camaat çox əziyyət çəkirmiş. Ancaq heç bir əlac tapılmırmış. Susuzluqdan ölənlər də az deyilmiş. Bir gün padşahın nökrəri yerə dirək bastırmaq istəyir. Yeri qazanda əli soyuq bir şeyə dəyir. Əlini atıb götürür,

görür ki, buzdur. O, qışqırır, şahı çağırır: şah, buz... Yəni demək istəyir ki, şah, buz tapmışam. Həmin vaxtdan da o şah vilayətinin adını Şahbuz qoyur (Naxçıvan folkloru. 2 cildə, cild II, 2011, s. 48).

Doğrudur, bunlar xalq arasında söylənilən rəvayətlərdir, lakin buna baxmayaraq, həqiqətən Şahbuzkənddən axan çayın sol sahilində “Dəmirli pir”dən aşağıda böyük bir daşın altında yayın əvvəllərinə qədər buz olur. Kənd əhalisi indi də ora “buzxana” deyirlər. Yaşlıların dediklərinə görə, Naxçıvan xanlarının yaylaqları olan Şahbuzkəndin “buzxana”sından yay vaxtı xanın adamları buzları Naxçıvan şəhərinə aparıb istifadə edirmişlər. K.N.Smironov “Материалы по истории и этнографии Нахисеванского края” (Naxçıvan bölgəsinin tarixi və etnoqrafiyasına dair materiallar) kitabında çox güman ki, xalq arasında olan rəvayətlərə əsaslanaraq Şahbuz toponiminin buzla əlaqəli olaraq yaranması qənaətinə gəlir. Aydın olur ki, eramızdan əvvəl məskunlaşmanın baş verdiyi Naxçıvanın digər əraziləri kimi, Şahbuz ərazisində də qədim türk tayfalarından olan subərlər, saqlar, buslar və digərləri ilə yanaşı, kəngərlər də məskunlaşmışdır (Смирнов К.Н., 2007, s. 24-25).

Saklar qədim etnoslardan biridir. Onların türkdilli xalq olduğu və eradan əvvəlki dövrlərdə Azərbaycanda dövlət yaratdığı məlumdur. Bu barədə Azərbaycan tarixində yazılır: “Saklar e.ə. VII əsrin əvvəllərində kimmer–skit dağları ilə Ön Asiyaya düşmüş və Albaniyanın ərazisində də məskən salmışdır. Albaniyada Kür çayının sağ sahilindən (Kür-Araz qovşağı daxil olmaqla) Qafqaz dağı ətəklərinə qədərki ərazini tutan saklar burada sakasin (şakaşin-türkcə”saka bənzər”, “saka oxşar”, yaxud ”sak adamı”, “Sak tayfası”) adı altında məlum idilər” (*Azərbaycan tarixi* -Qədim dövrdən bu günə kimi (ən qədim zamanlardan XX əsrədək), 1994, s. 42).

Görkəmli Azərbaycan tarixçisi Y.B.Yusifovun yazılarında da sakların m.ö. VII əsrin əvvəllərində Azərbaycana gəldikləri haqqında məlumatlar var (Юсифов Ю.Б., 1988, c. 93, 181-188). Azərbaycan xalqının etnogenezinə dair qiymətli tədqiqatları ilə seçilən Q.Qeybullayev də sakların bir türk boyu olduğunu, m.ö. VII əsrdə Azərbaycanın bütün ərazilərində məskunlaşdıqlarını yazmışdır (Гейбуллаев Г.А., 1986, 192 c.). Sak tayfa adları Şahbuz ərazisində də yer-yurd adlarında özünü qoruyub saxlamışdır. Məsələn, mənbələrdə Dərəşahbuz nahiyyəsində indiki Yuxarı Qışlaq kəndinin keçmiş adı Taxtaq, Taqtaq, Saktak kimi qeyd olunmuşdur (Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri, 2001, s. 27; İravan əyalətinin icmal dəftəri. 1996, s.167). A.Bağırovun fikrincə bu ad Sak//Sağ tayfa adı (ş-s əvəzləməsi ilə) dağ anlamı bildirən taq sözünün birləşməsindən əmələ gəlib “Saklar yaşayan dağ”, “sak dağı” mənasında işlənir. Şahbuz rayonunun bugünkü Gecəzur kəndinin etimologiyasını izah edən dilçi alim F.Rzayev yazır ki, Saquzur (indiki Gecəzur) adı ilk dəfə 1334-cü ildə Osmanlı arxivinin Naxçıvana aid sənədlərində rast gəlinir. Lakin, 1590-1727-ci ilə aid sənədlərdə ad Naxçıvanın Dərəşahbuz nahiyyəsində təhrif olunmuş şəkildə “Köçəzor” və Keçəzor” kimi qeyd olunur (Bağırov A. Naxçıvanın oykonimləri. Nurlan, Bakı: 2008, s. 26). F.Rzayev bu məntəqə adını mənbələrə əsaslanıb Sak tayfa adı olmaqla “Qüvvətli Sak övladı” mənasında izah edir (Rzayev F., 2017, s.178)

Aparılan tədqiqatlar onu sübut edir ki, Sak və Bus tayfaları prototürk tayfaları olmaqla, Naxçıvan, onun əzəli və indiki torpaqlarından biri olan Şahbuz rayonunda m.ö. III minilliyin sonları, II minilliyin əvvəllərində yerli sakinlər olmuş və bu türk tayfasının adı öz mədəniyyət abidələri və onların adı ilə bağlı məntəqə adları günümüze qədər gəlib çatmışdır.

Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikası qədim tarixə və zəngin mədəniyyətə malikdir. Muxtar respublika ərazisindən əldə edilən maddi-mədəniyyət nümunələri bu ərazidə qədim Daş dövründən başlayaraq bu diyarın ilkin yaşayış məskənlərindən biri olduğunu sübut edir.

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev demişdir: “Naxçıvan Azərbaycan xalqının tarixini özündə əks etdirən abidələri özündə cəmləşdirən bir diyardır”. Muxtar respublika ərazisində aparılan tədqiqatlar göstərir ki, hələ eramızdan əvvəl Naxçıvan ərazisində ulu əcdadlarımız yaşamış və yaratmışlar.

2. Şahbuz rayonunun tarixi və mədəni abidələri

Naxçıvan diyarının qədim ərazilərindən biri olan Şahbuz bölgəsində Eneolit, Tunc, Dəmir, Antik dövrə və orta əsrlərə aid yaşayış yerləri, qəbir abidələrinin olması onu göstərir ki, bu bölgədə də həyat bütün tarixi dövrlərdə ardıcıl davam etmişdir. Ulularımızın Naxçıvan diyarında özlərindən sonra qoyub getdikləri tarix və mədəniyyət abidələri qədim Naxçıvan diyarının Azərbaycançılıq möhürüdür.

Aparılan tədqiqatlar nəticəsində Şahbuz bölgəsində qeydə alınan abidələrin sayı 139 olmuşdur. Onlardan 103-arxeoloji abidədir. Arxeoloji abidələrin 7-i dünya əhəmiyyətli, 30-u ölkə əhəmiyyətli, 66-ı isə yerli əhəmiyyətlidir (Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki dünya, ölkə və yerli əhəmiyyətli daşınmaz və tarix və mədəniyyət abidələri, 2009, s. 66-75). Şahbuz rayonunda qeydə alınan ölkə əhəmiyyətli monumental sənət əsəri 1, təbiət abidəsi 1 və yerli tarixi abidələrin sayı isə 2-dir. Şahbuz rayonunda dünya, ölkə və yerli əhəmiyyətli mədəniyyət abidələrindən sayılan ölkə əhəmiyyətli memarlıq abidələrinin sayı 4, yerli əhəmiyyətli memarlıq abidələrinin sayı isə 11-dir.

Rayonda qeydə alınan ölkə əhəmiyyətli pirlərin sayı 2, yerli əhəmiyyətli pirlərin sayı isə 15-dir (Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki dünya, ölkə və yerli əhəmiyyətli daşınmaz və tarix və mədəniyyət abidələri, 2009, s. 66-75)

Hər daşının altında bir tarix saxlanılan bu ulu diyarda hələ neçə-neçə abidələr arxeoloqların axtarışları nəticəsində aşkar ediləcək və ölkəmizin tarixi keçmişi haqqında yeni-yeni tapıntılar bugünkü və gələcək nəsillərə çatdırılacaqdır.

Şahbuz rayonunda olan yeddi dünya əhəmiyyətli arxeoloji abidələr aşağıda adları qeyd olunanlardır:

1. Haqqıxlıq nekropolu. Nekropol Şahbuz rayonunun Külüs kəndi yaxınlığında, Külüs çayın sol sahilində hündür təpənin üzərində yerləşir və şimal şərq və cənub şərq tərəfdən uca dağlarla əhatə olunmuşdur. Nekropol daş qutu qəbirlərdən ibarətdir. e.ə. II minilliyin sonu I minilliyin əvvəllərinə aid edilir (Novruzlu Ə.İ., Baxşəliyev V.B. Şahbuz bölgəsinin arxeoloji abidələri. Bakı: Elm, 1992, s. 61). Ərazidə 1990-cı ildə tədqiqat işləri aparılmış və dağıdılmış iki qəbir təmizlənmişdir. Qəbirlərdən insan skletinin qalıqları, ətrafından isə heyvan və quş fiqurları, çəhrayı və boz rəngli gil qab qırıqları aşkar olunmuş, tunc xəncər, nizə ucu, heyvan sümükləri, xeyli miqdarda əqiq muncuqlar, biləzik, sırğa, tuncdan üzük və pilək asmalar (cizma, çərtmə naxışlarla bəzədilmiş), küpə, kasa, qədəh və parç formalı gil qablar tapılmışdır.

2. Fərhad evi. Bu arxeoloji abidə Şahbuz rayonunun Biçənək kəndindən şərqdə, Batabat yaylağındadır (Novruzlu Ə.İ., Baxşəliyev V.B., 1992, s.34). Abidə Naxçıvan-Laçın-Yevlax avtomobil yolundan sağda, Zorbulaqdan təqribən 1 kilometr şərqdədir. Fərhad evi böyük qayanın içərisində çapılmış 4 otaqdan ibarətdir. Otaqlar bir istiqamətdə gedən düz keçid yolu vasitəsilə birləşir. Tavanlar tağşəkilli, döşəmələr oval planlıdır. Divarlarda şam, yaxud çıra qoymaq üçün kiçik taxçalar qazılmışdır. Divarların dibində səki düzəldilmişdir; birinci otağın sağ küncündə quyu, ocaq yeri var. Giriş qapısının hündürlüyü 2,2 m, eni 1 m-dir. Fərhad evinin olduğu qayanın girişinin sağında qaya üzərində uzun saçlı kişi başı, solunda qadın rəsmi həkk olunmuşdur. Qayanın şimal şərq yamacında buradan keçən qədim karvan yolunun səviyyəsindən 2 m hündürlükdə, uzunluğu 5 m, eni 80 sm, dərinliyi 30 sm olan səki qazılmışdır. Səki boyunca 3 sətirlik qədim yazı (çox güman ki, mixi yazı) həkk olunmuşdur. Yaxınlıqdakı kurqan üzərində visap oğurlanmışdır. Naxçıvan şəhərindən Fərhad evinə bir mənzil karvan yolu var. Naxçıvan-Laçın-Yevlax yolu Yaxın Şərqi Cənubi Qafqazla əlaqələndirən ən əlverişli yollardan sayılırdı.

Orta əsrlərdə Naxçıvan-Batabat yolunda gediş-gəliş artdığından Fərhad evindən bir qədər şimalda iri karvansaray tikilmişdi. Yerli əhali bunu Şah Abbas karvansarası adlanır. Tədqiqatlar Fərhad evinin abidələrinin e.ə. 1-ci minilliyin sonlarına və eramızın əvvəllərinə aid olduğunu söyləməyə imkan verir (Naxçıvan Abidələri Ensiklopediyası, 2008, s. 124).

3. Kolanı nekropolu. Nekropol Kolanı kəndinin yaxınlığında, Naxçıvançayın sağ sahilində e.ə. I minilliyin əvvəllərində aid edilir və 1986-cı ildə qeydə alınıb (Naxçıvan Abidələri Ensiklopediyası, 2008, s. 221-222). Sal daşlardan qurulmuş 16 daş qutu qəbir öyrənilmişdir. Qəbirlərin torpaq

örtüyündən və içərisindən xeyli çəhrayı gil məmulatı, tunc silah və bədii tərtibatda hazırlanmış bəzək şeyləri (boyunbağı, üzük, sırğa, bilərzik, muncuq, düymə, quş fiqurları və s.), obsidian (dəvəgözü) lövhələr, ox ucluqları əqiq və balıqqulağından hazırlanmış muncuqlar aşkar edilmişdir. Son tunc və ilk Dəmir dövrlərinə aid edilən bir daş qutu qəbirin yan hörgü daşları üzərində sxematik şəkildə çəkilmiş atlı rəsmi və müxtəlif piktoqrafik işarələr sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə görə Gəmiqaya təsvirləri ilə eynilik təşkil edir.

Tapıntılar Şahbuz rayon Tarix-Diyarşünaslıq muzeyində və Naxçıvan Dövlət Tarix muzeyində saxlanılır. Materiallar Naxçıvan ərazisi üçün səciyyəvi olub. Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti abidələrində analogiya tapır.

4. Kükü nekrapolu. Tunc dövrünə aid edilən bu arxeoloji abidə Şahbuz rayonunun Kükü kəndinin içərisindədir. Tikinti işləri zamanı abidənin qədim qəbirlər olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Tədqiqatlar nəticəsində birinci qəbirdən iri monoxrom boyalı küpə və boz rəngli qablar, həmçinin iribuynuzlu heyvan sümükləri aşkar edilmişdir. Bəzi yerlərdə nazik kül təbəqəsinə, daha dərinliklərdə isə iri daşlara təsadüf olunmuşdur. Tapıntılara əsasən 3 m dərinlikdə yerləşən qəbrin (uzunluğu 2,5 m) salamat qalan hissəsinin eni 0,6 m idi.

İkinci qəbir tamamilə dağıdılmışdır. Salamat qalan hissəsinin uzunluğu 4 m, eni 0,6 m olub, birinci ilə eyni istiqamətdə idi. Dağıdılmış qəbirin boz rəngli gil qablardan (küpə, kasa, badya tipli qab qırıqları) ibarət avadanlığının üzərini örtən kül qalıqlarına təsadüf edilmişdir. Qəbir boyu heyvan sümükləri səpələnmişdir. Qəbirdən nizə ucluğu və tunc sancaqlar da tapılmışdır.

Aşkar edilmiş gil məmulatına əsasən Kükü nekrapolu e.ə. III min illiyin sonu, II minilliyin əvvəllərinə aid edilir (Baxşəliyev V, 2008, s. 258-260).

5. II Sarıdərə nekrapolu. Bu abidə Kükü kəndində Küküçayın sağ sahilində, dağ silsiləsinin çaya enən yamacında yerləşir. Ərazi uzun müddət əkin sahəsi kimi istifadə edildiyindən dağıntıya məruz qalmışdır. Nekropoldakı oval təbəqədən (hündürlüyü 1,5 m) ibarət kurqanların dördü salamat qalmışdır. Tədqiqat zamanı (1987) kurqanlardan boz rəngli gil qab (əsasən, kasa tipli qablar) qırıqları, möhrə döşəmə üzərində sklet qalıqları, dən daşı, çəhrayı rəngli əqiqdən hazırlanmış muncuqlar aşkar edilmişdir. Qəbir daşlarının birinin üzərindəki piktoqrafik işarələr çox güman ki, qədim insanların axirət dünyasına inamı ilə bağlı olmuşdur. Tapıntıların son Tunc və ilk Dəmir dövrlərinə aid olduğu ehtimal edilir (Naxçıvan Abidələri Ensiklopediyası. Naxçıvan: 2008, s. 415).

6. Sarıdərə nekrapolu III. Bu abidə ikinci nekropolun şimal-şərqində, kurqanlardan bir qədər aralıda yerləşir. Nekropol Küküçaya tökülən azsulu çayın yatağına enən yamacda yerləşdiyindən onun bir hissəsi sel suları tərəfindən yuyulub dağıdılmışdır. Nekropol V.B.Baxşəliyev tərəfindən tədqiq edilmişdir. Tədqiqat zamanı nekropolda yeddi qəbir abidəsi öyrənilmişdir. Tədqiq edilən qəbirlər üçün kollektiv dəfn adəti xarakterik olmuşdur.

Qəbirlərdən aşkar olunan arxeoloji materialların əksəriyyəti boz rəngdə bişirilmiş keramika məmulatından ibarətdir. Keramika məmulatının az bir qismi çəhrayı rənglidir. Qəbir avadanlığının bir qismi tuncdan hazırlanmış boyunbağı, sırğa, üzük və s. əşyalardan ibarətdir. Yeddinci qəbrin materialları arasında altı ədəd obsidian ox ucluğu da vardır.

Sarıdərə nekropolundan aşkar olunmuş materialları e.ə II minilliyin sonuna-e.ə XII-X əsrlərə aid etmək olar (Baxşəliyev V, 2008, s. 263, pdf).

7. Osmantəpə yaşayış yeri. Bu yaşayış yeri Azərbaycanın görkəmli arxeoloqlarından biri olan Osman Həbibullayevin şərəfinə belə adlandırılmışdır. Abidə 2021-ci ildə AMEA-nın müxbir üzvü tarix elmləri doktoru, professor V.Baxşəliyev tərəfindən qeydə alınmışdır. Osmantəpə yaşayış yeri Şahbuz rayonunun Kükü kəndi yaxınlığında, dəniz səviyyəsindən 2400 m yüksəklikdə yerləşir. Yaşayış yerinin bir qismi su altında qalıbdır. Bu sahədə çoxlu gursulu bulaqlar olduğundan yaşayış yerinin ətrafı indi də maldar əhali tərəfindən yurd yeri kimi istifadə olunur. Bu bulaqların suyunu toplamaq üçün qəza rəisi Şəngirey 1865-ci ildə burada bənd tikdirmiş və Qanlıgöl su anbarı yaratmışdır (Абибуллаев О.А. 1982, 316 с., s.25-26). Araşdırmalar zamanı yaşayış yerinin yarımqazma formasında olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Yaşayış yerindən 300-dən artıq obsidian əmək alətləri aşkar edilmişdir. Tapılan əmək alətləri qaşovlar, ox ucluqlar, oraq dişləri, ərsinlər,

burğular, sıyrığaclar, itiucular, oraq dişləri, bıçaqlar, nizə uclarından ibarətdir. Əmək alətlərinin bəziləri Mezolit və Erkən Neolit dövrü abidələrindən məlumdur. Aşkar edilən qısa saplaqlı ərsinlərin bəziləri Cənubi Qafqazın Son Neolit dövrü abidələrindən deyil. Tədqiqatçıların fikrincə, bu onu göstərir ki, Osmantəpə yaşayış yeri qədim tarixə malikdir.

Ərazidə aşkar edilən keramika məmulatları obsidian tapıntılarla müqayisədə azdır (23 ədət). Onlar narın qum qarışığı olan gildən hazırlanmışdır. Keramika məmulatları qırmızı, boz və qara rənglə bişirilmişdir.

Araşdırmalar nəticəsində Osmantəpə sakinlərinin yarımqazma tipli evlərdə yaşadıkları və onların başlıca olaraq maldarlıq və yığıcılıqla məşğul olduqları müəyyən edilir.

Tədqiqatçılar yaşayış yerini e.ə. 9500-7000-ci illərə aid edir və belə qənaəətə gəlinir ki, Osmantəpə yaşayış yeri daş dövrünün ən yeni abidəsidir (Baxşəliyev. V., 2021 №1, s. 57-69).

Şahbuz rayonunda ölkə əhəmiyyətli adları qeyd olunan arxeoloji abidələr:

1. Ağbulaq nekrapolu (e.ə. I əsr- b.e. I-II əsrləri) Ağbulaq kəndi;
2. Ağdaban qalası (I-X əsrlər) Şada kəndi;
3. Badamlı qəbiristanlığı (XVI-XIX əsrlər) Badamlı kəndi;
4. Batabat kurqanları (e.ə. II-I minilliklər) Batabat yaylağı;
5. Batabat nekrapolu (e.ə. II-I minilliklər) Batabat yaylağı;
6. Çəpər obası (I-VIII əsrlər) Biçənək kəndi;
7. Əyrək yaşayış yeri (X-XVIII əsrlər) Külüs kəndi;
8. Güney Qışlaq qəbiristanlığı (XVII-XX əsrlər) Güney Qışlaq kəndi;
9. Haqqıxlıq yaşayış yeri (e.ə. II-I minilliklər) Külüs kəndi;
10. Kolanı Yaşayış yeri (V-XVIII əsrlər) Kolanı kəndi;
11. Kükü I yaşayış yeri (e.ə. II-I əsrlər) Kükü kəndi;
12. Kükü II yaşayış yeri (e.ə. II-I əsrlər) Kükü kəndi;
13. Külüs yaşayış yeri (e.ə. XI-VI əsrlər) Külüs kəndi;
14. Külüs nekrapolu (e.ə. II-I minilliklər) Külüs kəndi;
15. Mahmudoba nekrapolu (e.ə. I minillik) Mahmudoba kəndi;
16. Qaladibi yaşayış yeri (e.ə. VII-IV əsrlər) Kükü kəndi;
17. Qarnıyarıq yaşayış yeri (e.ə. I minillik) Kolanı kəndi;
18. Sarıdərə yaşayış yeri (e.ə. III-I minilliklər) Qızıl Qışlaq kəndi;
19. Sarıdərə I nekrapolu (e.ə. III minillik). Qızıl Qışlaq kəndi;
20. Söyüdlü yaşayış yeri (IX-XVIII əsrlər). Kolanı kəndi;
21. Şahbuzkənd nekrapolu (XV-XVII əsrlər). Şahbuzkəndi;
22. Şahbuz nekrapolu (XIV-XVIII əsrlər) Şahbuzkəndi;
23. Şahbuz yaşayış yeri (I-XVIII əsrlər). Şahbuzkəndi;
24. Şamlar nekrapolu (e.ə. X-IX əsrlər). Mahmudoba kəndi;
25. Şamlar yaşayış yeri (e.ə. IX-IV əsrlər). Mahmudoba kəndi;
26. Şahpur qalası (I-XVI əsrlər). Şahbuzkəndi;
27. Topaşan qəbiristanlığı (XVII-XX əsrlər). Qışlaq kəndi;
28. Türkeş nekrapolu (I-II əsrlər) Türkeş kəndi;
29. Türkeş qəbiristanlığı (XVI-XX əsrlər) Türkeş kəndi;
30. Dərə Şahbuz yaşayış yeri (e.ə. V-IV minilliklər). Külüs kəndindən qərbdə, Şahbuzçayının sağ sahilində yerləşir.

Şahbuz rayonunun ölkə əhəmiyyətli arxeoloji abidələri içərisində istehkam və müdafiə xarakterli qalalar da mövcuddur ki, onlardan biri erkən Orta əsr tarixi ilə bağlı, yuxarıda adı qeyd olunan ölkə əhəmiyyətli *Şahpurqala-Şahbuzqaladır*. Tədqiqatçılar bu qalanı I-XVI əsrlərə aid edirlər. Qala Şahbuzkəndin yaxınlığında Naxçıvançayının sol sahilində hər tərəfdən sıldırım qayalarla əhatə olunmuş hündür dağın üzərində yerləşir. Xalq arasında çoxdan məlum olmasına baxmayaraq, arxeoloji abidə kimi 1990-cı ildə AMEA-nın müxbir üzvü Vəli Baxşəliyev tərəfindən qeydə alınmışdır (Baxşəliyev V., Quliyeva F., 2017, s. 133). Qalanın sahəsi 1300 kv.m-dir. Qalaya qalxan

yol qayalıq olub olduqca çətin keçirilirdi. Qalaya qalxan yeganə yol cənub-şərq tərəfdədir. Qalaya qalxan çıxır kiçik meydançaya çıxır. Qayanın üzərində diametri 1,2 metr olan dairəvi quyu qazılmışdır. Arxeoloq, AMEA-nın müxbir üzvü V.Baxşəliyev yazır ki, Əlincə qalada da hovuzlar qayanın aşağı hissəsində qazılmış və su ehtiyatı saxlamaq məqsədi daşmışdır (Baxşəliyev V., Quliyeva F, 2017, s. 14). Tədqiqatçıların verdiyi məlumatlara görə, qalanın yerləşdiyi yer çoxbucaqlı meydança şəkilindədir. Qayanın içərisində dördkünc formalı otaq qazılmışdır. Otağın uzunluğu 4 m, eni isə 3,6 m-dir. Qalanın içərisində qayada çapılmış daha iki otaq aşkar edilmişdir. Otaqların birinin uzunluğu 4 m, eni 2,5 m, digərinin isə uzunluğu 4,5 m, eni 3 m, qapının eni isə 80 sm-dir. Tədqiqatçılar qaladan toplanmış gil məmulatına və tikinti qalıqlarına əsasən belə qənaətə gəlirlər ki, burada eramızın əvvəllərindən XV-XVI əsirlərdək həyat davam etmişdir. Tədqiqatçılar belə qənaətə gəlir ki, Şahpurqaladan həm müdafiə məqsədilə, həm də gözətçi məntəqəsi kimi istifadə edilmişdir. Bu barədə Nailə Vəlixanlı Əl-Bəlazuriyə və İbn əl-Əsirə istinadən yazır ki, Naxçıvan qalalarının-Naxçıvançayın sol sahilində eyni adlı yaşayış məntəqələri yaxınlığında yerləşən Vays-Vayxır, Şahbuz (Şahabuz), eləcə də Şahpurqala, Naxçıvan şəhərinin cənubunda olan Yəzidabad (Köhnə qala), Arpaçayın sol sahilində Aşağı Yaycı kəndində ucalan Yaycı və başqalarının arxeoloji tədqiqinin nəticələri ətraf ərazinin relyefinə uyğun inşa edilmiş bu qalaların çox vaxt əlavə müdafiə istehkamları və bürclərlə möhkəmləndiklərini, içərisində müxtəlif təyinatlı tikililərin salındığını, əksəriyyətinin bu gün yalnız xarabalıqları qalsa da, vaxtilə bütövlükdə diyarın, o cümlədən, yaxınlıqdakı şəhər və digər yaşayış məntəqələrinin işğalçılardan müdafiəsində mühüm rol oynadıqlarını təsdiq edir. Mənbələrdə, həmçinin Şahpurqalanın bərpası haqqında da məlumatlar öz əksini tapıb. Naxçıvan tarixi kitabına istinadən deyə bilərik ki, ərəb müəllifləri Yaqut Həməvi və Bəlazurinin məlumatına görə Sasani şahı Ənuşirəvanın (531-578) Sisacanda (Sunik) Vays, al-Kilab və aş-Şahabus qalalarını bərpa etdirdiyi haqqında məlumat vermişdir. Bununla yanaşı, kitabda aş-Şahbusun Naxçıvanda olan Şahbuz oykonimi ilə uyğun olduğu da qeyd edilir (Naxçıvan tarixi: 3 cildə, cild I, Naxçıvan, Əcəmi, 2013, s. 152).

Şahbuz rayonundan qeyd olunan yerli əhəmiyyətli arxeoloji abidələr:

1. Ağbulaq II nekropolu (XVI-XVIII əsrlər). Ağbulaq kəndi;
2. Ağbulaq I yaşayış yeri (e.ə. I əsr-b.e.I-II əsrləri). Ağbulaq kəndi;
3. Ağbulaq I yaşayış yeri (XVI-XVIII əsrlər). Ağbulaq kəndi;
4. Anabad yaşayış yeri (III-V əsrlər). Güney Qışlaq yaşayış yeri;
5. Armudlu gədik nekropolu (I-II əsrlər). Badamlı kəndi;
6. Ayrınc nekropolu (XV-XVIII əsrlər). (XV-XVIII əsrlər). Ayrınc kəndi;
7. Biçənək qəbiristanlığı (XVI-XX əsrlər) Biçənək kəndi;
8. Danzıl yaşayış yeri (XIX-XX əsrlər). Mahmudoba kəndi;
9. Daşdüşən yaşayış yeri (I-X əsrlər). Badamlı kəndi;
10. Daşdüşən nekropolu (I-VII əsrlər). Badamlı kəndi;
11. Dəmlə yaşayış yeri (V-VIII əsrlər). Güney Qışlaq yaşayış yeri;
12. Dəyirmanyeri yaşayış yeri (XVII-XIX əsrlər). Keçili kəndi;
13. Dibək yaşayış yeri (XVII-XIX əsrlər). Kolanı kəndi;
14. Eyvaz yaşayış yeri (XIV-XVII əsrlər). Ayrınc kəndi;
15. Əşkəb yaşayış yeri (XVII-XX əsrlər). Külüs kəndi;
16. Əyrək nekropolu (XVI-XIX əsrlər). Külüs kəndi;
17. Əyriqözü yaşayış yeri (XVI-XX əsrlər). Külüs kəndi;
18. Gilənarlı çala (I-VIII əsrlər). Batabat yaylağı;
19. Göllər nekropolu (XVI-XVIII əsrlər). Biçənək kəndi;
20. Güney nekropolu (IV-X əsrlər). Güney Qışlaq kəndi;
21. Xarabalıq yaşayış yeri (III-VIII əsrlər). Ağbulaq kəndi;
22. Xinzirək nekropolu (XIV-XIX əsrlər). Biçənək kəndi;
23. Xinzirək yaşayış yeri (XIV-XIX əsrlər). Biçənək kəndi;
24. Kaha dərəsi yaşayış yeri (XVII-XVIII əsrlər). Biçənək kəndi;

25. Kaha dərəsi torpaq yolu (IV-XVIII əsrlər) Biçənək kəndi;
26. Keçili yaşayış yeri (IX-XIII əsrlər). Keçili kəndi;
27. Keçili qəbiristanlığı (XVI-XX əsrlər). Keçili kəndi;
28. Kəhriz yaşayış yeri (III-VIII əsrlər). Mahmudoba kəndi;
29. Kələkli nekrapolu (XVIII-XIX əsrlər). Kükü kəndi yaxınlığında;
30. Kələkli I yaşayış yeri (V-VIII əsrlər). Güney Qışlaq kəndi;
31. Kələkli II yaşayış yeri (VIII-XIII əsrlər). Yuxarı Qışlaq kəndi;
32. Kolanı qəbiristanlığı (IX-XX əsrlər). Kolanı kəndi;
33. Kolanı yurdu (XVII-XX əsrlər). Kolanı kəndi;
34. Kolluq yaşayış yeri (III-VIII əsrlər). Keçili kəndi;
35. Köhnəqala nekrapolu (XVI-XVII əsrlər). Şahbuzkəndi;
36. Köhnəqala yaşayış yeri (XIV-XVIII əsrlər). Şahbuzkəndi;
37. Köhnəkənd (XVII-XIX əsrlər). Şada kəndi;
38. Qanlıgöl Nekrapolu (XIV-XVIII əsrlər). Kükü kəndi yaxınlığında;
39. Qaragöl yaşayış yeri (XVII-XVIII əsrlər). Kükü kəndi;
40. Qaraboya yaşayış yeri (XI-XIX əsrlər). Şada kəndi yaxınlığında;
41. Qaradaş yurdu (XVIII-XIX əsrlər). Ağbulaq kəndi;
42. Qarapir yaşayış yeri (XVIII-XIX əsrlər). Külüs kəndi;
43. Qızıl Qışlaq yaşayış yeri (I-XV əsrlər). Qızıl Qışlaq kəndi;
44. Qızılbuluq nekrapolu (III-VI əsrlər). Batabat yaylağı;
45. Qızıltapılan yaşayış yeri (VII-XVII əsrlər). Ağbulaq kəndi;
46. Qonaqgörməz yaşayış yeri (XVII-XIX əsrlər). Batabat yaylağı;
47. Quzey nekrapolu (XI-XVII əsrlər). Kolanı kəndi;
48. Quzey yaşayış yeri (V-XVIII əsrlər). Kolanı kəndi;
49. Mahmudoba yaşayış yeri (XIII-XVII əsrlər). Mahmudoba kəndi;
50. Məzrə yaşayış yeri (XII-XVII əsrlər). Köhnə Məzrə kəndi;
51. Nohur qəbiristanlığı (XVIII-XX əsrlər). Ayrınc kəndi;
52. Nohur yaşayış yeri (XI-XIV əsrlər). Ayrınc kəndi;
53. Nursu nekrapolu (XV-XVI əsrlər). Nursu kəndi;
54. Ordu yurdu yaşayış yeri (VII-VIII əsrlər). Mahmudoba kəndi;
55. Orta yal nekrapolu (VIII-X əsrlər). Güney Qışlaq kəndi;
56. Söyüdlü nekrapolu (IX-XVIII əsrlər). Kolanı kəndi;
57. Susuz yurd yaşayış yeri (XVIII-XIX əsrlər). Kolanı kəndi;
58. Şamlar II nekrapolu (XVI-XVIII əsrlər). Biçənək kəndi;
59. Şamlar II yaşayış yeri (XVI-XVIII əsrlər). Mahmudoba kəndi;
60. Yanıx yaşayış yeri (V-VIII əsrlər). Güney Qışlaq kəndi;
61. Yemişəndərə yaşayış yeri (XVIII-XIX əsrlər). Badamlı kəndi;
62. Yuxarı Qışlaq qəbiristanlığı (XVI-XX əsrlər). Yuxarı qışlaq kəndi;
63. Zərnətün nekrapolu (XVIII-XX əsrlər). Zərnətün kəndi;
64. Zərnətün yaşayış yeri (XVIII-XX əsrlər). Zərnətün kəndi;
65. Zırnel qəbiristanlığı (XVIII-XX əsrlər). Zırnel kəndi;
66. Zırnel yaşayış yeri (XVI-XX əsrlər). Zırnel kəndi.

Araşdırmalar nəticəsində aydın olur ki, Şahbuz rayonunda qeydə alınan dünya, ölkə və yerli əhəmiyyətli arxeoloji abidələrin sayı 73-dür.

Şahbuz ərazisində 2-i yerli əhəmiyyətli tarixi abidə qeydə alınmışdır ki, onlardan biri Badamlı kəndində XVI-XIX əsrlərə aid olan Badamlı kahaları, digəri isə yenə həmin kənddə XVI-XVII əsrlərə aid olan Badamlı kəhrizidir.

Şahbuz rayonunda ölkə əhəmiyyətli monumental sənət abidəsi Şahbuz rayon İcraiyyə Hakimiyyətinin qarşısında 2005-ci ildə ucaldılan ümummilli lider Heydər Əliyevin büstüdür.

Naxçıvan Muxtar Respublika ərazisi, həmçinin onun inzibati ərazi vahidi olan Şahbuz rayonu müxtəlif dövrlərə aid memarlıq abidələri ilə zəngindir. Müasir dövrə qədər gəlib çatmış, eləcə də müasir dövrdə inşa edilən memarlıq abidələri xalqın inşaat mədəniyyətinin inkişaf xüsusiyyətlərini və eləcə də xalqımızın mədəniyyətini öyrənməyə imkan verən qiymətli mənbələrdir. Lakin, tarixən ərazidə gedən müharibələr, təbii fəlakətlər abidələrin bir qisminin dağılmasına, hətta yox olmasına gətirib çıxarmışdır.

Ölkəmizin hər yerində olduğu kimi, muxtar respublika ərazisində də mədəniyyətimizin, xüsusilə memarlığımızın inkişaf səviyyəsi haqqında məlumat verən qaynaqlar yazılı ədəbiyyatla yanaşı, günümüzədək gəlib çatan və günümüzdə də yeni yaradılan maddi mədəniyyət abidələridir. Bu abidələr əsasən dini-məscidlər, pirlər, xatirə abidələri-türbələr, o cümlədən mülki xarakterli, yəni karvansaraylar və körpülərdir. Bu mədəniyyət abidələri dünya, ölkə və yerli xarakterə malikdirlər. Şahbuz rayonunda qeydə alınan ölkə əhəmiyyətli memarlıq abidələri:

1. Batabat karvansrayı (XVII-XVIII əsrlər). Batabat yaylağı;
2. Badamlı türbəsi (XIV-XVI əsrlər). Badamlı kəndi;
3. Batabat müdafiə divarları (I-X əsrlər). Batabat yaylağı;
4. Qanlıgöl bəndi (XIX əsr). Kükü kəndi.

Şahbuz rayonunda qeydə alınan yerli əhəmiyyətli memarlıq abidələri:

1. Aşağı Qışlaq I məscidi (XX əsr). Aşağı Qışlaq kəndi;
2. Aşağı Qışlaq II məscidi (XIX əsr). Aşağı Qışlaq kəndi;
3. Biçənək körpüsü (XX əsr). Biçənək kəndi;
4. Güney Qışlaq məscidi (XIX əsr). Güney Qışlaq kəndi;
5. Keçili məscidi (XVIII əsr). Keçili kəndi;
6. Kolanı məscidi (1991-ci il). Kolanı kəndi;
7. Kükü məscidi (XIX-XX əsrlər). Kükü kəndi;
8. Külüs məscidi (XIX- XX əsrlər). Külüs;
9. Şahbuzkənd məktəbi (XIX əsr). Şahbuzkəndi;
10. Şahbuzkənd məscidi (XIX əsr). Şahbuzkəndi;

Türkeş məscidi (XIX əsr). Türkeş kəndi. (Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki dünya, ölkə və yerli əhəmiyyətli daşınmaz və tarix və mədəniyyət abidələri, 2009, s. 66-75).

Təbiət sanki öz memarlıq fırçası əlinə alıb şahbuzlulara dağların qoynunda gözəl təbiət abidələri yaratmışdır. Bu abidələrdən biri Qonaqgörməz yaylağında olan Gəlinqaya təbiət abidəsidir. Təbii qaya parçasından ibarət olan abidə insan fiqurunu xatırlatdığına görə Gəlin qayası adlandırılmışdır. Xalq arasında olan rəvayətə görə o, özünü düşmənlərdən qorumağa çalışan namuslu bir qadının daşlaşmış heykəlidir. Abidə Azərbaycan xalqının daşa dönmə ilə bağlı inanclarını əks etdirir. Əfsanənin yaranma tarixini e.ə. III-II minilliklərə aid etmək olar (Naxçıvan Abidələri Ensiklopediyası, 2008, s. 125). Daşa dönmə, daşa bağlı inanclar, daş motivi ilə bağlı əfsanələrin belə geniş yayılması xalqımızın qədim mifoloji, tarixi dünyagörüşündən irəli gəlir (İsmayıl M., 2008, s. 62).

Şahbuz rayonunda mədəniyyət abidələrindən sayılan və qeydə alınan ziyarətgahlar əsasən ölkə və yerli əhəmiyyətli pirlərdir. Ölkəmizin bütün bölgələrində olduğu kimi, Şahbuz rayonu ərazisində olan, dini-mənəvi mədəniyyətimizin bir hissəsini təşkil edən müqəddəs yerlər: ziyarətgahlar-pirlər xalqımızın mənəvi mədəniyyətinin nümunəsi kimi dəyərləndirilir. Bu qədim inanc yerləri xalqın tarixinin izlərini yaşadan və keçmişlə bu gün arasında körpü yaradan mənəvi sərvətlərimizdəndir.

M.Nemət yazır ki, *“pir”* türk sözü olub, *“bir”*lə əlaqəlidir. *“Pir”*, *“bir”* sözü çox güman ki, birinci, yəni öndə gedən, mürşid mənasını bildirir (Nemət M., 1992, s. 6).. AMEA-nın müxbir üzvü H.Səfərli qeyd edir ki, *“pir”* eyni zamanda sufi təriqəti rəhbərlərinə verilən ən yüksək tituldur (Səfərli H. 2017, s. 96).

Pirlərdə həm İslam dinin, həm də İslamdan öncəki inancların izləri özünü açıq şəkildə büruzə verir.

Rayonda qeydə alınan ölkə və yerli əhəmiyyətli ziyarətgahlar:

Ölkə əhəmiyyətli ziyarətgahlar:

1. Dərə piri (XIII-XIV əsrlər). Nursu kəndi;
2. Ziyarət piri (XVIII-XIX əsrlər). Nursu kəndi.

Yerli əhəmiyyətli ziyarətgahlar:

1. Badamlı piri (XI-XIV əsrlər). Badamlı kəndi;
2. Badamlı II piri (XVI-XVIII əsrlər). Badamlı kəndi;
3. Cəviz piri (I-XVII əsrlər). Güney Qışlaq kəndi;
4. Dəmirli piri (III-VII əsrlər). Şahbuzkəndi;
5. Əşkab piri (XVII-XVIII əsrlər). Külüs kəndi;
6. Novruzun piri (XVI əsr). Keçili kəndi;
7. Kahalı piri (e.ə. II-I minilliklər). Külüs kəndi;
8. Kaha dərəsi piri (V-VIII əsrlər). Biçənək kəndi;
9. Qara piri (XVI-XVII əsrlər). Külüs kəndi;
10. Qara piri (e.ə. II-I minilliklər). Nursu kəndi;
11. Qoca piri (XI-XIV əsrlər). Güney Qışlaq kəndi;
12. Qoyunlubaba piri (IX-XI əsrlər). Nursu kəndi;
13. Sarı piri (e.ə. I minillik). Külüs kəndi;
14. Yemişəndərə piri (XVI-XVII əsrlər). Badamlı kəndi;
15. Yuxarı Qışlaq piri (XIV-XVII əsrlər). Yuxarı Qışlaq kəndi (Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki dünya, ölkə və yerli əhəmiyyətli daşınmaz və tarix və mədəniyyət abidələri, 2009, s. 66-75).

Bu gün Şahbuz rayonunun ərazisində aparılan yenidənqurma, quruculuq və abadlıq tədbirləri nəticəsində yaraşıqlı inzibati tikililər, milli və müasir arxitekturalı binalar, ticarət mərkəzləri, qədim üslubda meydanlar, köşklər inşa edilmiş, yollar boyu kəndlər abadlaşdırılmışdır.

Şahbuz rayonu ərazisində tarixi-memarlıq abidələrindən orta əsrlərə aid qala, bürç, müdafiə istehkamları, həmçinin karvansara, piri, məscid və s. mühafizə olunur. Mühüm elmi və tarixi əhəmiyyət kəsb edən nadir abidələr əsaslı şəkildə bərpa olunmuşdur. Bundan əlavə rayonun ərazisindən keçən çayların üzərində olan körpülərin bəziləri yenidən təmin olunub. Bəzi ərazilərdə isə yeni körpülər salınıb. Məsələn, Sələsüz kəndi yaxınlığında XVIII əsrə aid olan körpü yenidən təmir olunub, Mahmudoba, Nursu kəndlərinin Şahbuz şəhərinin bir hissəsini birləşdirən avtomobil yollarının üzərində 4 körpü bərpa edilib, Şahbuzkənd ərazisindən keçən Keçili çayı üzərində yeni körpü salınıb, Şahbuz rayonunun Kiçikoba kəndinin girişində yerləşən Naxçıvançay üzərində olan körpü yenidən təmir edilib və s.

Görkəmli dövlət xadiminin siyasi kursunu bütün sahələrdə uğurla davam etdirən ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyev dövlət atributlarımıza xüsusi ehtiramla yanaşır. Dövlət başçısının 2007-ci il 17 noyabr tarixli Sərəncamına əsasən Bakı şəhərində Dövlət Bayrağı Meydanı yaradılmışdır. “Ginnes” dünya rekordları təşkilatı 2010-cu il mayın 29-da Azərbaycanın Dövlət Bayrağı dirəyinin dünyada ən hündür bayraq dirəyi olduğunu təsdiq edib. Fərəhli haldır ki, dünyanın ən hündür bayraq dirəyinin ucaldığı Bakıdan sonra ölkəmizin əksər bölgələrində üçrəngli bayrağımızın şərəfinə meydanlar yaradılmışdır. Belə Bayraq meydanlarından biri də dövlət atributlarımıza sevgi və hörmətin göstəricisi kimi Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasıdır. Muxtar respublikamızda dövlət rəmzlərinin qorunması, yaşadılması və təbliğinə böyük diqqət göstərilir, dövlət rəmzlərimiz və atributlarımız daim uca tutulur. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi tərəfindən 2014-cü il 22 avqust tarixdə imzaladığı “Naxçıvan şəhərində Dövlət Bayrağı Meydanı və Muzeyinin yaradılması haqqında” Sərəncam bu baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir. 2014-cü il noyabrın 17-də Dövlət Bayrağı Meydanı və Muzeyinin təntənəli açılış mərasimi keçirilmişdir. Naxçıvan şəhərindəki Bayraq Meydanında unikal quruluşa malik Bayraq Muzeyi yaradılmışdır. Bayraq dirəyinin ətrafında yaradılmış muzey səkkizguşəlidir. Meydanda dalğalanan Dövlət Bayrağının uzunluğu 20, eni 10, bayraq dirəyinin hündürlüyü isə 57 metrdir. Muzeydə

nümayiş olunan ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1990-cı il noyabrın 17-də Naxçıvan Muxtar Respublikasının ali qanunverici orqanında qəbul edilən “Naxçıvan Muxtar Respublikasının Dövlət rəmzləri haqqında” Qərarın surəti və həmin tarixi günə aid fotosəkillər, tarixən Naxçıvan ərazisində mövcud olmuş dövlətlərin, eləcə də Naxçıvan xanlığının bərpa olunmuş bayraqları, gerbləri və inzibati xəritələri, Naxçıvan xanlığının süvari dəstələrinə verilən bayraqlar, döyüşçü libasları, Naxçıvan Muxtar Respublikasının müxtəlif illərdə qəbul olunmuş konstitusiyaları dövlətçilik tariximizi, Naxçıvanda mövcud olmuş qədim dövlətlərin tarixini öyrənməyə geniş imkanlar yaradır, gənc nəslin dövlətçilik ənənələrinə sədaqət ruhunda tərbiyə edilməsi işində mühüm rol oynayır.

Naxçıvan şəhərindəki Bayraq Meydanından sonra muxtar respublikanın digər bölgələrində də istifadəyə verilən Bayraq meydanlarında üçrəngli bayrağımız dövlət atributlarımıza olan sevgi və hörmətin göstəricisi, qələbənin simvolu kimi əbədi yüksəkliyə qaldırılmışdır.

Muxtar respublikanın Şahbuz rayonunda 18 noyabr 2015-ci ildə Bayraq Meydanı yaradılıb. Meydandakı bayraq dirəyinin hündürlüyü postamentlə birlikdə 50 metrdir. Burada dalğalanan bayrağın uzunluğu 16, eni isə 8 metrdir. Səkkizguşəli ulduz formasındakı postament eyni quruluşa malik sütunlarla əhatə olunub. Milli ornamentlərin əks olunduğu memarlıq elementləri ilə dizayn edilmiş Bayraq Meydanında müasir işıqlandırma sistemləri quraşdırılıb, gülkarlıqlar salınıb, oturacaqlar qoyulub. Həmçinin meydanın ətrafında da geniş abadlıq işləri görüldü, 4 hektar ərazidə meyvə bağı salınıb.

1967-70-ci illərdə ən təmiz havası olan Şahbuz rayonundakı 2050 m yüksəklikdəki Biçənək meşəsində Azərbaycan EA-nın N.Tusi adına Şamaxı Astrofizika Rəsədxanasının Naxçıvan (Batabat) şöbəsi yaradılmışdır. Rəsədxanadakı 2m-lik reflektor və 60 sm-lik ulduz teleskopunun köməyi ilə günəş tutulması halları və ulduzların fiziki xassələri öyrənilir.

Elmi-tədqiqat müəssisəsində coğrafi en dairəsinin təqribən 39,5⁰ olması, Günəşin cənub səmasının görünməyən hissəsinin müşahidəsi mümkündür. Şamaxıdakı Astrofizika Rəsədxanası ilə birlikdə əməkdaşlıq edərək günəş sistemindəki tədqiqatlar aparılırdı. Bu rəsədxana Sankt-Petburqdan sonra dünyada ən iri dairəli teleskopu olan rəsədxanadır. Təsədüfi deyil ki, 1975-ci ildə dünyanın 65 ölkəsindən gələn alimlər günəşin tutulmasını Batabat rəsədxanasından müşahidə etmişlər (Naxçıvan Muxtar Respublikasının iqtisadiyyatı 90 ildə, Əcəmi, 2015, s. 30).

Dövlət tərəfindən həyat keçirilən quruculuq işləri Şahbuz şəhərinin simasını başdan-başa dəyişdirib. Belə ki, ötən dövrdə şəhərin Heydər Əliyev prospekti və “28 May” küçəsi boyu sıra ilə düzülən Rayon İcra Hakimiyyəti, maliyyə, təhsil, polis şöbələri, baytarlıq və rabitə idarələri, Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun Şahbuz Rayon Şöbəsi, Əhəlinin Sosial Müdafiəsi, Gigiyena və Epidemiologiya mərkəzləri, Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyi, Avtovağzal, “Araz” kinoteatrı, Mərkəzləşdirilmiş Kitabxana Sistemi, Uşaq Kitabxanası, Yeni Azərbaycan Partiyası Şahbuz rayon təşkilatı, iki tam orta məktəb, 1 məscid, 1 mehmanxana, ahıllar evi ümumilikdə 40-a yaxın təşkilat üçün inşa olunan, yaxud yenidən qurulan binalar Şahbuza şəhər elementlərinə xas görkəm bəxş edib. Bir prospekti, 20-dən artıq küçəsi olan Şahbuz şəhərində ikimərtəbəli binalar üstünlük təşkil edir. Bununla yanaşı, son dövrlər şəhərdə çoxmərtəbəli binaların inşasına başlanıb.

Onu da qeyd edək ki, təkcə Şahbuz şəhərində altı bulaq-abidə kompleksi var ki, bu abidə-kompleksləri mədəniyyət abidələri sayıla bilər.

Nəticə

Naxçıvan zəngin mədəniyyəti, qədim keçmişi olan ulu əcdadlarımızın yaşadığı bir diyardır. Bu qədim diyarın hər daşında, hər qayasında xalqımızın izləri yaşayır. Bu tarix daşlaşmış kitabələrə yanaşı, onun toponimlərində, maddi mədəniyyət nümunələrində qorunaraq günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Ərazidəki toponimlərin əksəriyyəti milli mənsubiyyətinə görə Azərbaycan-türk mənşəlidir.

Aparılan tədqiqatlar onu sübut edir ki, Sak və Bus tayfaları prototürk tayfaları olmaqla, Naxçıvan, onun əzəli və indiki torpaqlarından biri olan Şahbuz rayonunda m.ö. III minilliyin sonları,

II minilliyin əvvəllərində yerli sakinlər olmuş və bu türk tayfasının adı öz mədəniyyət abidələri və onların adı ilə bağlı məntəqə adları günümüzdə qədər gəlib çatmışdır.

Naxçıvan diyarının qədim ərazilərindən biri olan Şahbuz bölgəsində Eneolit, Tunc, Dəmir, Antik dövrə və orta əsrlərə aid yaşayış yerləri, qəbir abidələrinin olması onu göstərir ki, bu bölgədə də həyat bütün tarixi dövrlərdə ardıcıl davam etmişdir. Ulularımızın Naxçıvan diyarında özlərindən sonra qoyub getdikləri tarix və mədəniyyət abidələri qədim Naxçıvan diyarının Azərbaycançılıq möhürüdür.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında aparılan tədqiqatlar onu deməyə əsas verir ki, Şahbuz bölgəsində 139 abidə günümüzdə öz mövcudluğunu qoryub saxlayır. Onlardan 103-ü arxeoloji abidədir. Arxeoloji abidələrin 7-i dünya əhəmiyyətli, 30-u ölkə əhəmiyyətli, 66-ı isə yerli əhəmiyyətli-dir.

Müəyyən edilmişdir ki, dünya əhəmiyyətli arxeoloji abidələrdən biri Haqqıxlıq nekropolu Şahbuz rayonunun Külüs kəndi yaxınlığında, Külüs çayın sol sahilində hündür təpənin üzərində yerləşir və e.ə. II minilliyin sonu I minilliyin əvvəllərinə aid edilir. İkinci arxeoloji abidə isə Şahbuz rayonunun Bığənək kəndindən şərqdə, Batabat yaylağında olan Fərhad evidir. Tədqiqatlardan Fərhad evinin abidələrinin e.ə. I-ci minilliyin sonlarına və eramızın əvvəllərinə aid olduğu müəyyən edilir. Şahbuz rayonu ərazisində mövcud olan üçüncü dünya əhəmiyyətli arxeoloji abidələrdən biri də Kolanı nekropolu hesab edilir ki, bu nekropol e.ə. I minilliyin əvvəllərində aid edilir. Nekropolda müşahidə edilən müxtəlif piktoqrafik işarələr sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə görə Gəmiqaya təsvirləri ilə eynilik təşkil etdiyi qənaətinə gəlinir. Dünya əhəmiyyətli olan Kükü nekropolu.ə. III min illiyin sonu, II minilliyin əvvəllərinə, II Sarıdərə nekropolu, e.ə II minilliyin sonuna-e.ə XII-X əsrlərə, Osmantəpə yaşayış yerinin daha qədim tarixə malik olduğu qənaətinə gəlinir.

Araşdırmalar zamanı məlum olur ki, Şahbuz rayonunun ölkə əhəmiyyətli arxeoloji abidələri içərisində istehkam və müdafiə xarakterli qalalar da mövcuddur ki, onlardan biri erkən Orta əsr tarixi ilə bağlı, yuxarıda adı qeyd olunan ölkə əhəmiyyətli Şahpurqala-Şahbuzqaladır.

Nəticə etibarlı ilə demək olar ki, Şahbuz rayonu ərazisində tarixi-memarlıq abidələrindən orta əsrlərə aid qala, bürç, müdafiə istehkamları, həmçinin karvansara, pır, məscid və s. günümüzdə də mühafizə olunur və qorunur. Sonda onu qeyd edə bilərik ki, qədim oğuz yurdu olan Şahbuzda tarixin izləri, maddi və milli-mənəvi dəyərləri bu gün də yaşayır, qədimliyi ilə müasirliyinin ən gözəl çağlarını tarixin səhifələrinə yazmağa davam edir.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan tarixi: Qədim dövrdən bu günə kimi (ən qədim zamanlardan XX əsrədək). (1994). Bakı: Azərneşr.

Azərbaycan tarixi (7 cildə, Cild II). (2007). Bakı: Elm.

Bağırov, A. (2002). *Naxçıvan toponimlərinin linqvistik xüsusiyyətləri*. Bakı: Elm.

Bağırov, A. (2008). *Naxçıvanın oykonimləri (1590–2007-ci il materialları əsasında)*. Bakı: Nurlan.

Baxşəliyev, V. (2008). *Naxçıvanın arxeoloji abidələri*. Bakı: Elm.

Baxşəliyev, V., & Quliyeva, F. (2017). *Naxçıvanın tarixi abidələri*. Bakı: Nurlan.

Baxşəliyev, V. (2021). Osmantəpə yaşayış yeri daş dövrünün ən yeni abidəsidir. *AMEA Naxçıvan Bölməsi. Elmi əsərlər (İctimai və humanitar elmlər seriyası)*, (1). Naxçıvan: Tusi.

Bünyadov, Z. (1985). *Azərbaycan Atabəylər dövləti*. Bakı: Elm.

İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. (1996). Bakı: Elm.

İsmayıl, M. (2008). *Naxçıvan əfsanələri*. Bakı: Elm.

Qəhrəmanova, A. (2021). Şahbuzkənd haqqında. *Naxçıvan Universiteti Elmi əsərlər (İqtisadiyyat, filologiya, tarix, pedaqogika və psixologiya, coğrafiya, riyaziyyat)*, (1). Naxçıvan: Nuh. Naxçıvan Abidələri Ensiklopediyası. (2008). Naxçıvan: Əcəmi.

- Naxçıvan ensiklopediyası (2 cildə, Cild I). (2005). İstanbul: Bakanlar Mediya.
- Naxçıvan ensiklopediyası (2 cildə, Cild II). (2005). Naxçıvan: Əcəmi.
- Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki dünya, ölkə və yerli əhəmiyyətli daşıyan tarix və mədəniyyət abidələri. (2009). Naxçıvan: Əcəmi.
- Naxçıvan Muxtar Respublikasının iqtisadiyyatı 90 ildə. (2015). Naxçıvan: Əcəmi.
- Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. (1997). Bakı: Sabah.
- Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. (2001). Bakı: Elm.
- Nemət, M. (1992). *Azərbaycanda pirlər*. Bakı: Azərnəşr.
- Novruzlu, Ə. İ. (2011). *Naxçıvan folkloru* (2 cildə, Cild II). Naxçıvan: Əcəmi.
- Novruzlu, Ə. İ., & Baxşəliyev, V. B. (1992). *Şahbuz bölgəsinin arxeoloji abidələri*. Bakı: Elm.
- Rzayev, F. (2017). *Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən (e.ə. II–I minilliklər)* (2 cildə, Cild II). Bakı: ADPU.
- Səfərli, H. (2017). *Naxçıvanın türk-İslam mədəniyyəti abidələri*. Naxçıvan: Əcəmi.
- Səfərli, H. F. (2017, May–İyun). Şahbuz rayonunda epigrafiq tədqiqatlar. *Dövlət və Din: İctimai fikir toplusu*, 03(50). Bakı: Azərbaycan Nəşriyyatı.
- Təhməsi, M. (2005). *Məqalələr*. Bakı: Elm.
- Абибуллаев, О. А. (1982). *Энеолит и бронза на территории Нахчыванской АССР*. Баку: Элм.
- Гейбуллаев, Г. А. (1986). *Топонимия Азербайджана*. Баку: Элм.
- Смирнов, К. Н. (1999). Материалы по истории и этнографии Нахисеванского края (Тифлис 1934 г.). Баку: Озан.
- Шопен, И. (1852). *Исторической памятник состояния Армянской области в эпоху ея присоединения к Российской империи*. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук.
- Юсифов, Ю. Б. (1988). Киммери, скифы и саки в древнем Азербайджане. *Кавказско-Ближневосточный сборник*, Вып. 8. Тбилиси: Мецниереба.

DOI: <https://doi.org/10.59849/2957-3882.2025.1.55>

UOT : 930.22

ATATÜRK DÖVRÜ TÜRKİYƏNİN DİPLOMATİYASININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ**Aynur ALLAHVERDİYEVƏ***AMEA Şərqşünaslıq İnstitutunun doktorantı. Azərbaycan**E-mail: allahverdiyevaaynur629@gmail.com**Daxilolma tarixi: 16.03.2025**Düzəliş tarixi: 18.04.2025**Nəşrə təsdiq tarixi: 16.05.2025***XÜLASƏ**

Bu məqalədə Mustafa Kamal Atatürkün dövründə Türkiyə Respublikasının xarici siyasətinin əsas prioriteti kimi İngiltərə ilə əlaqələri araşdırılır. Həmçinin Atatürkün Türkiyənin daxili siyasətində intensiv islahatlar apardığı bu dövrdə xarici aləmdə də balanslı və ehtiyatlı mövqe nümayiş etdirməsi kimi məqamlar vurğulanmışdır. Tədqiqat işində Boğazların rejimi ilə bağlı Montrö konvensiyası Türkiyənin suveren hüquqlarını gücləndirərkən İngiltərə ilə qurulan əməkdaşlığın göstəricisi olması, 1936-1938-ci illər arasında qarşılıqlı səfərlər, barışıqlar və iqtisadi əməkdaşlıq yolu ilə əlaqələrin daha da möhkəmlənməsi, xüsusən bu dövrdə Türkiyənin İngiltərə kimi revizionist bloklardan uzaq durması kimi məsələlər nəzərdən keçirilmişdir. Bu kontekstdə Atatürkün xarici siyasət sahəsində ortaya qoyduğu baxış, “Yurtta sülh, dünyada sülh” kəlmələri ilə qarşıya qoyduğu məqsəd və bu istiqamətdə yeritdiyi qətiyyətli siyasətlər Türkiyə dövlətinin bugünkü mövqeyinə çatmasında bəlkə də ən mühüm amillər oldu. Gənc yaşlarından beynəlxalq hadisələri, diplomatiyanı və xarici siyasəti yaxından izləyən Atatürk hələ o zamanlar bilirdi ki, qurmaq arzusunda olduğu Türkiyə Cümhuriyyəti möhkəm təməllər üzərində qurulmuş təsirli xarici siyasət və xarici əlaqələrlə çağdaş sivilizasiyalar arasında öz layiqli yerini tuta bilər. Bu səbəbdən də Atatürk üçün xarici siyasət və Türkiyənin beynəlxalq aləmdəki yeri hər zaman yüksək prioritet olub, onun fikir və təsəvvürlərində Türkiyənin gələcəyinin bu çərçivədə irəli sürüləcək sağlam baxışdan və bu istiqamətdə izləniləcək qətiyyətli siyasətlərdən asılı olduğu fikri hakim olub.

Açar sözlər: Türkiyə-İngiltərə münasibətləri, Lozanna müqaviləsi, Mustafa Kamal Atatürk, Qurtuluş savaşı, Mosul məsələsi, Qərb.

**ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ТУРЕЦКОЙ ДИПЛОМАТИИ
В ЭПОХУ АТАТЮРКА**
Айнур АЛЛАХВЕРДИЕВА*Докторант Института востоковедения**НАНА, Азербайджан**E-mail: allahverdiyevaaynur629@gmail.com**Дата поступления: 16.03.2025**Дата исправления: 18.04.2025**Дата утверждения к публикации: 16.05.2025***АННОТАЦИЯ**

В статье рассматриваются отношения с Англией как ключевой приоритет внешней политики Турецкой Республики в период правления Мустафы Кемаля Ататюрка. Также были подчеркнуты такие моменты, как демонстрация Ататюрком сбалансированной и осторожной позиции во внешнем мире в тот период, когда он проводил интенсивные реформы во внутренней политике Турции. В исследовательской работе были рассмотрены такие вопросы, как Конвенция Монтрё о режиме проливов, которая укрепила суверенные права Турции и

стала показателем установленного сотрудничества с Англией, дальнейшее укрепление отношений посредством взаимных визитов, мирных соглашений и экономического сотрудничества в период с 1936 по 1938 год, а также дистанцирование Турции от ревизионистских блоков, таких как Англия, в этот период. В этом контексте видение Ататюрка в области внешней политики, цель, которую он поставил словами «Мир дома, мир во всем мире», и решительная политика, которую он проводил в этом направлении, были, пожалуй, важнейшими факторами в достижении Турецким государством его нынешнего положения. Ататюрк, с юности внимательно следивший за международными событиями, дипломатией и внешней политикой, уже тогда понимал, что Турецкая Республика, которую он мечтал создать, может занять достойное место среди современных цивилизаций с эффективной внешней политикой и внешними отношениями, построенными на прочном фундаменте. По этой причине внешняя политика и место Турции на международной арене всегда были для Ататюрка приоритетом, а его мысли и восприятие определялись идеей о том, что будущее Турции зависит от здравого видения, которое будет выдвинуто в этих рамках, и решительной политики, которая будет проводиться в этом направлении.

Ключевые слова: Турецко-Британские отношения, Лозаннский договор, Мустафа Кемаль Ататюрк, Война за независимость, проблема Мосула, Запад.

THE MAIN DIRECTIONS OF TURKISH DIPLOMACY DURING THE ATATÜRK ERA

Aynur ALLAHVERDIYEVA

*PhD Candidate, Institute of Oriental Studies,
Azerbaijan National Academy of Sciences (ANAS), Azerbaijan
E-mail: allahverdiyevaaynur629@gmail.com*

Date of submission: 16.03.2025

Date of revision: 18.04.2025

Date of acceptance for publication: 16.05.2025

ABSTRACT

This article explores the central role of British-Turkish relations in the foreign policy of the Republic of Turkey during the leadership of Mustafa Kemal Atatürk. It highlights Atatürk's balanced and pragmatic approach to international diplomacy at a time when sweeping reforms were transforming Turkey's domestic landscape. The study focuses on key developments such as the Montreux Convention Regarding the Regime of the Straits, which reflected enhanced cooperation with Britain while reinforcing Turkey's sovereignty, as well as the mutual visits, reconciliations, and economic partnerships between 1936 and 1938 that further solidified bilateral ties. The research also discusses Turkey's strategic distancing from revisionist blocs, most notably aligning with powers like Britain during this period.

Atatürk's foreign policy vision, encapsulated in the motto "Peace at Home, Peace in the World," along with his firm and forward-looking diplomacy, were critical in positioning the Republic of Turkey within the international system. Having followed global politics and diplomacy since his youth, Atatürk recognized early on that Turkey's rightful place among modern nations could only be secured through a coherent, principled foreign policy grounded in international engagement. As such, foreign relations remained a top priority for him, shaped by the conviction that Turkey's future depended on a consistent and well-articulated global strategy.

Keywords: Turkish-British relations, Treaty of Lausanne, Mustafa Kemal Atatürk, War of Independence, Mosul issue, Western diplomacy.

Giriş

Mustafa Kamal Atatürkün gənclik və yetkinlik illəri İngiltərənin qlobal siyasətdə güclü mövqeyini qoruduğu və müstəmləkə imperiyasının ən geniş sərhədlərinə çatdığı bir dövrə təsadüf edir. Ancaq həyatının son illərində İngiltərə beynəlxalq arenada hələ də həlledici aktor olsa da, tədricən öz gücünü dünya siyasətinin digər aktorlarına ötürməyə başladı və qlobal qüvvələr balasında yeni formasiyalar meydana çıxdı. Mustafa Kamal Paşa I Dünya Müharibəsi zamanı müxtəlif cəbhələrdə İngiltərə ilə birbaşa qarşı-qarşıya gəlmiş, Türkiyə Qurtuluş Savaşı zamanı isə birbaşa döyüş meydanında olmasa da İngiltərəni strateji rəqib kimi görüb ona qarşı vuruşmuşdur. Lakin Mustafa Kamal Atatürk də dövrün qabaqcıl hərbi və siyasi xadimləri kimi, özündən əvvəlki böyük dövlətə hörmətlə yanaşmış, İngiltərəni diplomatiya və hərbi strategiya baxımından nəzərə almış, bu ölkə ilə mümkün qədər birbaşa münasibətdən qaçmağa üstünlük vermişdir. Atatürkün hərbi və siyasi karyerası boyunca İngiltərə ilə əlaqələri iki əsas dövrdə araşdırılmalıdır. Birincisi, Türkiyənin müstəqilliyini əldə etdiyi dövrü əhatə edən “Qurtuluş Savaşı” (1919-1923), ikincisi isə Türkiyə Cümhuriyyətinin beynəlxalq əlaqələrini formalaşdıran “Cümhuriyyət dövrü” (1923-1938) dövrüdür. Hər iki prosesdə İngiltərə Türkiyə üçün beynəlxalq siyasətdə hesaba alınmalı bir güc oldu.

Qurtuluş savaşı zamanı (ölkələrarası, ikitərəfli) münasibətlər

Qurtuluş Savaşı zamanı İngilis hərbi qüvvələri Ankara hökumət qüvvələri ilə birbaşa cəbhə döyüşlərində iştirak etmədilər. Lakin Türkiyənin müstəqillik mübarizəsi təkcə hərbi miqyasda deyil, həm də iqtisadi, siyasi və diplomatik baxımdan ciddi əzmkarlıq tələb edirdi. Bu prosesdə İngiltərə Ankara hökumətinə qarşı ən güclü aktor idi və mübarizəni döyüş meydanında olmasa da, siyasi arenada yönləndirirdi. Dövrün İngiltərə Baş naziri, liberal siyasətləri ilə tanınan David Lloyd Corc Osmanlı İmperatorluğunun (imperiya) (*Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye*) tamamilə yox edilməsini və türklərin Avropadan tamamilə qovulmasını müdafiə edən bir strategiya izləyirdi. İngiltərə Yaxın Şərqdəki maraqlarını qorumaq və genişləndirmək siyasəti çərçivəsində 1918-ci ildə Mudros barışıq müqaviləsinin imzalanması ilə iki mühüm strateji hədəfə çatmağa müvəffəq oldu. Bunlardan birincisi İraqdakı neft yataqlarının birbaşa İngiltərənin nəzarətinə verilməsi, ikincisi isə Boğazlar üzərində nəzarətin qurulması idi. Bununla belə, İngiltərənin bölgədəki maraqlarını tam təmin etmək üçün əldə etməli olduğu daha üç əsas hədəfi var idi:

1. Bolşevik Rusiyasının Qafqaz vasitəsilə Anadolu ilə əlaqəsini kəsərək bölgədəki təsirini məhdudlaşdırmaq.
2. Osmanlı sülaləsinə məxsus Xilafət qurumunu ya tamamilə ləğv etmək, ya da İngiltərənin nəzarətinə keçirmək.
3. Şərqi Aralıq dənizində, Süveyş kanalında və Hindistana gedən yolda təhlükəsizliyi təmin etmək (<https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/mustafa-kemal-ataturk-doneminde-turkiye-ingiltere-iliskileri-1919-1938/>).

Bolşevik Rusiyasının Anadolu hərəkəti ilə əlaqəsini kəsmək üçün İngiltərə Krımda bolşeviklərə, Gürcüstanda menşevik hökumətinə, Azərbaycanda müsavətçilərə və daşnak ermənilərə qarşı döyüşən general Vrangelə dəstək verdi. Beləliklə, Moskvada bolşevik idarəsinə qarşı çıxan bu ünsürlər bufer zonası yaradaraq, Sovet İttifaqı ilə Anadoluda müqavimət hərəkəti arasında əməkdaşlığın qarşısını alacaq və eyni zamanda bolşeviklərin cənubdan mühasirəyə alınmasını təmin edəcəkdilər. Lakin İngiltərə bu strateji addımda uğur qazana bilmədi və Sovetlər ilə Ankara hökuməti arasında mühüm diplomatik və hərbi əməkdaşlıq baş verdi. Londonun siyasəti ilk növbədə Osmanlı xəlifəsini birbaşa nəzarətdə saxlamaqdan ibarət idi. Lakin Türkiyədə baş verən son hadisələr və Mustafa Kamal Atatürkün başçılıq etdiyi islahat hərəkətləri ingilislərin bu strategiyasını təxirə saldı və xilafətin tamamilə dağılmasını qaçılmaz etdi. İngiltərənin üçüncü hədəfi, Şərqi Aralıq dənizinin və xüsusilə Süveyş kanalının və Hindistana gedən yolun təhlükəsizliyini təmin etmək, bölgənin ən mühüm strateji prioritetlərindən biri olaraq görüldü. Bu səbəbdən İngilis politoloqları Anadoluda Britaniya İmperiyasına dost və ya ona bağlı bir dövlətin olmasını tələb edirdi. Lakin bu məqsədə hansı ölkə vasitəsilə nail olacağına dair müxtəlif fikirlər var idi. Beləliklə, İngiltərənin o zamankı baş

naziri Lloyd Corc bu məsələdə dəqiq seçim etdi və Yunanıstanı bölgədəki maraqlarını qorumaq üçün ən uyğun müttəfiq kimi gördü. Yunanıstanın Anadoluda genişlənməsi İngiltərə tərəfindən Osmanlı İmperatorluğunun ləğvini sürətləndirəcək və İngiltərənin bölgədəki təsirini gücləndirəcək bir addım kimi qiymətləndirildi. Lakin bu strategiya Türkiyənin müqaviməti qarşısında iflasa uğradı və Yunanıstanın Anadoluya doğru irəliləməsi 1922-ci ildə böyük məğlubiyyətlə başa çatdı. Bu proses İngiltərənin Yaxın Şərqdə öz maraqlarını qorumaqla bağlı ənənəvi imperiya siyasətinin bir hissəsi kimi qəbul edilir və Ankara hökuməti ilə İngiltərə arasında münasibətlərin əsas həlledici amillərindən biri olmuşdur (Kurtuluş Savaşı 1919-1922, 1973, s.36).

Anadoluda Müttəfiq dövlətlərin strategiyasına qarşı müqavimət hərəkatları güclənməyə başladıqca İngiltərənin Yunanıstanın bölgədəki maraqlarını qorumaq ehtiyacı daha da artdı. Bunun ən mühüm səbəblərindən biri uzun müharibədən çıxmış ingilis xalqının ciddi şəkildə tükənməsi və hökumətin yeni bir hərbi müdaxilə üçün lazım olan iqtisadi resursları təmin etməkdə çətinlik çəkməsi idi. Birinci Dünya Müharibəsinin dağıdıcı təsiri Britaniya iqtisadiyyatını böyük ölçüdə sarsıtdı və yeni müharibə xərcləri üçün ictimai və siyasi dəstək qazanmaq çətinləşdi. Bununla belə, İngiltərənin ən mühüm müstəmləkələri olan Hindistan və Misirin müsəlman əhalisi çoxluq təşkil edirdi. Hər iki ölkədə millətçi hərəkatlar güclənməkdə və müstəmləkə idarəçiliyinə qarşı, xüsusən də burada ziyalı müsəlman elitası fərqlənirdi. Bu kontekstdə İstanbulun hələ də Xilafətin mərkəzi olması və Anadoluda istiqlal mübarizəsinin uğur qazana bilməsi İngiltərənin müstəmləkələrindəki müsəlman xalqlara motivasiyaverici təsir göstərə və müstəmləkəçilik əleyhinə hərəkatları daha da həvəsləndirə bilirdi. Bu səbəbdən Anadoluda müqaviməti yatırtmaq İngiltərə üçün prestiji məsələ sayılırdı. Bununla belə, birbaşa hərbi müdaxilə həm iqtisadi, həm də siyasi baxımdan uğurlu strategiya kimi qəbul edilmədi. Bunun əvəzinə İngiltərə bölgədəki maraqlarını qorumaq və müqaviməti yatırmaq vəzifəsini Yunanıstana ötürmək kimi ən optimal variantı qəbul etdi. Yunanıstan həm İngiltərənin bölgədəki genişlənmə siyasətinə uyğun hərəkət etməyə, həm də Qərb dövlətlərindən dəstək alaraq Osmanlı torpaqlarında təsirini artırmağa hazır olan bir aktor idi. Ancaq İngiltərənin Anadoludakı geopolitikasında Yunanıstanı prioritetləşdirməsi xüsusilə İtaliyadan sərt reaksiya ilə qarşılandı. İtaliya İngiltərənin Qərbi Anadoluda ona vəd etdiyi torpaqlarla bağlı Yunanıstanı dəstəkləməsini birbaşa öz milli maraqlarına təhdid kimi qiymətləndirdi. Eynilə Fransa da zaman keçdikcə İngiltərənin bu davranışından narahat olmağa başladı və onun izlədiyi strategiyanın bölgədəki qüvvələr balansı üçün problem yaratdığını düşündü. Beləliklə, müttəfiq dövlətlər arasında maraqların toqquşması getdikcə daha çox özünü büruzə verdi və Anadoluda baş verən hadisələr təkcə türk-yunan mübarizəsinin deyil, həm də Qərb dövlətləri arasında diplomatik gərginliyin əks olunmasına çevrildi (Kurtuluş Savaşı 1919-1922, 1973, s.40).

İngiltərədə bəzi mühafizəkar siyasətçilər və hərbi strateqlər Lloyd Corcun Yunanıstanı dəstəkləməsini tənqid edərək Anadolunun bölünməsinin strateji bir səhv olduğunu müdafiə etdilər. Lord Kerzon Türkiyənin sovet ekspansiyasına qarşı tampon ola biləcəyini bildirsə də, Uinston Çorçill və digər müxaliflər Yunanıstanın Anadoluya sıxışdırılmasının müqaviməti gücləndirəcəyinə və Atatürkü Sovet İttifaqına yaxınlaşdıracağına inanırdılar. İngiltərənin əsas məqsədi Şərqi Aralıq dənizi və Mosula sovet ekspansiyasının qarşısını almaq idi. Yunanıstanın Anadoluya nəzarət etməsinin mümkün olmadığı aydınlaşınca, Mustafa Kamalın İngiltərə ilə Milli Pakt əsasında müqavilə bağlamağa hazır olduğu fikri Londonda müzakirə olunmağa başladı. Buradan göründüyü kimi, ingilislərin türk millətçiləri ilə diplomatik güzəştə getmək onların sovetlərlə yaxınlaşmasının qarşısını almaq üçün strateji variant kimi qəbul edilirdi (Sonyel, S.R, 1973, s124).

Birinci İnönü Zəfərindən sonra Ankara hökuməti 1921-ci il fevralın 21-dən martın 12-dək keçirilən London konfransına dəvət edildi və İstanbul hökuməti ilə birlikdə danışıqlar prosesi başladı. Qərb dövlətləri Sevr müqaviləsinə səthi dəyişikliklər edərək kompromis təklif etdilər, lakin bu təkliflər Milli paktın əsas prinsiplərinə uyğun gəlmədiyi üçün Ankara hökuməti tərəfindən qəbul edilmədi. Xarici işlər naziri Bəkir Sami bəyin konfrans zamanı İngiltərə, Fransa və İtaliya ilə etdiyi ikitərəfli razılaşmalar da Türkiyə Böyük Millət Məclisi tərəfindən təsdiqlənməyib. Anadoluda müqavimətin İngiltərənin gözlədiyindən daha sürətlə güclənməsi birbaşa hərbi müdaxilə riskini

artırdı. II İnönü döyüşündən sonra İngiltərə rəhbərliyi Yunanıstanın Anadoludakı müharibədə qalib gəlməsinin qeyri-mümkün olduğunu anlamağa başladı və Yunan Ordusunun irəliləməsi ilə Türk müqaviməti gücləndi (Sonyel, S.R, 1973, s.156). Eyni zamanda Qərbin artan təzyiqləri Mustafa Kamal Atatürkün və onun rəhbərlik etdiyi hərəkətin Sovet İttifaqına yaxınlaşmasına yol açdı. 1920-ci ilin noyabrında britaniyapərəst baş nazir Venizelos seçkiləri uduzdu və onun yerinə Almaniyaya yaxınlığı ilə tanınan Kral Konstantin gəldi, bu da İngiltərənin Yunanıstana verdiyi maliyyə və diplomatik dəstəyin zəifləməsinə səbəb oldu. Fransa və İtaliya Yunanıstanı dəstəkləməkdən uzaq dursalar da, Lloyd Corcun 1921-ci ilin martında Yunanıstanın hərbi əməliyyatlarına davam etməsini dəstəkləməsi son nəticədə yunanların Anadoludakı mövcudluğunun sona çatmasına və “Kiçik Asiya fəlakəti” adlandırılan prosesin bitməsinə səbəb oldu (<https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/mustafa-kemal-ataturk-doneminde-turkiye-ingiltere-iliskileri-1919-1938/>).

Beləliklə, 1921-ci ilin avqust-sentyabr aylarında baş verən Sakarya döyüşü ilə Yunanıstanın irəliləməsi dayandırıldı, 26-30 avqust 1922-ci ildə baş verən Dumlupınar döyüşü ilə yunan ordusu Anadoludan geri çəkilmək məcburiyyətində qaldı (Sonyel, S.R, 1991, s.153). Bu zəfər təkcə Yunanıstana qarşı deyil, həm də İngiltərənin baş naziri Lloyd Corcun iqtidardan düşdüyü siyasətə qarşı da qazanıldı. 9 sentyabr 1922-ci ildə İzmir, 10 sentyabrda Bursanı, 17 sentyabrda Bandırma və Mudanyanı ələ keçirən Türk ordusu Mərmərə və Boğazlar bölgəsinə doğru irəliləyərək birbaşa Türkiyə-İngiltərə qarşıdurması ehtimalını gündəmə gətirdi (Kurtuluş Savaşımız, 1919-1922, 1973, s.179). Sovet İttifaqı Ankara hökumətini dəstəklədiyi halda, İngiltərə belə bir müdaxiləyə icazə verməyəcəyini bəyan etdi. Sentyabrın 24-də Türkiyə qüvvələri “Neytral Zona”ya daxil olub və tərəflər arasında gərginlik artıb. Lakin Fransanın vasitəçiliyi ilə başlayan danışıqlar nəticəsində 11 oktyabr 1922-ci ildə Mudanya Sülhü imzalanaraq diplomatik yolla həll edildi (Kurtuluş Savaşımız 1919-1922, 1973, s.182). Bunun ardınca Türkiyə xarici işlər naziri İsmət İnönü başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti ilə Lozanna Sülh Konfransına qatıldı. Türkiyənin diplomatik strategiyası Sovet İttifaqını boğazlar məsələsində balanslaşdırıcı qüvvə kimi cəlb etmək və diplomatik sövdələşmə yolu ilə üstünlük əldə etmək üçün Müttəfiq dövlətlər arasında maraqların toqquşmasından istifadə etmək idi. İngiltərə Xarici İşlər Naziri Lord Kerzon Türkiyə ilə Sovet İttifaqının yaxınlaşmasının qarşısını almağa çalışdı və boğazları İngilis dəniz qüvvələrinin sərbəst keçidinə açmağı hədəflədi. Konfrans 21 noyabr 1922-ci ildə başlamış, 4 fevral 1923-cü ildə kapitulyasiyalar səbəbindən yarımçıq qalmış, lakin 23 aprel 1923-cü ildə danışıqlar davam etdirilmişdir. Nəhayət, 24 iyul 1923-cü ildə imzalanmış Lozanna müqaviləsi ilə Türkiyənin müstəqilliyi beynəlxalq səviyyədə tanınmış oldu (<https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/mustafa-kemal-ataturk-doneminde-turkiye-ingiltere-iliskileri-1919-1938/>).

Türkiyə Respublikası dövründə

Cümhuriyyət dövründə, xüsusilə Mustafa Kamal Atatürkün sağlığında Türkiyə ilə İngiltərə arasında əlaqələr ümumiyyətlə qarşılıqlı səfərlər, diplomatik yazışmalar və müntəzəm görüşlər çərçivəsində inkişaf etdirilmişdir. Lakin bu klassik diplomatik münasibətlərdən əlavə olaraq, iki ölkə arasındakı münasibətlərə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən iki fundamental məsələ gündəmə gəlib. Bunlardan birincisi, 1920-ci illərdə Türkiyənin milli sərhədlərini tamamlamaq səylərinin davamı olaraq gündəmə gələn Mosul məsələsidir. Lozannadan sonra həll oluna bilməyən bu problem Türkiyə ilə İngiltərə arasında gərginliyə səbəb olmuş və Millətlər Cəmiyyətinin müdaxiləsi ilə nəhayət 1926-cı ildə imzalanan Ankara müqaviləsi ilə sonlandırılmışdır. İkinci mühüm məsələ isə 1930-cu illərdə Türkiyənin xarici siyasətində müşahidə edilən oriyentasiya dəyişikliyi ilə bağlıdır. Bu dövrdə Avropada artan təhdidlərə qarşı tarazlaşdırıcı siyasət yürüdən Türkiyə, xüsusilə Almaniya və İtaliyanın ekspansionist siyasətlərinə qarşı İngiltərə ilə əlaqələrini inkişaf etdirməyə çalışdı və bu proses “İngiltərə ilə yaxınlaşma” olaraq xarakterizə olundu. Həmin illərdə Atatürkün yürütdüyü ehtiyatlı və balanslı xarici siyasət çərçivəsində İngiltərə Türkiyə üçün mühüm tərəfdaşa çevrildi. Ona görə də Atatürk dövründə Türkiyə-İngiltərə münasibətləri bir tərəfdən iki ölkə arasında tarixi problemlərin həlli yollarının axtarışını, digər tərəfdən isə strateji yaxınlaşma səylərini əks etdirən iki

əsas ox boyunca formalaşmışdır (<https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/mustafa-kemal-ataturk-doneminde-turkiye-ingiltere-iliskileri-1919-1938/>).

Mustafa Kamal Paşa üçün təkcə Lozannadan sonra deyil, Qurtuluş Savaşı illərində də Mosul məsələsi xüsusi əhəmiyyət daşıyırdı və bu çərçivədə o, bölgədəki etnik, dini və siyasi dinamikanı yaxından izləmişdir. Qurtuluş Savaşı zamanı bölgədəki yerli idarəçilər ilə əlaqə quraraq, Türkiyənin maraqlarına uyğun hərəkət edə biləcək şəxsləri və qrupları Mosul və ətrafına göndərdi. Bütün bu təşəbbüslər Türkiyənin Milli Paktı çərçivəsində hesab etdiyi Mosulla bağlı iddiasının konkret göstəricilərindən biri idi. Lakin Türkiyənin Lozanna Sülh Konfransında Mosul vilayətinin statusu ilə bağlı gözləntiləri tam olaraq özünü doğrultmadı. Çünki bu məsələ danışıqların ən qəliz mövzularından biri olsa da, birbaşa həllini tapmayıb. Lozanna sülh müqaviləsində Mosul məsələsinin həlli üçün müəyyən edilən üsula görə tərəflər arasında aparılan ikitərəfli danışıqlar nəticəsində bir nəticə əldə olunmasa, məsələ Millətlər Liqasına veriləcək. Lozanna müqaviləsinin imzalanmasından qısa müddət sonra, 1923-cü ilin avqustunda İngiltərənin mandatı altında olan Şimali İraqın Süleymaniyyə şəhərində İngiltərə Kral Hərbi Hava Qüvvələrinin bombardmanı nəticəsində 37 mülki vətəndaş həyatını itirdi (Güneş, Alp, 1974, s.76). Bunun nəticəsində hərbi müdaxilə bölgədə türkpərəst müqavimət qruplarının İngiltərə hakimiyyətinə qarşı artan müqaviməti çərçivəsində həyata keçirilib. Türkiyə bu hərəkəti Lozanna müqaviləsinin 3-cü maddəsinin ikinci bəndində “Mosul məsələsi həll olunana qədər tərəflər bölgədə hərbi əməliyyatlardan çəkinməlidir” razılaşmasına zidd addım kimi qiymətləndirib. Buna cavab olaraq, Britaniya Mosulun faktiki olaraq onun nəzarətində olduğunu və əməliyyatın yalnız daxili təhlükəsizliyin təmin edilməsi məqsədilə həyata keçirildiyini iddia edib. Eyni dövrdə bölgədə yaşayan xristian azlıqlarla müsəlman icmaları arasında yaranan gərginlik problemin çoxşaxəli və emosional mahiyyətini ortaya qoydu. Türkiyə bu hücumlarda İngiltərənin birbaşa rol oynamadığını iddia edərkən, Britaniya administrasiyası bu cür ittihamları rədd edib. Bu qarşılıqlı etimadsızlıq və ittihamlar mühitində 1924-cü ildə İstanbulda başlanan “Haliç danışıqları” adlı danışıqlar prosesindən əvvəl iki ölkə arasında diplomatik münasibətlərdə gərginliyə səbəb olan əsas amillərdən biri də Mosul məsələsi idi. Bu hadisələr Türkiyə-Böyük Britaniya münasibətlərinin təkcə siyasi deyil, həm də regional və hərbi miqyaslı çoxşəxsiyyətli böhran zonası ətrafında formalaşdığını göstərir. Beləliklə, bütün bunlar Mosul məsələsinin təkcə sərhəd xətləri ilə bağlı mübahisə olmadığını, həm də mandat rejimləri, etnik strukturlar, azlıqların hüquqları və beynəlxalq hüquq baxımından dərinlən təhlil edilməsi lazım olan bir məsələ olduğunu ortaya qoyur (Güneş, Alp, 1974, s.80).

Lozanna Sülh Konfransı danışıqları zamanı Türkiyə Cümhuriyyətini təmsil edən baş nümayəndə rolunu üzərinə götürən xarici işlər naziri İsmət Paşa Milli Paktı prinsiplərinə uyğun olaraq Mosulun Türkiyənin öhdəliyinə buraxılmasını qətiyyətlə müdafiə etdi. Türkiyə üçün bu tələb təkcə tarixi və coğrafi əsaslarla deyil, həm də bu bölgənin etnik və mədəni bağları ilə bağlıdır. Bunun əksinə olaraq, Britaniya adından danışıqlarda iştirak edən xarici işlər naziri Lord Kerzon Mosulun statusunun dəyişdirilməsinə qarşı çıxıb və mövcud de-fakto vəziyyətin qorunub saxlanması fikrini müdafiə edib. Kerzon bildirib ki, Mosul vilayətinin müharibədən sonrakı status-kvo nəticəsində Britaniya mandatı altında İraq sərhədləri daxilində qalması regional sabitlik və Britaniyanın maraqları üçün vacib amildir. Türkiyənin bölgə xalqının iradəsinin həlledici olacağı bir plebisit keçirmək təklifi İngiltərə nümayəndə heyəti tərəfindən açıq şəkildə rədd edildi. Böyük Britaniya regionun demografik strukturunu və siyasi həssaslığını nəzərə alaraq belə bir referendumun öz maraqları üçün risk yaradacağını gözləyirdi. Bu məqamda plebisit tələbinin qəbul edilməməsi təkcə hüquqi deyil, həm də realpolitik müstəvidə hakimiyyət asimetriyasının təzahürü idi. Bu məqamda danışıqlar dalana dirəndiyi üçün tərəflər diplomatik prosesi pozmamalı üçün Mosul məsələsinin həllini təxirə salmağa razılaşıblar. Bu kontekstdə qəbul edilən düstura görə, məsələ ilk növbədə ikitərəfli danışıqlar yolu ilə həll olunacaq, yəni tərəflər razılığa gələ bilməsələr, məsələ beynəlxalq platforma olan Millətlər Liqasına çıxarılacaqdı. Ancaq bu həll mexanizmi əvvəldən Türkiyə üçün narahatlıq doğurdu. (Evans, S.F, 1982, s.79) Çünki 1920-ci illərin əvvəllərində Böyük Britaniya təkcə hərbi və iqtisadi cəhətdən deyil, həm də diplomatik təsir baxımından beynəlxalq sistemin ən güclü aktorlarından biri idi.

İngiltərə Millətlər Cəmiyyətinin qurucu və rəhbər qüvvəsi olmaqla yanaşı, həm də mandatında olan ərazilərin və dominion statuslu ölkələrin təmsilçilik hüquqları vasitəsilə bu təşkilat daxilində dolayı təsirini gücləndirdi. Bu situasiyada Mosul probleminin Millətlər Cəmiyyəti əsasında ədalətli və qərəzsiz həllinə nail olmaq ehtimalını xeyli zəiflətməklə yanaşı Türkiyənin diplomatik manevr imkanlarını da daraldı. Bu çərçivədə baxıldığında, Mosul məsələsi sadəcə bir torpaq parçası üzərində suverenlik məsələsi deyil, dövrün global güc balansının və beynəlxalq qurumlar vasitəsilə həyata keçirilən hegemon rəqabətin əksi oldu (Güneş, Alp, 1974, s.98).

Lozanna müqaviləsindən sonra yaranan yeni diplomatik atmosferdə İngiltərənin Türkiyənin İstanbul yerinə Ankaranı paytaxt təyin etmə qərarını qəbul edə bilməməsi və bunun qarşılığında Türkiyəyə səfir göndərməkdən imtina etməsi iki ölkə arasındakı münasibətlərdə gərginliyin artmasının mühüm göstəricisidir. Bu gərgin şəraitdə Mosul məsələsi ilə bağlı Lozanna danışıqlarında əldə edilən razılaşmaya uyğun olaraq, ikitərəfli danışıqlar yolu ilə problemin həlli istiqamətində ilk addım olaraq 1924-cü il mayın 19-da İstanbulda "Haliç danışıqları" kimi tanınan diplomatik danışıqlar başladı. Danışıqlara Türkiyə tərəfdən Türkiyə Böyük Millət Məclisinin sədri Əli Fəthi (Okyar) bəy, İngiltərə tərəfdən isə İraq üzrə Ali Komissar Ser Persi Koks rəhbərlik edib. Lakin danışıqların məzmunu tərəflərin Lozanna konfransında öz mövqelərini təkrar ifadə etməkdən o yana keçməyib. Türkiyə Mosulun tarixi, coğrafi və etnik baxımdan Anadolunun ayrılmaz bir parçası olduğunu müdafiə etməyə davam edərkən İngiltərə isə Mosulun İraq sərhədləri daxilində qalması mövqeyini qoruyub və bununla bağlı heç bir güzəştə getməyib. Tərəflər arasında razılaşma əldə olunmadığı üçün danışıqlar 1924-cü il iyunun 5-də başa çatdı. Beləliklə, razılaşmaya uyğun olaraq məsələ 6 avqust 1924-cü ildə rəsmi olaraq Millətlər Cəmiyyətinin müzakirəsinə verildi. (Sönmezoğlu, F, 2015, s.123) 1924-cü il sentyabrın 20-də Millətlər Cəmiyyətində başlayan danışıqlarda hər iki tərəf əvvəlki iddia və tezislərini təkrarladı. İngiltərə adından danışan Lord Parmur məsələnin mahiyyətini "İngiltərənin mandatı altında Türkiyə ilə İraq arasındakı sərhədin müəyyən edilməsi məsələsi" olaraq qiymətləndirməyə çalışıb. Parmur bu tələb çərçivəsində İngiltərənin İraqdakı məcburi statusunu hüquqi əsaslandırmağa çevirərək İngiltərənin Millətlər Liqasının təsdiqi olmadan bu torpaqlar üzərində hər hansı sərəncam verə bilməyəcəyini ifadə etdi. O, həmçinin İraq kralı Feysəlin Mosul əhalisinin səsi ilə kral seçildiyini iddia edərək, Mosulun İraqa aid olduğu fikrini müdafiə edib. Digər tərəfdən, Türkiyə nümayəndə heyəti adından çıxış edən Fəthi bəy tarixi legitimlik əsasında Türkiyənin arqumentlərini bir daha vurğuladı. Türkiyə Mudros barışıq müqaviləsinin imzalanmasından sonra Mosulun işğalını beynəlxalq hüquqa zidd olaraq etibarsız bir hərəkət kimi qiymətləndirdi. Bu səbəbdən irəli gələrək, işğalın hüquqi nəticələr verə bilməyəcəyini bəyan edib. (Sönmezoğlu, F, 2015, s.156) Bundan əlavə, Türkiyə tərəfi bölgə xalqının iradəsinin öz gələcəyi ilə bağlı həlledici rol oynaması lazım olduğunu əsas gətirərək plebisit təklifini yenidən ciddi şəkildə gündəmə gətirib. Türkiyə baxımından İraqın hələ də qanuni olaraq Osmanlı imperiyasından qalma olan türk ərazisi olduğu və buna görə də İngiltərənin onun mandatı altında olan belə bir torpaq parçası üzərində suverenlik iddiası edə bilməyəcəyi ifadə edildi. Bu qarşılıqlı arqumentlərdən sonra Millətlər Cəmiyyəti Məclisi məsələni qərəzsiz araşdırmaq üçün araşdırma komissiyası yaratmağı qərara aldı. İngiltərənin təklifi ilə yaradılmış bu komissiyaya Macarıstanın keçmiş Baş naziri və hörmətli coğrafiyaşünas Qraf Pol Teleki başçılıq edirdi. Həmçinin, onun tərkibinə İsveçin Buxarestdəki səfiri Auf de Virsən və belçikalı istifadə olan polkovnik A. Paulis daxil idi. Komissiyaanın əsas vəzifəsi Mosul bölgəsini ziyarət etmək, yerində araşdırmalar aparmaq və yekun qərar qəbul etmək üçün Millətlər Cəmiyyətini lazımi əsaslarla təmin etmək üçün ətraflı hesabat hazırlamaq idi. Bu hadisələr aydın şəkildə ortaya qoyur ki, Mosul məsələsi təkcə sərhəd məsələsi deyil, həm də imperiya maraqlarının, beynəlxalq hüquqi diskursun və güc siyasətinin kəsişməsində formalaşan çoxşaxəli bir məsələdir (<https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/mustafa-kemal-ataturk-doneminde-turkiye-ingiltere-iliskileri-1919-1938/>).

1924-cü ilin oktyabrında Mosul problemi çərçivəsində sərhədə yaxın ərazidə türk və ingilis hərbi birləşmələri arasında toqquşmalar başlayanda və müxaliflər arasında gərginlik şiddətlə artdıqda, Türkiyə Cümhuriyyəti 1924-cü ilin oktyabrında İngiltərə Hökumətinə rəsmi müraciət etdi. Millətlər

Liqasının fəvqəladə vəziyyətdə olduğu elan edildi və İngiltərə Şurası 29 oktyabr 1924-cü ildə Belçikanın paytaxtı Brüsseldə toplandı və vəziyyəti qiymətləndirməyə başladı. Bu fəvqəladə toplantıda Türkiyəni təmsil edən Fəthi (Okyar) bəy və İngiltərəni təmsil edən Lord Parmur öz dövlətlərinin tanınmış arqumentlərini dilə gətirdilər (Sönmezoğlu F., 2015, s.223). Fəthi bəy yenidən Mosulun iqtisadi, hüquqi və ictimai-siyasi vəziyyətinin Türkiyəyə aid olduğunu vurğuladı, Lord Parmur da öz növbəsində İngiltərənin İraqa bağlı mandatını və mövcud status-kvonun saxlanmasının zəruriliyini müdafiə etdi. Görüşün davam etməsi, toqquşmaların qarşısının alınması və sərhəddə sabitliyin qorunması üçün gözlənilən müvəqqəti sərhəd xətti müəyyən edilib. Bu xətt beynəlxalq ədəbiyyatda “Brüssel xətti” adlandırılmış və faktiki olaraq bufer zonası kimi istifadə edilmişdir. Məsələnin yekun həllini təmin etmək üçün Millətlər Liqası Assambleyası ilk növbədə İngiltərənin rəhbərliyi altında üç mütəxəssisdən ibarət xüsusi komissiya yaratdı. Komissiya və onun tərkibinə Macarıstanın keçmiş baş naziri və coğrafi kartoqraf Qraf Pol Teleki, İsveçin Buxarestdəki səfiri Auf De Virsen və istifadə olan belçikalı zabıt polkovnik A. Paulis daxil idi. Lakin proses rəsmi olaraq 16 yanvar 1925-ci ildə başlanmış, ətraflı sahə araşdırmaları və əməliyyatlardan sonra hazırladıqları xülasə hesabatlar 16 iyul 1925-ci ildə yekunlaşmışdır (Sönmezoğlu F., 2015, s.277). Hesabat 1925-ci ilin sentyabr ayının əvvəlində Millətlər Cəmiyyəti Məclisinə təqdim edilmişdir. Bu hesabatla əsasən Brüssel xəttinin Türkiyə-İraq sərhədinin əsası olaraq Mosul vilayətinə verilməsi tövsiyə edilirdi. Türkiyə Cümhuriyyəti bu tövsiyəyə sərt reaksiya verdi, buna səbəb olaraq gündəlik hüquqların yerləşdiyi regionun komponentlərinin perspektivinə görə bu yanaşmanın qəbul edilməz olmasını göstərir. Hesabatın ardınca Millətlər Liqası Assambleyası daxilində “bu məsələ ilə bağlı necə qərar verilə biləcəyi və qərarın hansı hüquqi əsasla söykənəcəyi” ilə bağlı müzakirələr başlayıb. Türkiyənin bütün etirazlarına baxmayaraq, məsələnin 19 sentyabr 1925-ci ildə Millətlər Cəmiyyətinin məhkəmə orqanı olan Daimi Ədliyyə Məhkəməsinin qarşısına çıxarıldığı bildirilir (<https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/mustafa-kemal-ataturk-doneminde-turkiye-ingiltere-iliskileri-1919-1938/>).

Nəticədə, 21 noyabr 1925-ci ildə Haaqadakı Daimi Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi, Millətlər Liqasının Assambleyasının, Peaceusany Treasures-a uyğun olaraq, Mosul probleminin həlli ilə bağlı yekdilliklə məcburi qərar qəbul edə biləcəyi barədə qərar qəbul etdi. Bununla belə, bu qərar prosesində müvafiq tərəf ölkələrinin (yəni Türkiyə və Böyük Britaniya) səsvermə hüququna malik olmayacağına dair məsləhət xarakterli rəy bildirib. Məhkəmənin bu rəyindən sonra 1925-ci il dekabrın 16-da toplanan Millətlər Liqasının Məclisi Komissiyanın hesabatında təqdim olunan tövsiyələri yekdilliklə qəbul etdi və hesabatdakı tövsiyələr də rəsmən qəbul edildi. Danışıklara qatılmayan Türkiyə bu qərarı birbaşa tanımayaraq bir müddət təmkinli mövqe nümayiş etdirib. Türkiyə, xüsusilə Lozanna müqaviləsinin 3-cü maddəsinin ikinci bəndinə istinad edərək, Millətlər Cəmiyyəti Məclisində qəbul ediləcək qərarlarda yekdillik prinsipinin məsələyə tərəf olan ölkələri də əhatə etməsi lazım olduğunu müdafiə etdi (Sönmezoğlu F., 2015, s.300). Buna görə Türkiyə öz şərhindən kənar heç bir müraciəti qəbul etmədiyini açıq şəkildə bəyan etmişdir. Bu dövrdə Türkiyənin xarici işlər naziri Təvfik Rüştü (Aras) ilə İngiltərənin Ankaradakı səfiri Ser Ronald Lindsay arasında 1926-cı ilin əvvəlindən başlayaraq müxtəlif danışıklar aparılmış və bəzi mühüm məqamlarda tərəflər arasında gərgin sövdələşmələr aparılmışdır. Türkiyənin bu hadisələrə dolayısı ilə diplomatik cavabı kimi şərh edilə bilən Türkiyə-Sovet Dostluq və Bitərəfli Mükaviləsi 1925-ci il dekabrın 17-də Parisdə imzalanmışdır. Beləliklə, Türkiyə müharibədən sonrakı dövrdə qəbul etdiyi xarici siyasət reflekslərindən biri olan Qərblə gərginlik şəraitində Sovet İttifaqı ilə əlaqələrini gücləndirmək siyasətini bir daha həyata keçirməli oldu. Lakin bu addımın Britaniyanın qərar vermə proseslərinə ciddi təsir göstərdiyini söyləmək olmaz (<https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/mustafa-kemal-ataturk-doneminde-turkiye-ingiltere-iliskileri-1919-1938/>).

Beləliklə, Türkiyə bütün etirazlarına baxmayaraq, İngiltərə ilə 5 iyun 1926-cı ildə imzalanan 1926 Türkiyə-İngiltərə müqaviləsi ilə problemi faktiki olaraq qəbul edilərək Mosul məsələsi nəhayət öz həllinə qovuşdu. Üç bölmə və bir əlavədən ibarət olan bu müqavilənin birinci hissəsində sərhəd məsələsi ilə bağlı tənzimləmələr yer alır və bu hissə kontekstində Türkiyə 29 oktyabr 1924-cü ildə

təyin olunan “Brüssel xətti”ni Türkiyə-İraq rəsmi sərhədi olaraq qəbul edərək Mosul bölgəsinin İraqa verilməsini təsdiqlədi. İkinci hissədə tərəflər arasında mehriban qonşuluq münasibətlərinin qurulmasına yönəlmiş müddəalar olduğu halda, üçüncü hissədə ümumi müddəalar yer aldı. Xüsusilə, müqavilənin 14-cü maddəsinə əsasən, İraq administrasiyası 25 il ərzində bölgədəki bəzi neft şirkətlərinin gəlirlərinin 10%-ni Türkiyəyə ödəməyi öhdəsinə götürməli oldu. Müqavilənin əlavəsində isə Brüssel xəttinin sərhəd xətti ilə bağlı texniki və ətraflı izahatlara yer verilmişdir. Bu dinamik dəyişiklər fonunda Türkiyə əvvəlcə müdafiə etdiyi tezislərdən fərqli bir həll yolu qəbul etməli oldu və Mosul məsələsi ilə bağlı İngiltərə ilə bu ciddi mübahisəni diplomatik razılaşma ilə bitirərək cənub-şərq sərhədini rəsmi olaraq təyin etdi (Sönmezoğlu F., 2015, s.365).

1930-cu illər Mustafa Kamal Atatürkün daxili siyasətdə modernləşmə layihələrinə diqqət yetirdiyi, xarici siyasətdəki hadisələri də yaxından izlədiyi bir dövr idi. Atatürk Avropada, xüsusən 1930-cu illərin ortalarından etibarən özünü bürüzə verən revizionist bloklarla bağlı narahatlığını müxtəlif üsullarla dilə gətirdi. Bu dövrdə Türkiyənin xarici siyasət perspektivində təhlükə qavrayışının mərkəzində dayanan ölkə Şərqi Aralıq dənizini “təbii genişlənmə sahəsi” olaraq görən və bununla bağlı açıqlamalar edən Faşist İtaliyası idi. İtaliyanın Benito Mussolininin başçılığı ilə bu ekspansionist diskurs və siyasətləri Türkiyəni strateji mənada narahat etdi və bu, Türkiyənin xarici siyasət oriyentasiyasına təsir edən əsas amillərdən biri oldu. İtaliyanın aqressiv mövqeyi İngiltərənin Türkiyə ilə bağlı siyasətində də ciddi dəyişiklik yaratdı. O vaxta qədər Türkiyə ilə məsafəni saxlayan İngiltərə İtaliyanın Aralıq dənizindəki təhdid siyasətinə qarşı Türkiyə ilə yaxınlaşmağa meyl göstərməyə başladı. Bununla belə, Böyük Britaniya Türkiyənin hərtərəfli Aralıq dənizi müdafiə ittifaqında iştirak etmək, yəni birbaşa məcburi müttəfiqlik sazişinə qoşulmaq təklifinə də ehtiyatla yanaşır. İtaliyanın ehtimal olunan hücumuna qarşı Türkiyənin limanlarından istifadə etmək fikrinə açıq olan İngiltərə, Millətlər Liqasının 16-cı maddəsinin üçüncü bəndinə uyğun olaraq, Türkiyə, Yunanıstan və Yuqoslaviya İtaliyanın hücumuna məruz qalacağı təqdirdə onlara kömək edəcəyinə söz verdi. Bu, İngiltərənin revizionist təhlükəyə qarşı Türkiyə ilə əməkdaşlığa açıq olduğunu göstərsə də, bu əməkdaşlıq məhdud və şərti xarakter daşıyırdı. Bu çərçivədə 22 yanvar 1936-cı ildə qüvvəyə minən və ictimaiyyət arasında “1936-cı il Türkiyə-İngiltərə Aralıq dənizi ittifaqı” kimi tanınan müqavilə tərəflər arasında regional təhlükəsizlik anlaşmasının məhsuludur (Sönmezoğlu F., 2015, s.378). Ancaq bu ittifaq Millətlər Liqası 1936-cı il iyulun 15-də İtaliyaya qarşı sanksiyaları ləğv edəndə qısamüddətli oldu. Bu proseslərin ardınca İngiltərə 27 iyul 1936-cı ildə bu ittifaqı birtərəfli qaydada dayandırdı. Məhz bu dövrdə, 22 iyun 1936-cı ildə başlayan danışıqların ardınca 20 iyul 1936-cı ildə Boğazlarla bağlı Montrö Konvensiyası imzalandı və bu Türkiyə üçün böyük bir diplomatik zəfər oldu (<https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/mustafa-kemal-ataturk-doneminde-turkiye-ingiltere-iliskileri-1919-1938/>). Bu yeni razılaşma Lozanna Sülh Müqaviləsi ilə qüvvəyə minən Boğazlar rejimini Türkiyənin tələbləri istiqamətində yenidən təşkil etdi və Türkiyənin boğazlar üzərində suverenliyini əhəmiyyətli dərəcədə gücləndirdi. Keçirilən konfransın Türkiyənin xeyrinə nəticələnməsi İngiltərənin dövrün beynəlxalq qüvvələr balansını nəzərə alaraq, açıq dəstək verməməsi, ən azından müqavimət göstərməməsi ilə mümkün oldu. Bu diplomatik reallığın fərqiində olan Türkiyə, Montrödən sonrakı periodda İngiltərə ilə münasibətlərinə daha çox əhəmiyyət vermiş və öz siyasi xəttini buna uyğun olaraq yenidən formalaşdırmağa başlamışdır. Bu dinamikanın təbii təzahürü olaraq Türkiyə-Sovet İttifaqı münasibətlərində fərqli bir soyutma prosesi müşahidə olunmağa başladı. Türkiyənin nəzərində İngiltərənin əhəmiyyəti artarkən, bu artım Sovet İttifaqının təsiri ilə tərs mütənəşib idi. Xüsusilə Montrö Konvensiyasının 19-cu maddəsi çərçivəsində Sovet İttifaqının təhlükəsizlik qayğılarına həssaslıqla yanaşan Türkiyə bu narahatlıqları aradan qaldırmaq üçün müxtəlif diplomatik səylər göstərdi. Ancaq bu səylər İngiltərə tərəfindən də diqqətlə izlənildi və bu, Türkiyəni balanslaşdırma siyasəti yürütməyə təşviq etdi. İngilis diplomatiyası Türkiyənin həm Qərblə, həm də Sovetlərlə münasibətlərində tarazlaşdırıcı aktor olaraq qalmasını təmin etməyə çalışırdı (Sönmezoğlu F., 2015, s.401).

Boğazların Rejimi Haqqında Montrö Konvensiyasından sonra Türkiyə ilə Böyük Britaniya arasında isti diplomatik mühitin konkret göstəriciləri beynəlxalq arenada tez bir zamanda özünü

bürüzə verdi. Həqiqətən də, müqavilənin imzalanmasından cəmi bir neçə ay sonra, 1936-cı ilin sentyabrında İngiltərə kralı VIII Henri Eduard Nahlin adlı yaxtası ilə sentyabrın 3-də Çanaqqalaya gəldi, daha sonra sentyabrın 4-də İstanbula səfər etdi və burada Mustafa Kamal Atatürk tərəfindən rəsmi mərasimlə qarşılandı. Bu səfər sadəcə simvolik anlam ifadə etmirdi, həm də iki ölkə arasında dostluğun yeni dövrünün əlaməti idi. Kral Edvardın Türkiyəyə bu müsbət səfərindən dərhal sonra Türkiyə donanmasının həmin ilin noyabrında Maltaya səfəri qarşılıqlı xoş niyyətin növbəti təzahürüdür. Növbəti dəfə, 1937-ci ilin mayında Türkiyənin baş naziri İsmət İnönünün Kral VI Corcun tacqoyma mərasimində iştirak etmək üçün Londona rəsmi səfər etməsi dostluq əlaqələrinin davamlılığını təsdiqləyən addımdır. Bütün bu hadisələrin gedişatında prezident Atatürk İngiltərənin İtaliya ilə 2 yanvar 1937-ci ildə imzaladığı “Cənablar müqaviləsi”nə paralel diplomatik gedişlə xarici işlər naziri Təvfik Rüştü Arası 3 fevral 1937-ci ildə İtaliya xarici işlər naziri Qraf Qaleazzo Ciano ilə görüşmək üçün Milana göndərdi. Buradan aydın görünür ki, bu addımın məqsədi İtaliya ilə real yaxınlaşmaya nail olmaq deyil, İngiltərə ilə uyğun gələn xarici siyasət xəttini həyata keçirmək idi. (<https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/mustafa-kemal-ataturk-doneminde-turkiye-ingiltere-iliskileri-1919-1938/>) Eyni mənada Türkiyə İngiltərənin İspaniya vətəndaş müharibəsi çərçivəsində öncül olduğu “müdaxilə etməmə” siyasətini dəstəklədi. Bu kontekstdə Türkiyə Aralıq dənizində mülki gəmilərə sualtı hücumların qarşısının alınmasını nəzərdə tutan tənzimləmələri ehtiva edən 14 sentyabr 1937-ci il tarixli Nyon razılaşmasına və 17 sentyabr 1937-ci il tarixli Cenevrə razılaşmasına tərəf oldu. Bütün bu proseslər ona gətirib çıxardı ki, 1937-ci ildən etibarən Türkiyə ilə İngiltərə arasında adı açıqlanmayan bir ittifaq yarandı. Revizionist dövlətlərin status-kvoya meydan oxuyan və müharibə təhlükəsini artıran hərəkətləri qarşısında İngiltərə Türkiyə ilə rəsmi müqavilə imzalamasa da, iki ölkə arasında getdikcə daha sıx əməkdaşlıq və qarşılıqlı etimad mühiti müşahidə olunurdu (Atatürk’ün Tamim Telgraf və Beyannameleri, 1991, s.342). Bu kontekstdə Atatürkün 1937-ci ildə Respublika Günü qeyd etmələri zamanı Böyük Britaniya səfirinə göstərdiyi xüsusi diqqət dövrün diplomatik yönümünü anlamaq baxımından olduqca diqqətəlayiqdir. Türkiyə daha əvvəl Birinci Dünya Müharibəsində Almaniya ilə keçirdiyi macəranın bədəlini ağır ödəmişdi və bu dəfə də eyni səhvi təkrarlamaq fikrində deyildi. Əslində, Atatürk bu yanaşmanı bir neçə dəfə açıq şəkildə bəyan etmiş və xarici jurnalistlərə verdiyi müsahibələrdə Türkiyənin sülh və tarazlığa əsaslanan xarici siyasət xəttini qətiyyətlə müdafiə etmişdir.

İngiltərənin rəhbərliyi ilə 1937-ci ilin əvvəlində Türkiyə və Fransa, Mustafa Kamal Atatürkün son dərəcə önəm verdiyi “İsgenderun Sancağı” məsələsi üzərində ortaq məxrəcə gəldilər. Bu məsələ Atatürkün xarici siyasət prioritetləri arasında, az qala tarixi ləyaqət məsələsi kimi idi. Həqiqətən də, 1936-cı il dekabrın 5-də axşam təşkil edilən bal zamanı Atatürk Fransa səfiri Henri Ponsotla görüşündə bu məsələyə verdiyi əhəmiyyəti açıq şəkildə nümayiş etdirdi. Qurtuluş Savaşı zamanı Ankara hökuməti ilə Fransa arasında imzalanan 1921-ci il Ankara müqaviləsini xatırladan Atatürk bu müqavilədə İskenderun Sancağının türk olmayan tərəf kimi təyin olunmasına toxunaraq dedi: “Mən 1921-ci ildə Parlament qarşısında Ankara Anlaşmasının məsuliyyətini öz üzərimə götürdüm və müxalif çıxanların etirazı ilə qarşılaşdım. İndi mənim ləyaqətim təhlükə altındadır, ya hakimiyyətdən gedəcəyəm, ya da bir həll yolu tapacağam” (<https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/mustafa-kemal-ataturk-doneminde-turkiye-ingiltere-iliskileri-1919-1938/>). Atatürk bu sözləri ilə Hatay məsələsinin təkcə ərazi məsələsi olmadığını, həm də şəxsi və milli ləyaqət məsələsi olduğunu açıq şəkildə nümayiş etdirdi. 1938-ci ilə qədər fırtınadan əvvəl sakit olan beynəlxalq mühitin Almanıyanın getdikcə aqressivləşməsi ilə dəyişməyə başlaması Qərb dövlətlərini yeni ittifaqlar axtarmağa vadar etdi. Bu kontekstdə Türkiyə ilə əlaqələrini dərinləşdirmək istəyən Böyük Britaniya, Ankaranın Almaniyadan iqtisadi asılılığını azaltmaq üçün Türkiyəyə silahlanmanı da maliyyələşdirə biləcək kredit ayıraraq iki ölkə arasında iqtisadi və ticarət əlaqələrinin inkişafı istiqamətində mühüm addım atmışdır. 1938-ci il Münhen Konfransından sonra Almanıyanın ekspansionist siyasəti daha qabarıq görünməyə başladı. Bu dövrdə Fransa Almaniya təhlükəsinə qarşı Türkiyə ilə qarşılıqlı yardım müqaviləsi imzalamaq istəyirdi, lakin Türkiyə İngiltərənin də tərəf olması şərti ilə belə bir razılaşmaya müsbət yanaşdı. Lakin İngiltərənin dövrün baş naziri Nevill Çemberlen birbaşa olaraq

faşist Almaniyasını və ya faşist İtaliyasını təxribata çəkmək istəmirdi və onu həyata keçirdiyi “sakitləşdirmə” siyasətinin ruhuna zidd hesab etdiyi üçün belə bir ittifaqa girmək istəmirdi. İngiltərə rəhbərliyi Almanyanın əsl hədəfinin Sovet İttifaqı olduğuna inanırdı və buna görə də Almanyanın güclənməsindən narahatlığını çox məhdud səviyyədə saxladı. Bu kontekstdə Türkiyənin təhlükəsizlik problemləri İngiltərə diplomatiyası tərəfindən diqqətlə dinlənirdi, lakin Londonun o dövrdə Avropa siyasətində atdığı addımlar hələ də təmkinli və planlı bir xətt üzrə davam edirdi (Sönmezoğlu F., 2015, s.498).

1938-ci il Münhen Konfransından sonra Nasist Almaniyası 1939-cu ilin martında təkcə Sudet bölgəsini deyil, həm də bütün Çexoslovakiyanı işğal edərək artıq “Tək millət tək dövlət” mərhələsini geridə qoyub birbaşa “Həyat məkanı” (Lebensraum) məqsədinə uyğun olaraq genişlənməyi hədəfləyirdi. Bu məsələ uzun illər davam edən “sakitləşdirmə” siyasətinin iflası uğradığını ortaya çıxardı və xüsusilə İngiltərənin xarici siyasət kursunda ciddi qırılma yaratdı (Sönmezoğlu F., 2015, s.523). Bu məqamda Çemberlenin tabeliyində olan Britaniya anladı ki, “sakitləşdirmə” siyasəti artıq təhlükəsizlik təminatçısı deyil, əksinə, nüfuz və prestijinin itirilməsinə səbəb olan zəiflikdir. Münhendən sonra baş verən hadisələr Fransa və İngiltərənin təhlükəsizliyinə arxalanan dövlətlərdə, xüsusən də Şərqi Avropada böyük məyusluq yaratdı və bu ölkələrdə etibarın itirilməsi Londonu yeni strategiyaya sürüklədi. Beləliklə, İngiltərə, xüsusilə Şərqi Avropa ölkələrinə təminat verməyi hədəfləyən “Zəmanətlər Siyasəti” adlı yeni xarici siyasət xəttini yeritməyə başladı. Beləliklə, Londonun gözündə Türkiyənin strateji əhəmiyyətinin sürətlə artmasına səbəb oldu. Lakin bu diplomatik hadisələr baş verərkən Türkiyə prezidenti Mustafa Kamal Atatürkün səhhəti pisləşirdi. Atatürkün mütərəqqi xəstəliyi Türkiyənin xarici siyasətində qurduğu möhkəm baxışın inzibati davamlılığı baxımından da yeni bir dövrün qapısını açdı. Beynəlxalq konyukturanın dəyişdiyi bu dövərdə Türkiyə bir tərəfdən Qərb dünyası ilə yaxınlaşma yolunda addımlarını sürətləndirir, digər tərəfdən isə daxili arenada sakitcə böyük bir liderlə vidalaşmağa hazırlaşdı.

Nəticə

1930-cu illər Türkiyə Cümhuriyyətinin xarici siyasətdə getdikcə daha aktiv, təmkinli və çoxşaxəli bir xətt izləməyə başladığı bir dövr idi. Mustafa Kamal Atatürkün rəhbərliyi ilə həyata keçirilən bu diplomatiya təkcə ölkənin təhlükəsizliyini təmin etmədi, həmçinin, beynəlxalq arenada nüfuz qazanmağa, balanslaşdırılmış siyasət yürütməyə, istər regional, istərsə də qlobal böhranlarda neytral, lakin ehtiyatlı mövqe tutmağa diqqət yetirir. Bu prosesdə İtaliyanın Şərqi Aralıq dənizində tutduğu aqressiv ekspansionist mövqeyi Türkiyənin yaxınlaşmaqda olan dünya müharibəsi təhlükəsini dərk etməsində xüsusilə həlledici oldu və bu, Ankaranı İngiltərə ilə yaxınlaşmağa sövq etdi. 1936-cı ildə imzalanan Boğazların Rejimi ilə bağlı Montrö Konvensiyası təkcə Türkiyənin suveren hüquqlarının gücləndirilməsi demək deyil, həm də Böyük Britaniya ilə inkişaf etdirilən strateji əməkdaşlığın ilk konkret məhsulu oldu. Bu əməkdaşlığın nəticəsində, Türkiyənin İngiltərəyə etibarı artdı, eyni zamanda Sovet İttifaqı ilə münasibətlərdə uçurum genişlənməyə başladı. İngiltərənin Türkiyənin tələblərinə və arqumentlərinə dəstək verən mövqeyi ona Ankaranın xarici siyasətini, xüsusən də boğazlar və “İskəndərün Sancağı” məsələsində effektiv şəkildə istiqamətləndirməyə imkan verdi. 1937-1938-ci illərdə iki ölkə arasında yüksək temple inkişaf etmiş siyasi və diplomatik əlaqələr ikitərəfli səfərlər və qarşılıqlı jestlərlə daha da möhkəmlənmişdir. Bu dövrdə Türkiyə beynəlxalq məsələlərdə həm Böyük Britaniyanın tutduğu siyasət kursunu izlədi həm də İspaniya vətəndaş müharibəsi və Aralıq dənizi təhlükəsizliyi kimi mövzularda Londonun mövqeyini dəstəklədi. Eyni zamanda Böyük Britaniya Türkiyə ilə bağlı iqtisadi dəstək siyasətləri həyata keçirərək, Türkiyənin Almaniyadan iqtisadi asılılığının azaldılmasında mühüm rol oynamışdır. Lakin bütün bu hadisələrin mərkəzində Türkiyənin qurucu lideri Atatürkün səhhətinin pisləşməsi məsələsi xarici siyasətdə qurulan vizyonun davamlılığı baxımından mühüm həddi təşkil edir. Atatürkün xarici siyasət baxışı Türkiyəni təkcə regional təhlükələrdən qorumaq deyil, həm də onu beynəlxalq sistemdə etibarlı və nüfuzlu bir aktora çevirmək məqsədi daşıyırdı. Onun bu məqsədə uyğun qurduğu balanslı, təmkinli və çoxşaxəli xarici siyasət yanaşması sonrakı illərdə də Türkiyə

xarici siyasətinin əsas parametrlərindən biri olmaqda davam etdi. Nəticə olaraq, 1930-cu illər Türkiyənin xarici siyasət tarixində ən kritik və ibrətamiz dövrlərdən biridir. Bu illər ərzində Türkiyə müharibə ehtimalının artdığı beynəlxalq sistemdə sülhü qorumağı və milli maraqlarını müdafiə etməyi bacardı və bunu edərək revizionist mövqedən çox status-kvonu mənimsədi. Böyük Britaniya ilə formalaşan əlaqələr bu paradigmanın mərkəzində dayanırdı və Türkiyənin Qərblə əlaqələrinin təməl daşlarından birini təşkil edirdi. Atatürkün “Yurdda sülh, dünyada sülh” prinsipi bu dövrdə həyata keçirilən siyasətlərin sadəcə bir arzu deyil, mahiyyətini təşkil edir.

ƏDƏBİYYAT

- Atatürk Döneminde Türk Dış Politikası/** <https://www.mfa.gov.tr/ataturk-doneminde-turk-dis-politikasi.tr.mfa>
- Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri (1991). Ankara, s.608
- Bilgin M.S., (2004). Atatürk Döneminde Türkiye'nin Balkan Diplomasisi (1923-1930). Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi. Cilt 20: sayı 60: s.799-820.
- Evans S.F., (1982). The Slow Rapprochement Britain and Turkey in the Age of Kemal Atatürk, 1919-38. The Eothen Press, Beverley, p.123.
- Gök M., (1984). Cumhuriyet Dönemi Türk Dış Politikasının İç ve Dış Kaynakları. Atatürk Türkiye'sinde (1923-1983) Dış Politika Sempozyumu Bildiriler, İstanbul, s.52-53.
- Güneş Ş., Alp A.H., (1974). Cumhuriyetin ilk On Yılı ve Balkan Pakı (1923 – 1934). T.C. Dışişleri Bakanlığı, s.378.
- Kıratlı M., (1970). Modern Türkiye'nin Doğuşu. Çev. Lewis Bernard. Ankara: Türk Tarih Kurumu, s.541.
- Kurtuluş Savaşımız 1919-1922 (1973). T.C. Dışişleri Bakanlığı, Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl Serisi, Ankara, s.212.
- Kürkçüoğlu Ö., (1981). Atatürk'ün Dış Politikasının Tahlili (1919-1938). Atatürk'ün Düşünce Uygulamalarının Evrensel Boyutları (Uluslararası Sempozyum), Ankara, s.90-93.
- Milli Mücadele Dönemi Türk Dış Politikasında İlkel Yaklaşımlar ve Uygulama Örnekleri/ <https://atamdergi.gov.tr/tam-metin/101/tur>
- Mustafa Kemal Atatürk Döneminde Türkiye-İngiltere İlişkileri (1919-1938)/ <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/mustafa-kemal-ataturk-doneminde-turkiye-ingiltere-iliskileri-1919-1938/>
- Sonyel S.R., (1973). Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s.255.
- Sonyel S.R., (1991). Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s.468.
- Sönmezoglu F., (2015). İki Savaş Sırası ve Arasında Türk Dış Politikası (1914-1945). Der Yayınları, İstanbul, s.560.

DOI: <https://doi.org/10.59849/2957-3882.2025.1.67>

UOT: 094

AZSAYLI RUTUL XALQI VAHİD AZƏRBAYCAN AİLƏSİNDƏ

Elvin QARAYEV

AMEA, Şəki Regional Elmi Mərkəzi
 Ekoloji Coğrafiya şöbəsi, Azərbaycan
 E-mail: elvin_qarayev_1993@mail.ru
 ORCID: 0000-0002-5496-744X

Daxilolma tarixi: 05.02.2025

Düzəliş tarixi: 12.03.2025

Nəşrə təsdiq tarixi: 15.05.2025

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsində yaşayan azsaylı xalqların nümayəndələrindən olan rutulların tarixindən və etnoqrafiyasından danışılır, orta əsrlərdə rutul tarixindən müəyyən faktlar qeyd olunur, həmçinin rutul folklorunun spesifik xüsusiyyətlərindən bəhs edilir. Tədqiqatda rutulların əsas yaşayış yerləri, ləhçələri, mərasimlərdəki adət-ənənələri, rutul dili haqqında məlumat qeyd olunmuş, rutul və Azərbaycan etnoqrafiyasının bir sıra ortaq cəhətlərinə nəzər salınmışdır. Azərbaycan ərazisində dostluq və qardaşlıq şəraitində yaşayan azsaylı xalqların nümayəndələrindən olan bu xalqın mədəniyyətinin tərkib hissəsi olan rutul folkloru və etnoqrafiya nümunələri toplanaraq məqalədə tədqiqata cəlb edilmişdir. Araşdırmada bu istiqamətdə yazılan elmi əsərlərin tədqiqi ilə yanaşı, müşahidə, müsahibə və materialların toplanması metodlarından da istifadə edilmişdir.

Məqalədə rutul folklorunun özəlliklərindən, toy adətlərindən bəhs edilir. Qeyd etdiyimiz bu məsələlər müasir tarix və etnoqrafiya üçün maraq doğuran məsələlərdəndir. Bundan əlavə olaraq rutulların bir çox festivallarda və dövlət əhəmiyyətli tədbirlərdə iştirak etməsi və hələ də bu adəti yaşadan Abay rəqs qrupu haqqında məlumat verilmişdir. Burada etnoqrafik cəhətdən maraqlı olan qudiy-qudiy oyunu haqqında da maraqlı məlumatlar əks olunmuşdur. Sonda xalqın yaşlı nümayəndələrinin istifadə etdiyi maraqlı şeirlər və mahnılar təqdim olunmuşdur.

Açar sözlər: Azsaylı xalqlar, rutullar, Borç, Şin, tarix, etnik

МАЛОЧИСЛЕННЫЙ РУТУЛЬСКИЙ НАРОД В ЕДИНОЙ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ СЕМЬЕ

Эльвин ГАРАЕВ

НАНА, Шекинский региональный научный центр. Азербайджан.
 E-mail: elvin_garaev_1993@mail.ru
 ORCID: 0000-0002-5496-744X

Дата поступления: 05.02.2025

Дата исправления: 12.03.2025

Дата утверждения к публикации: 15.05.2025

АННОТАЦИЯ

В статье говорится об истории и этнографии рутул, представителей небольшого числа народов, проживающих в северо-западном регионе Азербайджана. В средние века были зафиксированы некоторые факты истории Рутула. Отмечаются также особенности рутульского фольклора. В исследовательской статье были упомянуты сведения об основных местах проживания рутульского народа, его обрядовых обычаях, рутульском языке. Рассмотрен ряд общих черт рутульской и азербайджанской этнографии. В статье представлены сведения об исторической предпосылке рутулов, представителей небольшого

числа народов, проживающих в дружественных и братских условиях на территории Азербайджана, а также образцы рутульского фольклора и этнографии, входящие в состав рутульской культуры собраны и вовлечены в исследование. Наряду с написанными в этом направлении научными работами в исследовательской работе использовались методы наблюдения, интервью и сбора материала. В статье говорится об особенностях рутульского фольклора. Также приведены сведения о важнейших свадебных обычаях рутулов и обычаях хана, визиря и палача, проводимых после свадьбы. Кроме того, упоминался обычай водить невесту на воду после свадьбы. Представленные нами вопросы входят в число актуальных тем современной истории и этнографии. Была предоставлена информация о танцевальном коллективе «Абай», представители которого — рутулы — активно участвовали в различных фестивалях и мероприятиях государственного уровня, продолжая эту традицию и по сей день. Также была представлена интересная информация об этнографически интересной игре «гуди-гуди». В конце были упомянуты интересные стихи и песни, которыми пользовались пожилые представители Рутула.

Ключевые слова: *Меньшинства, рутулы, Борч, Шин, история, этнический*

THE SMALL RUTUL PEOPLE AS A PART OF SINGLE AZERBAIJANI FAMILY

Elvin GARAYEV

ANAS, Sheki Regional Scientific Center. Azerbaijan.

E-mail: elvin_qarayev_1993@mail.ru

ORCID: 0000-0002-5496-744X

Date of submission: 05.02.2025

Date of revision: 12.03.2025

Date of acceptance for publication: 15.05.2025

ABSTRACT

The article discusses the history and ethnography of the Rutuls, one of the ethnic minorities living in the northwestern region of Azerbaijan. It emphasizes certain historical facts about the Rutuls during the Middle Ages and examines specific features of Rutul folklore. The study provides information on the primary settlements of the Rutuls, their dialects, customs observed in rituals, and the Rutul language. Additionally, it draws attention to several common aspects shared between Rutul and Azerbaijani ethnography.

As representatives of one of the ethnic minorities living in an atmosphere of friendship and brotherhood within the territory of Azerbaijan, the Rutuls' folklore and ethnographic elements — integral parts of their culture — have been collected and analyzed in the article. The research is based not only on the study of academic literature in this field but also incorporates methods such as observation, interviews, and material collection.

The article explores the distinctive features of Rutul folklore, including wedding traditions. These topics are of interest to contemporary history and ethnography. Furthermore, it provides information about the participation of the Rutuls in various festivals and state-level events, with particular mention of the *Abay* dance ensemble, which continues to preserve these traditions today. Ethnographically significant elements such as the traditional *Qudiy-Qudiy* game are also described in detail. The article concludes with samples of interesting poems and songs used by elder members of the Rutul community.

Key words: *Minorities, rutuls, Borch, Shin, history, ethnic*

Giriş

Coğrafi baxımdan Avropa və Asiya qitələrinin sərhədində yerləşən müasir Azərbaycan müxtəlif sivilizasiyaların: əhəməni-sasani, roma-bizans, skif-xəzər, türk-oğuz mədəniyyətlərinin kəsişməsində bərqərar olmuşdur. Əlverişli coğrafi şəraitdə yerləşməsi və zəngin təbiəti hələ qədim dövrlərdən bu ərazinin geniş yaşayış məskəninə çevrilməsinə səbəb olmuşdur.

Həm qədim, həm də müasir dövrdə Azərbaycan öz yüksək tolerantlığı ilə seçilən bir xalq olaraq tarixin yaddaşına həkk olunmuşdur. Bura, Zərdüştlüyün vətəni, Qafqazda xristianlığın ilk beşiyi, İslam dininin geniş yayıldığı məkan, müxtəlif etnosların sülh içində yaşadığı ərazi, rəngarəng mədəniyyətlərin, folklorların bir-birindən bəhrələnərək çiçəkləndiyi diyardır. Tarixi mənbələr Azərbaycanın etnik tərkibinin daim genişləndiyini göstərir.

Bu gün Azərbaycan öz etnik rəngarəngliyi ilə seçilir. Onun ərazisində Azərbaycan türkləri ilə yanaşı, rutullar, ləzgilər, avarlar, tatlar, talışlar, dağ yəhudiləri, kürdlər, molokanlar, ingiloylar, saxurlar, xınalıqlılar, buduqlar, qızlar, udinlər və s. etnik qruplar birlik və bərabərlik içərisində yaşayırlar. Hər bir etnik qrup ümumazərbaycan mədəniyyətinin tərkibinə daxildir və onların hər biri özünəməxsus mədəniyyətin elementlərini qoruyub saxlamışdır. Belə ki, hər etnik qrupun özünəməxsus adət-ənənəsi, sənətkarlığı, mətbəxi və müxtəlif mərasimləri ümumazərbaycan mədəniyyətinin daha da zənginləşməsinə xidmət edən əsas amillərdən olmuşdur.

Dağıstan, o cümlədən onun ərazi vahidlərindən olan Rutul qədim dövrlərdən səyahətçilər, tarixçilər, alimlər üçün maraqlı tədqiqat məkanı olmuş və olmaqda davam etməkdədir. Bir qayda olaraq, maraq mərkəzində qeyd olunan bölgənin tarixi, etimologiyası, etnoqrafiyası, sosial-iqtisadi şəraiti, təsərrüfatı ilə yanaşı, ərazidə məskunlaşmış ayrı-ayrı xalqların dillərinin araşdırılması da durur.

Rutulların tarixi

Tarixən və bu gün Azərbaycan ərazisində yaşayan etnik xalqların yaşam tərzini və mədəniyyəti tədqiqatçıları maraqlandırmışdır. Bu xalqlardan biri də rutullardır. Rutulların tarixi Qafqaz Albaniyası ilə bağlıdır. Dağıstanın cənub hissəsində yaşamış iri siyasi birliklərdən biri olan rutullar Lezganın tərkibinə daxil olmuşlar. Rutulun Xnov kəndi güc cəhətdən fərqlənmişdir. Xnov kəndi güclənərək, özünün süvari dəstəsini yaratmışdır. Həmin dövrdə Xnovdan tapılmış kitabələr də bu faktı təsdiq edir. Qafqazşünas alim L.İ.Lavrovun məşhur əsərlərindən biri olan “Rutullar keçmişdə və indi” kitabında rutullar haqqında məlumat verilir və qeyd olunur: XV əsrdə Rutul böyük Dağıstanın siyasi həyatında mühüm rol oynayır. Rutula müxtəlif illərdə xəzərlər, monqollar, türklər, farslar hücum etmişdir. Bu xalq qəhrəmancasına vuruşmuş və daim onlara müqavimət göstərmişdir. Hətta 1741-ci ildə Nadir şah Rutula hücum etmiş və oranı mühasirəyə almış, lakin ala bilməmişdir. Bu da rutulların necə döyüşkən xalq olduğu haqqında aydın təsəvvür yaradır.

“Rutul” adına “Əbu Müslimin tarixi” kitabında təsadüf olunur. Orada deyildiyinə görə, Rutulda, Xnovda və Şinazda Abu Müslimin nəvələrindən bəzisi məskən salır. Həmin mənbədən oxuyuruq ki, xəzərlərlə müharibə zamanı Axtı hökmdarı dərvişal “Rutulun, Cenikin və Rufukun igid döyüşçülərini köməyə çağırır” (Lavrov, 1966, səh 141-142).

L.İ.Lavrovun qeyd etdiyinə görə, orta əsrlərdə (XII) Rutulda sufi məbədi mövcud olmuşdur. Bu da həmin dövrdə Rutulda və rutulların arasında İslamın möhkəmləndiyinə dəlalət edir. O, Samurun yuxarı sahilini “Qafqazda kufi yazılarının geniş yayıldığı ən zəngin ərazi adlandırır.

Rutulların məskunlaşdıqları yerlər haqqında müəyyən məlumatlar vardır ki, belə məlumatlara orta əsr müəlliflərinin əsərlərində təsadüf olunur. Rutulların yaşadığı əsas yaşayış məskənlərindən biri olan Şinaz kəndi haqqında ərəb kosmoqrafi Zəkəriyyə əl-Qəzvini belə deyir: rutul yaşayış məskənlərindən biri olan Şinaz ləzgilərin kiçik şəhəridir, o dağların arasında yerləşir. Oraya gedən yol çətin relyefdən keçir. Onlar “сул” adlı taxıl sortu və dağ almaları yetişdirirlər. Sakinləri xeyirxah və qonaqlara qarşı diqqətcildir. Onlar silah ləvazimatı və zirehli geyim istehsalı ilə məşğuldurlar” (Lavrov, 1978, səh 36).

Rutullar İslam dininə etiqad edirlər. Mənbələrdə göstərildiyi kimi, Dağıstanda yaşayan xalqlar arasında İslam dinini ən tez qəbul edənlər elə məhz rutullar olmuşlar.

Ruslar bir çox ərazilərə olduğu kimi rutulların yaşadığı əraziyə də hücum etmişdirlər.

XIX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyası Qafqaza hücumlar etməyə başlayır. Beləliklə 1812-ci ildə Rutul Rusiyaya birləşdirilir. Ancaq buna baxmayaraq rutullar Ağə bəy əl-Rutulinin rəhbərliyi altında 1838-ci ildə ruslara qarşı üsyan edirlər. 1839-cu ildə Rutul mahalı İllusu sultanlığına birləşdirilir. 5 il sonra, yəni 1844-cü ildə bu sultanlıq ləğv olunur. Bundan sonra Rutul İllusu sultanlığı ilə birlikdə Car-Balakən hərbi dairəsinin tabeliyinə keçir. Dairə üç mahala bölünür: Rutul, İllusu və İngiloy. Onların hər birinə dairə rəisi tərəfindən naib tələb olunur.

Şeyx Şamilin rəhbərliyi altında Qafqaz müharibəsində fəal iştirak edən dağıstanlıların, o cümlədən rutulların ailələri hərəkətin süqutundan sonra Dağıstandan sürgün edilir. Onlar bir sıra Şərq ölkələrinə mühacirət edirlər.

1917-ci ildə yaradılmış Dağlı Respublikasında ərəb dili dövlət dili statusu qazanır, məktəblərdə bu dildə dərslər keçirilir. 1921-ci ildə Dağıstan MSSR yaradılarda bir sıra xalqlar kimi, rutullar da Sovet hökuməti əleyhinə çıxırlar. 1930-cu ilin mayında Xnovda antisovet üsyanı qalxır və o ətraf kəndləri də əhatə edir. Lakin üsyan amansızlıqla yatırılır.

1925-ci ildə Dağıstanda islam əleyhinə kompaniya başlananda bu, məktəblərin bağlanması, ərəb dilinin qadağan olunması, yerli imamların məhv edilməsi ilə müşayiət olunur. Həmin siyasət 30-cu illərdə repressiyalar formasında davam edir. Rutul ziyalıları onun acı nəticələrini indiyə kimi öz tələlərində hiss edirlər (Ramazanov, Şıxsəidov, 1964. Səh 95-100).

“Rutul” etnonimi Dağıstanın eyniadlı rayonunun adı ilə bağlıdır. Sözü mənşəyi məlum deyildir. Bu söz, ümumiyyətlə, gec yaranıb. Ona qədər rutullar özlərinə “muxadlar”, “şinazlar”, “müxreklər”, “borclar”, “xnovlar” kimi adlar vermişlər. Maraqlıdır ki, rutullar öz kəndlərini “Mıxiad”, özlərini “Mıxiabir” və ya “Mixiad” adlandırırlar.

1989-cu ilin siyahıyalınmasına əsasən SSRİ-də 25397 nəfər etnik rutul yaşayırdı. Bu xalqın nümayəndələri Rutul rayonunda, Samur çayının sahilində yerləşən Luçek, Şinaz, İxrek, Müxrek, Amsar, Kina Vruş, Cilixur, Qala, Pilek, fartma, Aran kəndlərində, Axtıçay sahilindəki Rutul rayonunun Borç və Axtı rayonunun Xnov kəndlərində yaşayırdılar. Onlar həmçinin, Şimali Dağıstanda Kizlyar rayonunun Rıbalka, Babayurd rayonunun Noviy Borç kəndlərində məskunlaşıblar.

Azərbaycanda rutullar əsasən Şəki rayonunun Şin, Şorsu, Daşüz, Göybulaq, Küdürlü, Aydınbulaq, İnçə, Köbər Zəyzid, Baltalı, Baş Göynük, Aşağı Göynük kəndlərində yaşayırlar. Rutul dilinin muxad, şinaz, müxrək, ixrək, borç və xnov dialektləri mövcuddur (4).

Rutulların məişət həyatı

XX əsrin 40-cı illərinə qədər rutullar maldarlıqla məşğul olaraq köçəri həyat sürüblər. Əhalinin köçəri həyat sürməsinin digər səbəbi Dağıstanın coğrafi mövqeyinin əlverişsiz olmasıdır. Rutulların yaşadığı Borç və Xnov kəndlərinin əlverişsiz coğrafi mövqeyi digər rayonlarla əlaqəni çətinləşdirirdi. Ona görə də Rutullar tarixən Azərbaycanla əlaqə saxlamağa məcbur qalırdılar. Məhz bu səbəbdən əhali yayda Dağıstanın (Rutul rayonunun) yaylaq ərazilərinə, qışda isə Azərbaycanın Saatlı, Salyan, Sabirabad, Kürdəmir, Şəki və Şəkinin Şorsu, Daşüz, Sarıca, Acınohur ərazilərinə köç edirdilər. Köçmə maldarlıqla məşğul olan təsərrüfatçılar iki qrupa ayrılırdı: Birinci qrup təsərrüfatçılar ailəvi şəkildə köç edən təsərrüfatçılar idi. Onlar bütün ailə üzvlərini özləri ilə birlikdə aparırdılar. İkinci qrup təsərrüfatçılar isə ailəsini evdə saxlayır, ailəyə lazım olan bütün ərzaq mallarını Şəki şəhərindən alıb göndərir, özləri isə Azərbaycanda maldarlıqla məşğul olurdular. Hər iki qrup təsərrüfatçılar ilin doqquz ayında Azərbaycanda, qalan üç ayında isə Dağıstanda olurdular.

Rutulların Azərbaycanla Dağıstan arasında yaratdığı əlaqələrdən biri də qohumluq əlaqələri idi. Azərbaycanla Dağıstan arasında tarixən qohumluq əlaqələri mövcud olub və bu əlaqələr indi də davam edir (Olson, James, 1994. Səh 522-528).

Rutul rayonunun, xüsusən də Borç və Xnov kəndlərinin coğrafi mövqeyinin əlverişsiz olması, onlar üçün ərzaq çatışmazlığı problemi yaradırdı. Ona görə də onlar özlərinə lazım olan ərzaq

mallarını Azərbaycandan (Şəki) aparırdılar. Atlar vasitəsilə 5-6 aylıq ərzaq ehtiyatını aparır və özlərinin qida ehtiyatını təmin edirdilər. Rutullar bu ərzaq mallarını həm pulla, həm də digər vasitələrlə - yun, pendir, ət, süd məhsulları ilə dəyişməklə əldə edirdilər. Onlar əsas gediş-gəliş yolu kimi Şin dərəsindən, Salavat aşırımından istifadə edirdilər.

Rutulların köçəri həyat tərzindən oturaq həyat tərzinə keçid dövrü yaşlı nəslin yaddaşında da dərin izlər buraxıb. Hər bir xalqın adət-ənənəsinin, folklorunun, həyat tərzinin, məişətinin canlı daşıyıcısı həmin xalqın yaşlı nəslı sayılır. Adət-ənənələr məhz onların yaddaşlarında və əməllərində yaşayır və indiki nəsillərə çatdırılır. Bu adət-ənənələr, indi də yaddaşlarda qalmaqdadır (Lavrov, 1955. səh 190-195).

Rutullarda evlilik mərasimləri

Rutullarda evlilik mərasimlərinin birinci mərhələsi qız bəyənəmədir. Yaz bayramı ərəfəsində rutullarda hər nəsil və ya hər məhəllə bir yerə yığışar, baharın gəlişi münasibəti ilə müxtəlif mərasim ayinləri icra edərildilər. Bu zaman gənclər qız bəyənəmək, ürəklərini açmağa bilmək üçün fürsət tapar, yelləncək qurub əylənərdilər. Rutullar bunu “*şadvaldı*” adlandırırdılar.

Ümumiyyətlə, yelləncəklə yellənmək ənənəsi təkcə rutullarda deyil, Orta Asiya xalqları üçün də xarakterik idi. Keçmişdə rutullarda toya dəvət etmək də başqa cür olurdu. Rutullar toya dəvət edərkən “*qasığınızla gəlin*” (*turuxhan dık`a*) deyərildilər. Bu həm də yeməyə dəvət forması idi. Rutullar toyu “*Davat*” adlandırırlar (Lavrov, 1982. Səh 146).

Rutulların yaşadığı Şin kəndində oğlan adamları qız evinə yaxınlaşdıqda gəlinin qohumlarından biri uzun bir ağacın başına soğan keçirirdi. Gəlini aparmağa gələnlərdən biri onu nişan alıb vurmali idi. Maraqlı adətlərdən biri də bəyin öz toyunda tufənglə güllə atması idi. Bəy öz evində yox (toy günü) ya qonşunun, ya da yaxın qohumunun evində oturmalı idi.

Oğlan evindən gəlini aparmağa gələndə qız tərəfdən qapını bağlayıb “*barxi*” deyilən təyinat olur. “*Cilovdar*”ın vəzifəsi qız evindən qırmızı lentlə bəzədilmiş gümüş kasanı oğlan evinə satmaqdır. Bunu oğlan evindən bəyin sağ və ya sol dişi alır. Gəlin gətirildikdən üç gün sonra “*bulaxa ək`irurur*” (suya çıxarılma) mərasimi keçirilir. Bu zaman gəlini suya çıxaranlar yolda olanlara şirinlik kimi halva və digər şirniyyatlar paylayırlar. Rutullarda qohumlarla evlilik yolverilməzdir. Yəni onlarda dayıoğlu, əmioğlu, dayıqızı, əmiqızı, xalaoğlu, xalaqızı, bibioğlu, bibiqızı arasında evlilik olmur. Bundan belə nəticəyə gəlmək olar ki, rutullar qan qohumluğuna əsaslanan nikaha deyil, ekzoqam nikahlara, yəni kənar nəsildən evlənməyə üstünlük verirlər. XIX-XX əsrlərdə beşikkərtmə nikah qaydası avarlarda, ləzgilərdə olduğu kimi rutullar arasında da mövcud idi. Yeni doğulan körpələrin göbəyinin kəsilməsi zamanı molla dua oxuyur və sonra körpələrin bir-birinə aid olduğunu, aid edildiyini elan edir (İxilov, 1960. Səh 28).

Rutullar bir çox adət və ənənələrini saxladıkları kimi toy adətlərində də bu özünəməxsusluğu qoruyub saxlayıblar. Xan, Vəzir və Cəlladın iştirakı ilə olan səhnə müasir rutul toylarında da dəbdədir. Bu səhnə oğlan toyunun sabahı günü təşkil olunur. Bu adət toya rəngarənglik gətirməklə yanaşı, həm də tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyır. Uzun illər boyu el-obanın toylarında iştirak edən ağsaqqallar da keçmiş adətləri yada salırlar. İndiki və keçmiş toyların fərqiindən danışırırlar.

Rutul toylarının maraqlı cəhətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, toylar üç gün çəkirdi. Üç gün, üç gecə toy olurdu. Hal-hazırda rutulların yaşadığı Dağıstanın Babayurd rayonunun Noviy Borç kəndində, toy mərasimində gəlini birbaşa oğlan evinə aparmırlar. Gəlini birinci gün oğlanın qohumlarından birinin evinə aparır, bir gün keçəndən sonra yenidən oğlan evinə aparırlar (Alekseyev, Kazenin, Süleymanov, 2006. Səh 88).

Rutul toylarının özünəməxsus adətlərindən biri də o idi ki, keçmiş zamanlarda işıq olmadığı üçün axşamlar 7-8 ocaq qalanıb həmin ocaqların üstünə sac qoyulardı. Sonra həmin sacın içinə nöyüd töküüb yandırırırdılar ki, ətraf ərəzilərə işıq saçsın. Həmin saclar dairəvi formada düzülürdü və toyda iştirak edənlər həmin dairəvi yerdə oynayırdılar.

Rutul dili və folkloru

Rutulların özünəməxsusluqlarından biri də onların özünəxas dilinin olmasıdır. Bu xalqın dili Qafqazdilli xalqlar qrupuna aiddir. Rutul dilinin əsasən leksik fərqlərə malik dörd dialekti var. Leksikasında ərəb, fars, xüsusilə azərbaycan və rus mənşəli sözlər çoxdur. Öz dillərində yazıb yaradan şair təbiətli rutullar köç həyatına, məskunlaşmağa və sonradan quruculuğa aid bir sıra ədəbiyyat nümunələri yaratmışlar. Baxmayaraq ki, rutul əlifbası yoxdur, bu dil şairlərin, yazıçıların əsərlərində yaşadılıb və nəsillərə ötürülüb. Rutullar öz şeirlərində və mahnılarında həyat tərzlərini - kimisi yaşam tarixini, kimisi də öz dədə-baba yurdlarını yada salır.

Demək olar ki, mənbəyi Dağıstan rutullarından qaynaqlanan bu xalqın folkloru Şorsu kəndində də öz axarı ilə davam edir. Rutullar öz folklor nümunələrini hərtərəfli yaşadı, inkişaf etdirirlər. Yaradılan şeir nümunələri, rəqs qrupu ilə yanaşı, rutul folkloru onun ayrılmaz hissəsi olan “**ABAY**” rəqs ansamblının ifalarında da yaşayır. Bu ansambl təkcə Şorsu kəndində deyil, Şəkidə keçirilən bütün şənliklərin də bəzəyi sayılır. Həmçinin Şəkidə və Şəkinin rutulların yaşadığı digər kəndlərində toyların əsas iştirakçılarıdır (Hacıyev, 1996. Səh 245).

Rutulların bu yerlərə Dağıstandan gəlməsinə baxmayaraq, onların bir çox xüsusiyyətləri Dağıstan xalqlarından, o cümlədən avarlardan, ləzgilərdən, saxurlardan seçilir. Bu fərqlənmə onların mədəniyyət, incəsənət nümunələrində də özünü göstərir. Rutulların çaldığı havalar, oynadığı milli rəqslər həmin xalqların tipinə uyğun gəlsə də, eyniyyət təşkil etmir.

Dağıstan xalqları ilə rutullar arasında uyğunluqla yanaşı, fərqlənən çalarlar sırasında onların dilini də göstərmək olar. Rutul dili Dağıstan dillərinin ləzgi qrupuna daxil olduğu kimi, bu xalqların musiqi folklorunda da oxşar cəhətlərin olması olduqca təbiidir. Rutul musiqi folkloru janr və forma rəngarəngliyi ilə seçilir. Bu janrlar içərisində çox sevilən rəqs sənəti nümunələri adətən, zurnaçılar dəstəsi tərəfindən müşayiət edilir. (2 zurna, kos nağara, bala nağara). Xalq mahnılarının müşayiətində akkardeon və nağaradan, eyni zamanda, balabandan da istifadə olunur. Xalq vokal musiqisinin solo, duet və xor şəklində oxumaları geniş yayılmışdır (Sokrat, 2007. Səh 18-26).

Rutulların ən çox istifadə etdiyi musiqi alətlərindən biri də meydır. Meydən toy çalğı aləti kimi deyil, adətən folklor nümunəsi kimi istifadə edilir. Bu aləti qamışdan hazırlayırlar. Müəyyən səslərin çıxması üçün onun ucuna buynuz taxılır. Ona görə ki, buynuz alətdən çıxan səsi gücləndirir. Arxa tərəfinə (ağız tərəfi) isə süpsi taxılır (İxilov, 1960. Səh 26).

Rutullar rəqs sənətinə böyük rəğbət bəsləyirlər. Rəqs edəndə iki-iki (“Çuurni-çuurni” və “Arzurik`a”, “Avari” kimi mahnılarla) birləşərək oynayırlar. Rutul rəqslərində qonşu xalqların folkloru ilə yanaşı müəyyən yeniliklər də vardır. Müştərək cəhətləri və melodik tipləri xalq mahnı yaradıcılığında da görmək olar. Rutullar “Lilay”, “Maralxanım”, “Ceyranım” və s kimi bayatı kimi mahnılardan istifadə edirlər (<https://multikultural.az/az/medeni-muxteliflik/595/rutullar-tarix-medeniyyet-din/>).

Musiqi nümunələrindən öz doğma dillərində olanları vardır ki, bu mahnılara çox üstünlük verirlər. Həmin mahnılara “Can abay”, “Paruk`ay”, “Dəydiriş” və digərlərini də əlavə etmək olar. Məsələn, Bir sıra janrların adını bildirən terminlər də məlumdur. “Muk”–rəqs, “muk` havın”–rəqs etmək, “ç`aılbı”-mahnı deməkdir. “Avaxaxan” isə sərbəst (kimi) ritmli improvizə üslubu ilə muğamları xatırladır və Azərbaycan muğam şöbələrindən istifadəni şərtləndirir (<http://samurpress.net/story.php?sid=2262>). Qeyd etdiyimiz kimi, rutulların folklorunun əsas hissəsini rutul mahnıları təşkil edir. Belə mahnılardan bir neçəsini misal göstərmək olar:

Bıçadı riş rutul mahnısı

*Dağıstanad bıç`kaldı, ay bıçadlı riş
Yeyləxanad xhədkaldı, ay bıçadı riş
Dağıstanad bıç`kaldı, ay bıçadı riş
Yeyləxanad xhədkaldı, ay bıçadı riş*

Suvumudu ceyran kaldı
Dərdimid dərmankaldı
Masarıd almazkaldı
Ay xaşdi rutulaşdı riş.
Suvumudu ceyran kaldı
Dərdimid dərmankaldı
Masarıd almazkaldı
Ay xaşdi bıçamıdı riş.
Ğudu cubra irxhur yi ay bıçadı riş
Ğudu dərdə irxhur yi can bıçadı riş
Ğudu cubra irxhur yi ay bıçadı riş
Ğudu dərdə irxhur yi can bıçadı riş
Suvumudu ceyrankaldı
Dərdimid dərmankaldı
Masarıd almazkaldı
Ay xaşdi rutulaşdı riş.
Suvumudu ceyrankaldı
Dərdimid dərmankaldı
Masarıd almazkaldı
Ay xaşdi bıçamıdı riş.

Şahzada rutul mahnısı

Yik`ə abı huxhus yıqar yəs ğada
Ğu ğarqudə yi lal ruk`ur Şahzada
Rıxdı ziya luzur alkar uyuxkal
Çulax ruk`ur, tupal ruk`ur Şahzada
Çulax ruk`ur, tupal ruk`ur Şahzada
Sa ğu rişixh, say i yişixh can qada
Did-nin yik`ir ğu yəs rişixh Şahzada
Hər bulaxa ruirk`uidə ğu kaz xıla
Ğarazar yi favkıdikal faz xıla
Yəsği ağus yıqar laşur saz xıls
Suk`ur yəsəs, keyghas yıqar Şahzada
Balabankal eyghas yıqar Şahzada
Sa ğu rişixh, say i yişixh can qada
Did-nin yik`ir ğu yəs rişixh Şahzada
Yuşa k`uşk`ud nak`bı ğaqar larxanə
Vıxhdı xalı seyvana yi salxan
Hirkanə yi şınara yişir larxanə
Ğudu şuklə siy vuruk`ur Şahzada
X`ələ ubul, xiy vuruk`ur Şahzada
Sa ğu rişixh, say i yişixh can qada
Did-nin yik`ir ğu yəs rişixh Şahzada

(<https://az.wikipedia.org/wiki/Rutullar>).

Şorsu mahnısı

Təmərzi vi Şursiy mik`dı x`idixda
Yaq`uba ruxur bıçadı valxur hidixda
Bıça vinay ç`urçumdu ayran Yaq`ub
Şursiy havada cənnətdis tay vinay

*Aldiy suvbu, qabağa çirid bağ inat
 Bəxil vinay yaxçu balad cıqabı
 Vaxt vinay Şursiy avad bay vinay
 İti ğubağ lavğu'tkal ladğunay
 Bıçiq'ı midə şir kipt'itkal adğunay
 Bıça meyvə livirq'amə ay Yaq'ub
 İrdi anar, dirak'dı x'ır, əç Yaq'ub
 Ğas ğavqurvi çovranə balkan Yaq'ub
 Ğas ğavqurvi ak'k'adi muk'x Yaq'ub
 Bakarid zad laşus duruk'unay ay Yaq'ub
 Bəla vinay, rı'ka çarağan vinay
 Ğu his yirk'idə Şursiya ay Yaq'ub.*

Rutul atalar sözləri və deyimləri Rutul folklorunun əsasını təşkil edir. Rutul atalar sözlərindən aşağıdakıları misal göstərə bilərik:

1. *yeylaxa lixımud yə ç`ar yə xasiyyət kişkasi.*
(*Eyni yaylaqda otlayanların ya tükləri ,ya da xasiyyətləri oxşar olar*)
2. *Ublus suda ki kıvınə maa ç`alagxdıl kavaqhas dı.*
(*Canavarı nə qədər yedizdirsən də,yenə də meşəyə girməz*)
3. *Mık q`ıldıqır t`ulq`at`i.*
(*Buz nazik yerindən çatlar*)
4. *Tanbaldı yımıləs palan ki sa xəl ki.*
(*Tənbəl eşşəyə palan da ağır yüküdür*)
5. *Aldara yats lipxhudə aa yımıl vəşədvi.*
(*Yuxarıda öküzün ayağı sürüşəndə aşağıda eşşək ağlayar*)
6. *Xhəd qhıatıxıir, kubkuxdax xıl qhama`.*
(*Su axıb gedəndən sonra köpüyünə əl atma*)
7. *Ğuas çıqay mannas ki ma`.*
(*Özün üçün istəmədiklərini özgələrinə də arzulama*)
8. *Suvq`udu aslanala luvzudu çaq`al diri vii.*
(*Yatmış aslandansa, ayıq çaqqal qorxuludur*)
9. *Xaina q`ış linsəddi.*
(*Xain adam piylənməz*)(*varlanmaz*)
10. *Ğu kapıraxhan yuxıidi ğuc xhıvaxhan yux.*
(*Səni xəncərlə vurarı sən çörəklə vur*)
11. *Yık`is ğaçagud ulus ğavaqad dı.*
(*Qəlbin görmədiyini göz görə bilməz*)
12. *Kaçılmıxda vıxıdı ubramıkia ki vışir.*
(*Buynuzdan ötrü getdi,qulağında itirdi*)
13. *Lıvxıd; vıq`ıddı.*
(*Otlayan ölməz*)(*xəstəlikdən sonra*)
14. *Ubluk`təxh kipt`ə ha`vırvı.*
(*Canavara qoyun tapşırılıb*)
15. *Haldı k`at`ırda kış ha`vıdı idə.*
(*Kimin toyuğuna kış deyib*) (<https://www.kaspi.az/az/rutullarin-folkloru>).

Digər rutul mahnılarından aşağıdakıları misal göstərmək olar:**1. Ay xaşdi riş rutul mahnısı**

Ç'arbi yii sərkal l'ixid
 Qaşbı yii k'alamk'alıd
 Xaşvalıxda heç ç'al adış
 Sa va marux' ay xaşdi riş
 K'əyəğatxur aman mabdiş
 Yəşəs yıqar nağ mabdiş
 Yix'di dərdəs ğu dərman riş
 Sa vaa marux' ay xaşdi riş
 U'mur yix'di ğudu xıla
 Davam yiç'əs suk'us xala
 Ğudu yik'ə insaf adış
 Sa vaa marux' ay xaşdi riş
 K'əyəğatxur aman mabdiş
 Yəşəs yıqar nağ mabdiş
 Yix'di dərdəs ğu dərman riş.
 Sa vaa marux' ay xaşdi riş

2. Leyla rutul mahnısı

L'i'x'i'd qaşbı, l'i'x'i'd ulabı,
 Qardana ad qiziləd xadbı,
 H'arış yaxda mabdiş sabır,
 Leyla rux'ur, leyla leyla leyla can.
 Yik'irəki ğu ru'rk'ur',
 Leyla, leyla can leyla,
 Bıç'ıraki ğu ru'rk'ur',
 Leyla, leyla can leyla.
 Can-can-can leyla can,
 Yix'di yik'id dərmani leyla leylacan,
 Suxçulk'ay bıç' yii ğaxda,
 K'asa çuğuy yik' yaxda,
 Candid dərman yaxda,
 Leyla ruxur leyla-leyla leylacan

3. Qunşidi riş rutul mahnısı

Təknə bağa, gül lirk'aş qunşidi riş
 Ğax'an yəzid, gül sulkaş, qunşidi riş
 Təknə bağa gül lirk'aş, qunşidi riş
 Ğax'an yəzid, gül sulkaş, qunşidi riş
 Qunşidi riş, ğu xaşdi riş,
 Qunşidi riş, bat'radı riş,

4. Ğu yix'di yik'ə arkır rutul mahnısı

Dünüdü xaşdii bala
 Misədi xaşdi yəs ğarquş
 Dünüdü ceyran bala
 Ğu yix'di yik'ə arkır
 Arğ'udə mah'lidə ğu
 Vaz-viriğ daqul vişir
 Ğu ğarqudə bəs yişir
 Ğu yixdi yikə arkır
 X'ırdıqır yəs ğu ğarqur
 Ğarquda rıqar rişir
 Xıl hür yic ğaxdiy
 Ğuc ma vaa xur yədə

5. Abır adı cehil rutul mahnısı

Abır adı sa cehil
 Davatak luzuri
 Tamaaşa vaar vii
 Hambazaşa ruxur
 Çindi riş xaşari
 Çindi riş xaşar
 Leyix abır adı rii
 Leyix abır adı rii.

Bıç'k'alıd riş lurzuri
 Hambazaşdi yanda rii
 Ulama yak'anai
 Ulama yak'anai
 Xaşid ulama nur anai
 Diddi, nindi sa riş rii
 Hasarki yəs vic rıqayri
 K'ad bıç sa ranğadii

*K'ad bıç sa rangadii.
Sa rangadii
Leyix abır adı rii.*

*Hər kardıxda da vaxt vii
Sus harı'r rıqayri
Sus harı'r rıqayri*

6. Deydi riş rutul mahnısı.

*Deydi riş, can deydi riş,
Ərirx'ada bat'radı riş,
Deydi riş, can deydi riş,
Muk' vaadə bat'radı ri.
Sanuşdə yic ğada,
Əlçiyər r'ı'k'a ədir,
Hidixda havumuda ğuc,
Tülük diş midiqır x'ur.
Deydi riş, can deydi riş,
Ərirx'ada bat'radı riş,
Deydi riş, can deydi riş,
Muk' vaadə bat'radı riş.*

7. Baxtavar rutul mahnısı

*T'ılamı ğaadı baxtavar
Ay utanvalıd sədəfkalıd sazkalıd
Hirirkada maydana ğaadı q'azkalıd
X'h'aldı yikə s'hukra adı vazk'aldı
L'ix'id qaşbı ulamı ğaadı baxtavar
Ay yakla məcnun yişir, ğaxda ğurğarii
Dərdə irx'ur yığ-yığala surk'arii
Yiki ğaxda, ğuki yaxda ruğurğari
Ceyran vişir düzmü ğaadı baxtavar
Ay k'ab' x'ib çubnə sur çarbi sitx'urii
Şiv utannə ğudu buyas ğitxurii
Hirikada ğilamıdı k'anık kitx'uuri
K'ad yuk'na sur çarmıd ğaadı baxtavar*

8. Yəs ğu rıqad balaqarvi rutul mahnısı

*Yəs yıqanay ğada hux'us,
Hər ğarqudə ç'al hux'us,
Yix'di ninə ğudu nində,
Yix'di ninə ğudu nində,
Ç'al kavıxad balaqarvi
Ç'al kavıxad balaqarvi,
Yəs ğu rıqad balaqarvi
Ğu yəs rıqad balaqarvi
Yəs ğu rıqad balaqarvi,
Ğas yi yıqad şudaqavi,
Nak'aydə yəs ğu ğarqudə,
Seyvana ğu ruğurğadə
Ulabı ulamık k'ak'adə
Ulabı ulamık k'ak'adə
Yi ğak' k'ak'ad balaqarvi
Yi ğak' k'ak'ad balaqarvi
Yəs ğu rıqad balaqarvi
Ğas yi yıqad şudaqavi
Ğudu ulaamırı, q'aşılmi'ra
S'abıl k'aldı ulaamıra
Ğudu ulaamırı q'aşılmıra
Qardana adı xadılmıra
Yəs ğarqa raay balaqarvi
Yəs ğu rıqad balaqarvi
Ğu yəs rıqad balaqarvi*

Rutulların maraqlı adətlərdən biri də adətən, qışda keçirilən “*qudiy-qudiy*” oyunudur. Bildiyimiz kimi, rutulların yaşadığı kəndlərdən biri olan və qış fəslinin sərt və uzun keçdiyi Şin kəndində qar çox yağır. Qar yağan vaxt bir qrup cavan və orta yaşlı sakinlər (kişilər) 10-15 nəfərlik qrupda birləşərək “çaqqal” bəzəyirlər. Bu 10-15 nəfərlik qrupun içərisində olan oğlanlardan birini dərirlərlə bəzəyərək çaqqal düzəldirlər. Əlbəttə ki, çaqqal mifik bir obrazdır və onu insanların diqqətini

cəlb etmək üçün hazırlayırlar. Bu qrupla yanaşı, zurna-nağara çalanlar da mövcud olur. Bu zaman həmin qrup qapı-qapı gəzərək çalır-oyunayır, hansı evə getsələr, həmin evin sahibi çaqqala müəyyən ərzaqlardan - kartof, lobya, düyü, qoz, fındıq və s. meyvə-tərəvəzlərdən pay verir.

Çaqqal hansı evə getsə, həmin evin həyatında oynayır və simvolik olaraq ölür. Çaqqal özünü qar çox olan yerə atır ki, yığılanda əzilməsin. Evin sahibi pay verəndən sonra isə durub gedir. Çaqqal yoldan keçəndə uşaqları qorxudur, kimi əlinə keçirə bilsə, yerə yıxıdıb qar yedizdirir.

Bu oyun hamı-xüsusilə də, uşaqlar üçün çox maraqlı keçir. Çaqqalın qabağına böyük adamlar (kişilər) çıxsa, onunla güləşir.

Beləliklə, çaqqal üç gün kəndi dolaşardı. Kəndi dolaşdıqdan sonra həmin qrupun üzvləri toplanmış ərzaq mallarından yığıncaq təşkil edib, yeyib-içərdilər. Bu adət yalnız Şəkinin Şin kəndinə məxsusdur ([http://anl.az/down/meqale/kaspi_az/2019/oktyabr/679694\(meqale\).pdf](http://anl.az/down/meqale/kaspi_az/2019/oktyabr/679694(meqale).pdf)).

Rutullara aid olan ənənələrdən biri də avşuniy adlanan basdırmanın hazırlanmasıdır. Basdırmanın hazırlanması qaydası isə belədir:

Əvvəlcə kəsilmiş heyvanın bağırsaqları isti suda təmiz yuyulur. Daha sonra ət maşınından keçirilir, içinə isə sarımsaq, istiot, kəkotu və duz qatılır. Qatılmış ət, sarımsaq istiot, kəkotu və duz xəmir kimi yoğrulur. Yoğurulmuş ət bir gün saxlanılır ki, dad çıxsın. Sonra bağırsağın içini çölə çevirib bir ucunu bağlayırlar. Hazır əti içinə basa-basa doldururlar. Əti içinə basanda elə eləməlisən ki içərisində hava qalmasın. Sonra ağzı düyün kimi bağlanır. Bağırsağın iç tərəfinin çölə çevirməsinin səbəbi çöl hissəsinin daha yağlı (piyli) olmasıdır ki, bu piyli hissəni içəri tərəfə çevirirlər. Bu həm də basdırmanın daha yağlı və dadlı olmasına səbəb olur. Hazırlanmış basdırma (avşuniy) quruması üçün göydən (adətən payadan) asılır. Tam quruduqdan sonra yemək üçün istifadə olunur.

Rutul ağsaqqalları və ağbirçəklərinin istifadə etdiyi bayatılar :

1. Bu tala otlı tala
Başı buludlu tala
Aslanlar küsüb gedir
Qaldı bir quru tala.	4. Qızıl üzük məndə
Verdim anam saxladı
Anama qurban olum
Məni təzə adaxladı
2. Qızıl üzük məndə
Axtarma cibimdə
Dünya dolu yar olsa
Mənim gözüüm səndə.	5. Ağ kələğayı almışam
Sağ cibimə salmışam
Uzaqda olan yarı
Sağ -salamat görmüşəm.
3. Dəyirmanə daş gərək
Yara qələm, qaş gərək
Neylirəm qoca yarı
Mənə on beş yaşlı gərək.	6. Üzük-üzük deyirlər
Barmaq nazik deyirlər
Qoy barmağın böyüsün
Yarım nazik deyirlər.
7. Qayadan ana gördü.
Salam verdi məni gördü.
Sən ovçu, mən maral.
Çıxıb dağları gördü.	8. Dağa – daşa bax
Gülüb razı bax
Yar yadına düşəndə
Salavat dağına bax
9. Gedirəm daş bulağa
Suyu sərxoş bulağa
Kəndçiyəm yanıqlıyam
Deyərəm yaş bulağa	10. Yağıram yağış kimi
Qaçaram pamiş kimi
Oğlana qız yaraşır
Xancana yapış kimi.

Lilaybır

*Təknə bağa gül lirk'aş lilay lilay
Ğax'an yəzid gül sulkaş maral xanım
Ğu ğadişdi dünyə vıqaş lilay-lilay
Can dəydi riş, dəydi riş maral xanım*

*Vətən yada düşəndə lilay-lilay
Salavat dağına bax maral xanım .*

Rutul şeirləri

Nəsdədilə sa yişiri xeyirbinə şərbi yanud.
Nəsdədilə sa yişiri xeyirbinə şərbi yanud.
Bala yişir, bay yişir hamı dərdbinə-sərbi yanud.
Maaş k'al hır, kar yişir.
Kalışala bizar yişir, tuxabırna bərbi yanud.
Hamı madiş tuxabırna bərbi yanud.
K'ibixır dünya hamı.
K'ibixır dünya hamı.
Hindi tuxdu, hindi q'aşdi, hindi sərxoş.
Hindi tuxdu, hindi q'aşdi, hindi sərxoş.
Saal dii aldiy dıx'ış, k'at'na r'u'k'ur karbı yanud.
K'at'na r'u'k'ur karbı yanud.
K'a'sa dişir, madiş qabıx heç yanuxda.
K'a'sa dişir, madiş qabıx heç yanuxda.
Macal vişış heç yanuxda.
Macal vişış heç yanuxda.
Ayğır vişış heç yanuxda.
Ayğır vişış heç yanuxda
Xarkal yıx'ır karbı yanud.
Ay b'ıçabı hamı hinə atarbı
Nəsdə duur ruk'unay qatarbı.
Hamı t'əx'də ru'k'ur tatar.
Hamı t'əx'də ru'k'ur tatar.
Suk'uk'uri karbı yanud.

Rutulların yaşadığı Borç kəndi haqqında şeir

Ağayçur maramə gümüdi xıla
Surdu ariy yıx'ır, surdu huriy
Maramə nəstədkal ağuy, kuğuy ğada
Ay hupx'udu m'u'k' Bı'çadı
Mal-qara leykır sartanay hərsa yəylaxa
Davat vaay əmir lurzanay ğudu çeylaxa
H'uş ak'uğur ğudu quşey nənədi bulaxa
Ay hupx'udu m'u'k' Bı'çadı
Yik'i avğur yəs ğudu k'ırışmay
Yic rux'ur, yixdi Bı'çadı vay
Tataras vır ğudu k'ab' k'atay
Ay hupx'udu m'u'k' Bı'çadı
Yik'i avğur ğudu k'uludadı
Baladı yişir k'alıy havıdı
Səkki yişış ak'ıl adı
Ay hupx'udu m'u'k' Bı'çadı
Sa-k'a'd' bənd hux'us yıqar yəs ğada
Şad ru'k'u'r a'k'uğ'uy ğaqudə suvala
Maramə nəstək'al ağ'uy-k'uğ'uy ğada
Ay hupx'udu m'u'k' Bı'çadı
Nənək'uşa rux'udi, ninə
Nəsdəd ğuğud hinə cəhilər
Yic rux'ubur ütkür imə?
Ay hupx'udu m'u'k' Bı'çadı
Rişbir ad xal haanay tavluda
Kəğəridi rişərə harsanay cırə-cis dalda
Rux'unay havasad karbır ğada
Ay hupx'udu m'u'k' Bı'çadı
Yəylaxanala fağayç'ur atarbı
Ğ'un'a tufəng, y'ı'k'a qatarbı
Hinə irdi ipakad dun laabı
Ay hupx'udu m'u'k' Bı'çadı.

Can q'ari

Ğu yix'di namus vicdanri-vicdanri
Ğu yix'di dərdədi dərmanri-dərmanri
Ğu yix'di dərdədi duxturi-duxturi
Ğu yix'di dindid imanri-imanri
Şiv yıxa ğu yəs rişid can qari
Şiv yıxa ğu yəs rişid can qari
Bıç'k'alı, bıç'k'alı, bıç'k'alı
Bıç'k'alı, bıç'k'alı, bıç'k'alı can qari
Ğuc haadinay xəşid k'ink'al can qari
Ğuc haadinay xəşid k'ink'al can qari
Hamı halıra k'aasdə misəd k'ink'al ay qari
Hamı halıra k'aasdə misəd k'ink'al ay qari

Şiv yıxa ğu yəs rişid can qari
 Şiv yıxa ğu yəs rişid can qari
 Bıç'k'aldı, bıç'k'aldı, bıç'k'aldı
 Bıç'k'aldı, bıç'k'aldı, bıç'k'aldı can qari
 Şiv yıxa ğu yəs rişid can qari

Nəticə

Azərbaycan folkloru və etnoqrafiyası çox qiymətli və zəngindir. Ölkənin şimal-qərb regionunun folkloru və etnoqrafiyası çox rəngarəng və zəngindir. Bölgədə yaşayan azsaylı xalqların folkloru və etnoqrafiyası ümumazərbaycan folklorunun və etnoqrafiyasının tərkib hissəsi olmaqla onun zənginləşməsində mühüm rol oynayır. Qeyd olunan materiallar rutul etnoqrafiyasının və folklorunun araşdırılması baxımından maraqlı mənbədir. Azsaylı xalqların özünəməxsus folklor və etnoqrafiyası Azərbaycan folklorunun və etnoqrafiyasının tərkib hissəsini təşkil edərək onun zənginləşməsində rol oynayır. Rutul nəğmələri, atalar sözləri, etnoqrafik materiallar- (“Qudiy-qudiy” oyunu, rəqsləri) rutul xalqının tarixinin, mədəniyyətinin araşdırılması baxımından maraqlı mənbədir. Həmçinin rutulların maraqlı toy adətləri: cilovdarın təyin olunması, bəzi rutul kəndlərində gəlinin birinci yox ikinci gün bəy evinə aparılması, bəyin keçmişdə güllə atması, toyun sabahısı günü məclis təşkil olunması rutul adət-ənənələrinin zəngin olmasını bir daha sübut edir. Toydan bir gün sonra təşkil olunan məclisdə xan, vəzir məclisinin təşkili maraqlı folklor nümunəsidir. Əsasən bəyin qohumlarının xan-vəzir tərəfindən öz hüzuruna çağırılması, əmrə tabe olmayanlar üçün müəyyən cəzanın tətbiq olunması, xanın papağının oğurlanması, papağı oğurlayan şəxsin xan təyin olunması maraqlı adətlərdəndir. Məqalədə qeyd olunmuş və yaşlı rutul nümayəndələrinin istifadə etdiyi atalar sözləri, şeirlər, bayatılar, nəğmələr önəmli nümunələrdəndir. Həmin bayatılar, atalar sözləri, şeirlər böyük məna kəsb etməklə tərbiyəvi xarakter daşıyır. Ölkəmizdə yaşayan müxtəlif etnik qrupların folklorunun toplanılması və təbliği onlar arasında səmimi münasibətlərin möhkəmlənməsində, xalqlararası mədəni bağlılığın yaranmasında böyük rol oynayır. Ölkəmizdə yaşayan müxtəlif etnik qrupların etnoqrafiyası, etnoqrafiyasının öyrənilməsi, təbliği onlar arasında səmimi münasibətlərin möhkəmlənməsində, xalqlararası mədəni bağlılığın yaranmasında böyük rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT

Alekseev, M., Kazenin, K. I., & Suleymanov, M. (2006). *Dagestanskije narody Azerbaidzhana: politika, istoriya, kul'tura* [The Dagestani peoples of Azerbaijan: Politics, history, culture]. Moskva: Evropa. ISBN 5-9739-0070-3.

Borçinskiy, S. (2007, May 18). O problemakh shekinskikh rutultsev [On the problems of Sheki Rutuls]. *Çernovik*, (20).

Epigraficheskie pamyatniki Severnogo Kavkaza na arabskom, persidskom i turetskom yazykakh. Nadpisi X—XVII vv. Teksty, perevody, kommentariy, vstupitelnaya stat'ya i prilozheniya L. I. Lavrova. (1966). Moskva: Nauka. (T. 1), s. 141, 142, 206.

Gadzhiev, A.-R. G. (1996). *Proiskhozhdenie narodov Dagestana* [The origin of the peoples of Dagestan]. Elbrus. s. 245.

Ikhilov, M. M. (1960). Materialy po etnografii rutulov i tsakhur [Materials on the ethnography of the Rutuls and Tsakhurs]. *Kratkie soobshcheniya Instituta etnografii AN SSSR*, (33), 26–28.

Lavrov, L. I. (1955). Rutul'tsy [The Rutuls]. In *Narody Dagestana: Sbornik statey* (pp. 195). Moskva: Izdatel'stvo AN SSSR.

Lavrov, L. I. (1966). *Epigraficheskie pamyatniki Severnogo Kavkaza na arabskom, persidskom i turetskom yazykakh. Nadpisi X–XVII vv. Teksty, perevody, kommentariy*. Moskva: Nauka.

Lavrov, L. I. (1978). *Istoriko-etnograficheskie ocherki Kavkaza* [Historical and ethnographic essays on the Caucasus]. Leningrad: Nauka. s. 36.

Lavrov, L. I. (1982). *Etnografiya Kavkaza po polevym materialam 1924–1978 gg.* [Ethnography of the Caucasus based on field materials of 1924–1978]. Leningrad: Nauka. s. 146.

Olson, J. S. (1994). *An ethnohistorical dictionary of the Russian and Soviet Empires*. Westport, CT: Greenwood Publishing Group. p. 576. ISBN 0313274975.

Portal kul'tury narodov Severnogo Kavkaza – Rutul'tsy. (2015, May 3). Retrieved from <https://www.kavkaz-uzel.ru/articles/175839/> [Archived April 30, 2017].

Ramazanov, K. K., & Shikhsaidov, A. R. (1964). *Ocherki istorii Yuzhnogo Dagestana* [Essays on the history of Southern Dagestan]. Makhachkala: Dagestanskiy filial AN SSSR. s. 103.

İnternet resursları

[http://anl.az/down/meqale/kaspi_az/2019/oktyabr/679694\(meqale\).pdf](http://anl.az/down/meqale/kaspi_az/2019/oktyabr/679694(meqale).pdf)

<http://samurpress.net/story.php?sid=2262>

<https://az.wikipedia.org/wiki/Rutullar>

<https://multikultural.az/az/medeni-muxteliflik/595/rutullar-tarix-medeniyyet-din/>

<https://www.kaspi.az/az/rutullarin-folkloru>

DOI: <https://doi.org/10.59849/2957-3882.2025.1.81>
 UOT : 9301

XIII-XIV ƏSRLƏR AZƏRBAYCANDA MƏHKƏMƏ-HÜQUQ SİSTEMİ

Elxan QULİYEV

*AMEA akad. Z.Bünyadov adına Şərqşünaslıq
 İnstitutu, elmi işçi, Azərbaycan
 E-mail: elkhan2000@yahoo.com
 ORCID: 0000-0002-9226-8877*

Daxilolma tarixi: 22.01.2025

Düzəliş tarixi: 04.02.2025

Nəşrə təsdiq tarixi: 28.02.2025

XÜLASƏ

Hazırkı məqalədə XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda məhkəmə-hüquq sisteminin təşəkkülü, onun inkişafı tarixi, eləcə də bəhs edilən dövrlərdə bizim ölkəmizin ərazisində qurulmuş dövlətlərin, xüsusilə Elxanilərin tətbiq etdikləri məhkəmə-hüquq sistemi, hüququn növləri və formalarının yaranması və inkişafı kimi mühüm məsələlər ilk yazılı mənbələr və elmi tədqiqatların nəticələri əsasında araşdırılmışdır. Bu məqsədlə əlimizdə olan bəzi ilk qaynaqların verdiyi məlumatlardan istifadə edərək Azərbaycanda hüquq elminin inkişaf yolu, konkret dövlətlərin dövlət quruluşunun, qanunvericiliyinin, onun səlahiyyətlərinin və məhkəmə-hüquq institutlarının rolu və fəaliyyətini işıqlandırmağa çalışmışıq. Məqalədə həmçinin bəhs edilən dövrlərdə hüquq sisteminin inkişafında hər hansı bir rol ifa etmək görkəmli alim və dövlət xadimlərinin adları çəkilmiş və onların bu istiqamətdə gördükləri işlər və konkret fəaliyyətləri araşdırılmışdır.

Məqalədə dövlət və dövlətçilik tariximizdə mühüm rol ifa edən hüquq-məhkəmə sisteminin bəzi spesifik cəhətlərinə aydınlıq gətirməyə çalışmışıq. Belə ki, əvvəlcə monqolların müsəlman ölkələrini istila etməzdən qabaq dövlət idarəçiliyində, hüquq sahəsində, qanunvericilik sistemi, məhkəmə və mühakimə - “qəza” və “yarğu” işlərində hansı qayda-qanunlardan istifadə etdiklərini aydınlaşdırmağa çalışmışıq. Sonrakı mərhələdə isə istiladan sonrakı mərhələləri, xüsusilə Elxanilər dövründə Azərbaycanda məhkəmə-hüquq sisteminə baş bərməyi bir sıra dəyişiklikləri də şərh etmişik. Məqalədəki faktlar onu sübut edir ki, məhkəmə və mühakimə işlərində monqollara məxsus olan «yarğu» qanunları monqollar üçün öz əhəmiyyətinə görə heç də şəriət qanunlarından geri qalmamışdır. Belə ki, məqalədə təqdim edilən məlumatlardan aydın olur ki, XIII-XIV əsrlərdə monqol və türk tayfaları arasında qaldırılmış məhkəmə iddiaları «yarğu» qanunları əsasında, yerli müsəlman əhalisi arasında qaldırılmış məhkəmə iddiaları isə islam şəriətinə və fiqhi qaydalara uyğun olaraq həll edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bəhs edilən dövrdə «Yarğu» məhkəmələri monqolların özləri - bütpərəst ruhanilər tərəfindən, islam məhkəmələri isə müsəlman ruhaniləri tərəfindən idarə olunurdu.

Açar sözlər: XIII-XIV əsrlər, Azərbaycan, məhkəmə, hüquq, sistem.

СУДЕБНО-ПРАВОВАЯ СИСТЕМА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В XIII-XIV ВЕКАХ**Эльхан ГУЛИЕВ***Научный сотрудник, Институт востоковедения
имени акад. Зия Буниятова НАНА, Азербайджан**E-mail: elkhan2000@yahoo.com**ORCID: 0000-0002-9226-8877**Дата поступления: 22.01.2025**Дата исправления: 04.02.2025**Дата утверждения к публикации: 28.02.2025***АННОТАЦИЯ**

В настоящей статье рассматривается организация правовой системы в Азербайджане в XIII-XIV веках, история ее развития, а также такие важные вопросы, как правовая система, виды и формы права, применяемые государствами, созданными на территории нашей страны в указанные периоды, особенно в период эльханидов на основе первыми письменными источниками и результатов научных исследований. С этой целью мы постарались осветить путь развития юридической науки в Азербайджане, роль и деятельность государственной структуры, законодательства, ее полномочий и судебных учреждений в Азербайджане, используя информацию, предоставленную некоторыми из первых доступных нам источников. В статье также упоминаются имена выдающихся ученых и государственных деятелей, сыгравших какую-либо роль в развитии правовой системы в указанные периоды, рассматривается их конкретная деятельность в этом направлении.

В статье раскрываются некоторые специфические аспекты правовой и судебной системы, сыгравшие важную роль в истории нашей государственности. Так, во-первых, мы попытались выяснить, какие правила и положения монголы использовали в государственном управлении, праве, законодательной системе, суде и судебных - "газа" и "яргу" делах до вторжения монголов в мусульманские страны. На следующем этапе мы также отметили ряд изменений, которые произошли в судебно-правовой системе Азербайджана на этапах после вторжения, особенно в период Ильханидов. Факты, изложенные в статье, доказывают, что законы "яргу" монголов в судебных и судебных делах по своей значимости для монголов не уступали законам шариата. Таким образом, из представленных в статье сведений видно, что судебные дела, возбуждаемые между монгольскими и тюркскими племенами в XIII-XIV веках, решались на основе законов "яргу", а судебные дела, возбуждаемые между местным мусульманским населением, решались в соответствии с исламским шариатом и правилами фикха. Следует отметить, что в этот период судами «яргу» управляли сами монголы - языческое духовенство, тогда как исламскими судами управляло мусульманское духовенство.

Ключевые слова: XIII-XIV века, Азербайджан, суд, право, система.

THE LEGAL SYSTEM IN AZERBAIJAN IN THE 13TH–14TH CENTURIES

Elkhan GULIYEV

Researcher, Institute of Oriental Studies named after
Acad. Ziya Bunyadov, Azerbaijan National
Academy of Sciences (ANAS), Azerbaijan
E-mail: elkhan2000@yahoo.com
ORCID: 0000-0002-9226-8877

Date of submission: 22.01.2025

Date of revision: 04.02.2025

Date of acceptance for publication: 28.02.2025

ABSTRACT

This article explores the organization and development of the legal system in Azerbaijan during the 13th and 14th centuries. It focuses on the legal frameworks, types, and forms of law implemented by the states established in the region during this period, particularly the Ilkhanid dynasty, based on early written sources and scholarly research. The study aims to shed light on the evolution of legal thought in Azerbaijan, the structure and functions of the state, legislative authority, and judicial institutions, drawing on information from some of the earliest available sources.

The article also investigates the contributions of prominent scholars and statesmen who lived in Azerbaijan during the specified period and their influence on the legal system's development. Particular attention is given to the specific features of the legal and judicial systems that played a vital role in Azerbaijan's statehood history. Initially, the research examines the rules and legal frameworks employed by the Mongols in governance, legislation, and judicial affairs, specifically in relation to qaza (Sharia-based) and yargu (customary) cases, prior to their invasion of Muslim territories.

Subsequently, the article discusses significant changes introduced into the legal and judicial systems in Azerbaijan following the Mongol invasion, especially during the Ilkhanid rule. The findings indicate that the Mongol yargu laws held legal authority comparable to Islamic Sharia law in Mongol society. Judicial cases involving Mongol and Turkic tribes in the 13th–14th centuries were primarily adjudicated under yargu laws, while cases involving the local Muslim population were resolved in accordance with Islamic Sharia and fiqh principles. It is also noted that yargu courts were overseen by Mongol clergy, while Islamic courts were administered by Muslim religious authorities.

Keywords: 13th–14th centuries, Azerbaijan, legal system, judicial institutions, Ilkhanids, Sharia, yargu.

Giriş

XIII-XIV əsrlərdə digər müsəlman Şərq ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da dövlət və dövlətçilikdə hüquq-məhkəmə sisteminin rolu danılmazdır. Keçmiş ilə bu gün və gələcək arasında körpü qurmaq məqsədilə elm və mədəniyyət tariximizin hərtərəfli və dərinlən öyrənilməsi məsələsi həmişəkindən daha aktual görünməkdədir. Çünki bilindi ki, tarix elmi insan təcrübəsinin “saxlama yeri” və “qoruyucusu” olduğuna görə, bu elm daim öz aktuallığını və əhəmiyyətini qoruyub saxlamaqdadır. Məqalədə bəhs edilən dövrlərdə ərsəyə gəlmiş ilk yazılı mənbələrin verdiyi tarixi məlumatlar əsasında Azərbaycanın hüquq tarixini, tarixi-hüquqi təcrübəni ümumiləşdirmək, təhlil etmək və zəruri nəticələr çıxarmağa çalışmışıq.

Bəhs edilən dövrlərdə Azərbaycanda dövlət hüququ, yerli idarəçilik sahəsində olan əmlak və digər münasibətlərin tənzimlənməsinin əsasını müsəlman hüququ normaları təşkil edirdi. Bu arada Quran və hədislər islam hüququnun əsas mənbəyi kimi çıxış edirdi. Buna görə də bu iki əsas mənbəyi

tədqiq edən elmlərin aktuallığı Azərbaycan və digər müsəlman ölkələrində daim qorunub saxlanılırdı (Quliyev, 2021, s.106; Quliyev, 2005, s.376).

XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda hüquq, qanunvericilik, məhkəmə sistemi, mühakimə yürütmək qaydaları və idarəetmə kimi məsələlər araşdırılarkən Quran və hədisləri öyrənən elmlərə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bəhs etdiyimiz dövrün tanınmış fiqh və hüquq alimlərinin həyat və yaradıcılığının öyrənilməsi də bu istiqamətdə xüsusi önəm kəsb edir. Məsələn olaraq qeyd etmək olar ki, Elxani hökmdarlarından Hülakü xanın və Abaqa xanın hakimiyyəti illərində dövlət idarəçiliyində önəmli rol malik olan dövrün görkəmli mütəfəkkiri N.Tusin "Əxlaqi-Nasiri" əsərində siyasət, hüquq və dövlətin idarə olunması məsələlərinə toxunmuşdur. (Məlikov, 1984, s.51).

Azərbaycanın siyasi fikir və dövlət idarəetmə tarixində geniş dünyagörüşünə malik olan görkəmli alim N.Tusin mövzumuzla bağlı fəaliyyətlərinin öyrənilməsi ölkəmizin hüquq tarixinin tədqiqində önəmli rol ifadə edə bilər. Hüquqşünas A.Rzayev haqlı olaraq qeyd edir ki, Nəsirəddin Tusi Azərbaycan siyasi fikir tarixində dövlətin birinci nəzəriyyəçisidir. Belə ki, ona qədər heç bir mütəfəkkir dövlət haqqında bu dərəcədə mükəmməl və müstəqil təlim yarada bilməmişdi (Pənev, 1983, s.31).

İslam mütəfəkkirləri, o cümlədən İbn Xəldun bu fikirdədirlər ki, "Allah dərğahında ədalətli məhkəmə və mühakimə sisteminin olmasından daha üstün heç bir şey yoxdur. Çünki ədalətli məhkəmə sistemi insanları hüquqla bağlı bütün məsələlərdə bərabər hüquqlu varlığa çevirir və belə olan halda rəiyyətin həyatı islahə və yaxşılığa doğru yönəlmiş olur. Ədalətli hüquq-məhkəmə sisteminin olması ilə dini məsələlər də öz layiqli yerini tapır, möhkəmlənir və haqqın, ədalətin bərpa edilərək icra edilməsi vasitəsilə cəmiyyət tərəfindən qəbul edilən dini və milli dəyərlər də öz həqiqi məcrasına yönəldilmiş olur" (ابن خلدون, 1336,m.1957, s.I/618; رحمتی, 1394, m.2015, s.73).

XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda Hülakülər və Cəlairilərin hakimiyyəti dövründə mövcud olmuş məhkəmə sistemi mərhum akademik Ə.Əlizadənin qısa və ümumi qeydləri istisna olmaqla, Azərbaycan tarixşünaslığında xüsusi tədqiqat mövzusunə çevrilməmişdir. Burjua tədqiqatçılarının əsərlərində isə həmin məsələyə nisbətən geniş yer verilmişdir. Bu baxımdan B.Şpulerin, B.Bəyaninin və H.C.Rəcəbzadənin xidmətlərini qeyd etmək lazımdır (اشپولر, 1368, m.1989, s. 359). Ş. Bəyani öz tədqiqatlarında əsasən "qəza" (məhkəmə) təşkilatına, o cümlədən şəriət məhkəmələrinə diqqət yetirmiş, "yarğü" məhkəməsinə isə səthi şəkildə toxunmuşdur (جعفریان, 1377, m.1998, s. 264-272).

Elxanilər dövründə məhkəmə-hüquq sistemində baş vermiş dəyişikliklər

Qeyd etmək lazımdır ki, monqollar müsəlman ölkələrini istila etməzdən əvvəl dövlət idarəçiliyində, hüquq sahəsində, qanunvericilik sistemi, məhkəmə və mühakimə - "qəza" və "yarğü" işlərində bir sıra özünəməxsus qayda-qanunlardan istifadə etmişdir (علی زاده, 1975, s. 46; بروشکی, 1362, m.1983, s. 74-75). Hülakular tərəfindən islam torpaqlarında qurulan dövlətin mövcudluğunun ilk 40 ilində islam dininin təsirlərindən xilas olmaq istiqamətində cəhdlər edilmiş, zəbt edilmiş ölkələrdə bütperəstlik etiqadının geniş şəkildə yayılmasına səylər göstərilmişdir (اشپولر, 1368, s.360). Lakin müsəlman torpaqlarının, o cümlədən Azərbaycan ərazilərinin işğalından sonra və hətta daha sonrakı dövrlərdə belə həmin qanunlar və mühakimə qaydaları islam şəriəti qanunları ilə paralel və bərgə tətbiq edilmişdir. Bu qanunlar arasında ən mühüm və əhəmiyyətli «Yarğü» adlanırdı.

Digər tərəfdən, məhkəmə və mühakimə işlərində monqollara məxsus olan «yarğü» qanunları monqollar üçün öz əhəmiyyətinə görə heç də şəriət qanunlarından geri qalmırdı (جعفریان, 1377, m.1998, s. 264). Belə ki, XIII-XIV əsrlərdə monqol və türk tayfaları arasında qaldırılmış məhkəmə iddiaları «yarğü» qanunları əsasında, yerli müsəlman əhalisi arasında qaldırılmış məhkəmə iddiaları isə islam şəriətinə və fiqhi qaydalara uyğun olaraq həll edildilirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, «Yarğü» məhkəmələri monqolların özləri - bütperəst ruhanilər tərəfindən, islami məhkəmələri isə müsəlman ruhaniləri tərəfindən idarə olunurdu (اقبال آشتیانی, 1356, m. 1977, s. 265; نخچوانی, 1964, s.165; رحمتی, 1394, m. 2015, s. 80).

Dövrün yazılı mənbələrindən aydın olur ki, yerli müsəlman xalqlarının din, mədəniyyət və dövlət idarəçiliyi sahəsində əldə etdikləri praktiki inkişaf monqolların siyasi üstünlüyünü kölgədə

qoymuşdur. Sonrakı dövrlərdə, yəni Hülakülər sülaləsinin islamı qəbul etmiş hökmdarlarının hakimiyyəti illərində artıq bu sahədə də müəyyən tərəqqi və inkişaf prosesi başlamış oldu. Bu proses yerli əhəlinin içindən çıxan alimlərin saray və divan işlərində iştirak etməsi ilə daha da sürətləndi. Buna misal olaraq, həmin dövrdə vəzir vəzifəsinə qədər yüksəlmiş Fəzlullah Rəşidəddin kimi dövlət xadiminin adını çəkmək olar. Bu alimin Elxanilər sarayında fəaliyyətə başlaması ilə ölkədə elm, mədəniyyət və idarəetmə sahələrində əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verməyə başladı. Düşünürük ki, bəhs edilən dövrlərdə Azərbaycanın hüquq və məhkəmə sisteminin bəzi mühüm detallarını, o cümlədən tanınmış fiqh və hədis alimlərinin həyat və yaradıcılığını, eləcə də hüquq və qanunvericilikdə islam şəriət qanunlarının, xüsusilə də Quran və hədislərin rolu barədə nisbətən geniş məlumat vermək məqsədə uyğun olardı. Əlbəttə bu məsələ ayrı bir tədqiqat işinin mövzudur. Buna baxmayaraq biz də, yeri gəldikcə həmin tədqiqat işində məsələ ilə bağlı bəzi faktlara toxunmağı məqsədə uyğun hesab edirik.

Qeyd edildiyi kimi, monqol istilasından bir müddət sonra islam hüququ demək olar ki, sosial həyatın bütün sahələrində tətbiq edilməyə başlamışdır. Qazan xanın islahatlarından sonra hökmdar tərəfindən verilmiş fərmanların böyük əksəriyyəti islam hüquq normalarına uyğun şəkildə verilirdi. Bəhs edilən dövrdə islam hüququ və şəriət qanunları o qədər əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdı ki, hətta Qazan xanın özü belə monqol əmirinin qızı Keramun Xatunla evlənən zaman islam şəriətinə uyğun olaraq kişinin qadına ödəyəcəyi başlıq kimi 60 түмән mehriyyə (başlıq) ödəməli olur. Bu bir daha onu göstərir ki, həmin dövrdə Qazan xan şəxsən özü dini məsələlərə çox həssas yanaşmış və islam hüquq normalarına riayət etməyə çalışmışdır (اقبال آشتیانی, 1356, m. 1977, s.76; Bakı Un. Xəbərləri, 2010, s.25-30).

Bəhs edilən dövrdə islam hüququ elə bir dərəcədə əhəmiyyət kəsb edirdi ki, hətta Qazan xan hərbi yürüşlərə çıxan zaman öz yürüşlərinin legitimliyini təmin etmək məqsədilə dövrün tanınmış islam alim və müctəhidlərdən “döyüşə icazə” fətvəsi almalı olurdu. Buna misal olaraq, onun m.1299-cu (h.699) ildə fəqihlərdən fətva alaraq qoşunu Təbrizdən Şama doğru yürütməsini qeyd etmək olar (جعفریان, 1377, m.1998, s.67-68).

Qazan xan tərəfindən tətbiqi hüquq sahəsində aparılan islahatların tarixi əhəmiyyəti bizə məlumdur. F.Rəşidəddin yazır ki, sözügedən islahatlar Qazan xan tərəfindən yazılı şəkildə verilmiş fərmanlarda da öz əksini tapmışdır. Bu fərmanlarda vilayətlərə təyin edilmiş qazilərə (məhkəmə hakimlərinə) verilən səlahiyyətlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Belə ki, məhkəmə qaziləri tərəfindən çıxarılan məhkəmə qərarlarını heç bir şəxs və ya instansiya ləğv edə bilməzdi. Bu fərmanların mətnində hüquq sistemindəki nöqsan və boşluqların aradan qaldırılması, haqq-ədalətin bərpası və ölkədə baş verən dələduzluq və fırıldaqçılıqların qarşısının alınması kimi mühüm ictimai və hüquqi məsələlər öz əksini tapmışdır (علی زاده, 1975, s.426-432).

Qazan xan həmçinin mülkiyyət hüquqlarının təmin edilməsi, ölkədə vergilərlə bağlı məmur özbaşınalıqlarının qarşısının alınması istiqamətində də böyük işlər görmüşdür. Qeyd etmək lazımdır ki, bütün qanunlar islam şəriətinə uyğun şəkildə həyata keçirilməli idi. Belə ki, hətta Qazan xanın yazılı fərmanlarında aşağıda göstərilən Quran ayələri və islam Peyğəmbərinin (s.v.) hədisləri də öz əksini tapmışdır:

- «ان الله يأمر بالعدل والإحسان»

“Həqiqətən də Allah (insanları) ədalətli olmağı və yaxşı əməllər görməyi əmr edir” (“ən-Nəhl”, 90).

- və yaxud «فاحكم بين الناس بالحق»

“İnsanlar arasında haqq-ədalətlə hökm yürüt” (“Sad”, 26).

- Hədis: “أحب الناس إلى الله تعالى وأقربهم إليه السلطان العادل وأبعدهم منه السلطان الجابر”

“Allah dərgahında ən sevimli və Ona ən yaxın olan insan ədalətli hökmdar, ən pis və Ondən uzaq olan insan isə zülmkar hökmdardır” (علی زاده, 1975, s.452-467).

Qazan xanın hüquq və qanunvericilik sahəsində apardığı islahatlar bəhs edilən dövrün ictimai həyatının müxtəlif sahələrini əhatə edirdi. Burada qısa şəkildə onlardan bəzisində işarə edirik

mövzumuzu davam etdirməyə çalışacağıq. Məsələ ilə bağlı daha ətraflı məlumat əldə etmək istəyənlər isə adı çəkilən mənbəyə müraciət edə bilərlər.

F.Rəşidəddin əsərinin XVII fəslini «rəiyyətin mənafeələrinin qorunması və onların üstündən zülm və ədalətsizliyin qaldırılması» mövzusunda həsr etmişdir. O, eləcə də əsərin XVIII fəslini «xətə törədən heyvanlara qoyulan verginin ləğv edilməsi və vergi məmurlarının xalqa etdiyi ədalətsizliyin aradan qaldırılması» mövzusunda, XIX fəslini “oğru və yolkəsənlər ilə mübarizə və yolların təhlüksizliyi”, XX fəslini “qızıl və gümüş əyarlərinin xalisləşdirilməsi”, XXI fəslini “qızıl, gümüş və digər qiymətli metalların çəkisinə dair islahatlar”, XXVI fəslini “qızılların faizlə insanlara verilməsinin qarşısının alınması” kimi mühüm hüquqi və ictimai məsələlərə həsr etmişdir. F.Rəşidəddin hətta yuxarıda qeyd olunan məsələlərlə bağlı hökmdardan yazılı fərmanların alınmasına belə nail ola bilmişdir (علی زاده, 1975, s. 477, 479, 486, 490, 520).

Elxanilər dövründə fəaliyyət göstərən məhkəmə-hüquq orqanları

A) İslami məhkəmələr

Divani-qəza (məhkəmə divanı): Elxanilər dövründə mühüm divan idarələrindən biri də “Divani-qəza” qurumu olmuşdur. Belə demək mümkünsə, həmin dövründə məhkəmə sistemi “Divani-qəza” adlı bir dövlət qurumunda mərkəzləşdirilərək idarə olunurdu. Ölkənin mühüm divan orqanına verilmiş bu ad monqollardan əvvəl də istifadə edilirdi. Bu orqan yerli müsəlman əhalisi tərəfindən qaldırılmış iddiaları araşdırmaq və məhkəmə proseslərini icra etməklə məşğul olurdu. Qeyd etmək lazımdır ki, monqollar müsəlman torpaqlarını, o cümlədən Azərbaycan ərazilərini istila etməzdən əvvəl özlərinin də ciddi şəkildə riayət etdikləri məcmu məhkəmə qanun-qaydalarına malik idilər. İslam məmləkətləri fəth edildikdən sonra bu qanunlar tədricən divan və idarəçiliyə daxil olmağa və islam şəriət qanunları toplusuna nüfuz edərək birlikdə tətbiq edilməyə başlandı. İlk mərhələdə bu divanda əksər iddialar “Yasa” qanunlarına uyğun olaraq monqol və bütpərəst ruhanilər tərəfindən icra edilirdi. Lakin Elxani hökmdarlarının islam dinini qəbul etmələri hadisəsindən sonra bu divan işləri də qaydasına düşməyə başladı və yerli müsəlman əhalisinin məhkəmə-hüquq məsələləri ilə bağlı əvvəllər rastlaşdıqları problemlər azalmağa doğru yönəldi (قلقشندی, 1338, m. 1959, s.424; رحمتی, 1394, m.2015, s.80).

Divani-qəza orqanı aşağıda göstərilən bir neçə mühüm idarə və yaxud şöbələrdən təşkil olunmuşdu:

Böyük bir dövlət təşkilatı olduğuna görə “Divani-qəza” adlı bu qurumda çoxsaylı dövlət məmuru çalışırdı. Aşağıdakı vəzifələr həmin dövlət qurumunda çalışan məmurlara verilən ən mühüm vəzifələr hesab olunurdu:

1- “*Qaziül-qüzat - ərəb. قاضی القضاة*”: Divan rəisi, dini mənsəblərdən ən önəmlisi olan bu mənsəbə layiq görülməli şəxs birbaşa sultan tərəfindən təyin edilməli idi. Ölkədə məhkəmə sistemi və məhkəmə işləri ilə bağlı bütün məsələlər bilavasitə Qaziül-qüzat tərəfindən icra edilir və həll olunurdu. Məmləkətin bütün əyalət və şəhərlərində onun naib və kargüzarları fəaliyyət göstərirdi və çalışırdılar (ابن خلدون, 1336, m.1957, s.I/194; رحمتی, 1394, m. 2015, s.81). Qazinin olduğu və məhkəmənin yerləşdiyi yer Darül-qüzat, Qaziül-qüzatın (Qazilər qazisinin) işlədiyi yer isə Divani-qəzayi-məmalik adlanırdı (ابن خلدون, 1336, m. 1957, s. 328; رحمتی, 1994, s.81).

Rəşidəddin Fəzlullah öz qiymətli tarixi əsərində Qaziül-qüzat və Qaziül-qüzatı-vəqt sözlərini işlətməmişdir (Karlian, 1979, s.239; Rəhməti, 2015, s.81). Qazan xanın fərmanının məhkəmə işlərinin hansı orqana həvalə edilməsi ilə bağlı hissəsində deyilir: “Din və şəriətlə bağlı olan hər bir məhkəmə işinə, yəni əlli şəriət qanunlarına uyğun olaraq vacib olan və müsəlmanlar arasında yaranmış istənilən mübahisə və iddialara baxmaq qazilərə düşür” [رشيد الدين, 1358, m.1979, s.218; رحمتی, 1394, m.2015, s.81).

F.Rəşidəddin əsərin başqa bir yerində isə iki monqol və yaxud bir monqol ilə bir müsəlman arasında yaranmış mübahisələr barədə yazır ki: “Hər ayın iki günü şəhərin dağçası (keçikçilərin başçısı), bitikçilərin başçısı (vergi toplayanların rəisi), qazilər, ələvilər (seyidlər) və alimlər cami məscidində toplanaraq divan qururlar, hamılıqla qaldırılmış iddialara qulaq asır, onu dərindən

araşdırır və bu iddiaları şəriət qanunlarına uyğun olaraq həll edirlər” (رشيد الدين, 1358, m.1979, s.219; نطنزی, 1336, m. 1957, s. 138; رحمتی, 1394, m.2015, s.81).

Qeyd etmək lazımdır ki, Qaziül-qüzzat vəzifəsi Elxanilərdən əvvəl də mövcud olmuşdur. Mənbələrdən aydın olur ki, Elxanilər dövründə bu mənsəbə ilk təyin olunan şəxs Qütbəddin Əhməd Zəncani olmuşdur. Qütbəddin Əhməd Zəncaninin qardaşı, “Sədri-cahan” ləqəbli Sədrəddin həmin dövrdə ölkədə yüksək vəzifələrdən biri olan Sədarət vəzifəsini icra edirdi. Onun qardaşı Qütbəddin Əhməd Zəncanini isə Qaziül-qüzzat vəzifəsinə təyin edən Keyxatu xan olmuşdur (وصاف, 1269, m.1890, s.151; رحمتی, 1394, m.2015, s.82).

2- “*Naibi-qazil-qüzzat və hakimi-övqaf - ərəb. نائب قاضي القضاة و حاكم اوقاف*”: Bu mənsəbə təyin edilən şəxs iki mühüm vəzifəni icra edirdi. Birincisi, Qaziül-quzat, yəni divan qazisinin müavini vəzifəsi, ikincisi isə vəqflərin idarə edilməsi. Bu ona görə idi ki, həmin iki vəzifə arasında sıx bağlılıq var idi. Bu mənsəbdə çalışan məmurun şəriət məsləhətlərini, o cümlədən vəqf məsləhətləri, mühakimə etmək, alqı-satqı, məhkəmə proseslərinin icrası, müamilələr, divan əməkdaşlarının hüquq və vəzifələri, şəriət qanunlarında nəzərdə tutulan digər məsələləri bilməsi vacib sayılırdı (قلقشندی, 1338, m.1959, s.194; رحمتی, 1394, m.2015, s.84).

3- “*Hükkam - ərəb. حُكْم*”: Məhkəmə hakimləri, yaxud qazilər, hökm çıxaran şəxslər. “Hükkam” sözü “hakim” sözünün cəm formasıdır və qeyd edildiyi kimi, bəhs edilən dövrlərdə islam hüququnda bir termin olaraq müxtəlif mənələrdə istifadə olunmuşdur. Bu zöşün lüğəvi mənası: qazi, hakim, başçı, hökmləri icra edən şəxs, hökumət tərəfindən bir əyalət və yaxud bir bölgənin idarə edilməsi üçün təyin etdiyi şəxsdir.

4- “*Münşiye-divan - ərəb. منشی دیوان*”: Divan katibi, bütün iddialar, məhkəmə və sair işlərə dair sənədləri tərtib edib, sonra onları xüsusi bir kitaba işləyən işçi.

5- “*Katibi-darül-qəza*”: Məhkəmənin katibi, müamilələr və digər sahələrə dair sənədləri tərtib edən və sonra dəftərə köçürən məmur.

6- “*Əmini-darül-qəza və ya Əmini-həkam - fars. امین دارالقضا یا امین حکم*”: Bəhs edilən dövrün mənbələrində verilmiş məlumatlardan aydın olur ki, bu vəzifəni icra edən şəxs yetimlər, itkin düşmüş şəxslər və dəlillərlə bağlı bütün sənədləri və maliyyə vəsaitini qoruyur və mühafizə etmiş. Dövlət məmuru olan bu vəzifəli şəxslər yetim və kimsəsizlərin hüquqlarını qoruyur, onları din və şəriət qaydalarına uyğun şəkildə həll edirdi. Bu vəzifə ilə bağlı F.Rəşidəddin də öz əsərində məlumat vermişdir (نخجوانی, 1964, s.193; همدانی, 1979, s.234; رحمتی, 1394, m.2015, s.83).

Göründüyü kimi, bəhs etiyimiz dövrdə hüquq və məhkəmə sistemində istifadə edilən qanunlar əsasən islam şəriət qanunlarına söykənirdi. Bütün bunlar isə həmin dövrlərdə ölkə qanunvericiliyində islam mədəniyyətinin daha üstün yer tutduğundan xəbər verir.

7- “*Müvərrixi-hüccə və qubalat*”: Vilayətlərdə iddialara, müamilələr və sair mülki işlərə baxan, məhkəmə və mülkiyyət sənədlərini dəftərlərdə dəqiq tarixi ilə qeydiyyata alan məmur.

8- “*Əmiri-yargu*”: Adından da bəlli olduğu kimi, yargunun rəisi vəzifəsini icra edən məmur olmuşdur. Baxmayaraq ki, bu vəzifə məhkəmə divanına tabe olan bir vəzifədir, lakin öz işlərini müstəqil şəkildə, yəni monqolların iddia işləri və mühakimə prosesinə nəzarəti həyata keçirirdi.

9- “*Bəxşi*”: Bütpərəst din xadimi, monqol qanunlarını yazan məmur.

Ümumilikdə isə bütün qazilər Naibi-qaziül-qüzzatın nəzarəti altında və onun tapşırıqları əsasında fəaliyyət göstərirdi (مرتضوی, 1358, m.1979, s.266, 267 və 268).

10- “*Ehtesab - Hisbə* sözünün kökünü “həsəbə - ərəb. حَسَب” kəlməsi təşkil edir və lüğəvi cəhətdən bir neçə mənə verir, o cümlədən “əcir istəmək”, “tədbir görmək”, “işlərin idarə edilməsində gözəl davranmaq”, “xəbər almaq və xəbər axtarmaq” və nəhayətən “inkar etmək və pis işlərə irad bildirmək” mənasını çatdırır (ابن منظور, بی تا, s.I/314; رحمتی, 1394, m. 2015, s.84).

Digər adı “Mühtəsəb və hisbə” olan bu vəzifədə çalışan şəxs ümumilikdə qazinin nəzarəti altında fəaliyyət göstərərək, dini qurumun bir üzvü hesab olunurdu. Bəzi məsələlərdə həmin vəzifədə çalışan şəxs sultanla xalq qarasında vasitəçilik edir, onlar arasında bir növ əlaqə saxlayaraq hakimiyyətin işlərini icra edirdi (رحمتی, 1394, m.2015, s.84). Bəhs edilən dövrdə “Mühtəsəb” mənsəbini tutan şəxs şəhərlərdəki sənətkar qruplar və əsnafın işinə nəzarət edir, şəriət qaydalarına

uyğun olaraq həmin şəhərlərdə yaşayan insanların ictimai məsələlərinin tənzimlənməsində əsas rolunu oynayırdı. Hicri təqvimə ilə VII əsrdə qələmə alınmış “Məalimul-qurbə fi əhkamil-hisbə - ərəb. معالم القربة في احكام الحسبة” adlı əsərdə həmin peşə və vəzifəni tutan şəxsin fəaliyyət çərçivəsini nisbətən geniş şəkildə şərh etmişdir. Müəllif burada qeyd etmişdir ki, “Mühtəsəb” vəzifəsini tutan şəxslər müntəzəm olaraq bazarlarda çalışan sənətkarların işlərini nəzarətdə saxlayır və “əsnaflar” adlanan peşə sahibləri ilə daim irtibatda olurlar (قرشي, 1347, m. 1968, s.206; رحمتي, 1394, m.2015, s.84).

Həmin mənbədə qeyd edilir ki, hisbə dinin köklü məsələlərindən biri hesab olunur və islam dini yeni zühur etdiyi ilk dövrlərdə də səhabələr özləri də bu işi görürdülər. Müəllif məhkəmə ilə hisbə arasında olan fərqi izah edərkən, onların müştərək və oxşar cəhətlərinin olduğunu qeyd etmişdir. O, sünni fəqihlərindən olan Əbül-Həsən Nəyavərdinin dilindən yazır ki, mühtəsəb bəzi hallarda elə qazının gördüyü işləri görür. Naxçıvani isə əsərinin “Təfvizi-əhtisab” bölməsində bu peşə sahiblərinin gördüyü işlər barədə yazır: “Əmr bəməruf və nəhy əz münkər” (yaxşı əməllərə dəvət, pis əməllərdən çəkindirmək) bu peşə sahiblərinin vəzifələrindəndir. Eləcə də onlar sənətkarların işinə, çəki və tərəzilərin düzgün olmasına nəzarət edirlər” (نخجواني, 1964, s.190; رحمتي, 1394, m.2015, s.85).

11 - “Övqaf (vəqflər) – ərəb. اوقاف” Bilindiyi kimi, Hülakü öz dövlətini qurduqdan sonra ölkədəki bütün vəqf işlərini Nəsirəddin Tusiyə həvalə etmişdir. Nəsirəddin Tusi isə öz növbəsində işləri keyfiyyətli şəkildə icra etmək məqsədi ilə bütün şəhərlərdə öz naiblərini təyin etdi. Bu minvalla Nəsirəddin Tusi vəfat edəndək məmləkətdə vəqf işləri nisbətən qaydasında idi. Lakin bir müddətdən sonra hökumət məmurlarının hərisliyi nəticəsində vəqf əmlaklarından əldə edilən gəlirlər talan edilməyə başlandı. Bu xoşagəlməz və acınacaqlı vəziyyət Qazan xanın islam dinini qəbul etdiyi və Məcdəddin adlı şəxsin “Övqaf təşkilatı”nın başına təyin olunduğu günə qədər davam etmişdir. Qazan xan və Məcdəddinin səyi nəticəsində ölkədəki vəqf qurumlarının vəziyyəti yaxşılaşmış və işlər nizama düşmüşdür. Belə ki, tədricən vəqf gəlirləri yerli feodalların əlindən çıxaraq məmləketin imam və şeyxlərinin əlinə keçdi. Beləliklə, vəqf işləri qaydasına düşərək inkişaf etməyə başladı. Vəqflərdən əldə edilmiş gəlirlərin bir qismi dini qurumlara, bir hissəsi isə xeyriyyəçilik məqsədi ilə təsis edilmiş mərkəzlərə, ehtiyacı insanlara və həmin müəssisələri idarə edən işçilərə sərf edilirdi. Hətta hökumətin digər qurum və təşkilatları ilə yanaşı Hökuməti-övqaf adlı bir dövlət qurumu da fəaliyyət göstərirdi ki, onun özü də Divani-qəza qurumuna bağlı idi. Hökuməti-övqaf adlı bu qurum bir başa Qaziül-qüzatın (Qazilər qazisinin) nəzarəti altında fəaliyyət göstərirdi. Lakin bütün vəqfləri idarə edən Hakimi-övqaf adlı vəzifəli şəxs adətən sultan tərəfindən təyin edilirdi. Bu vəzifənin təyin olunması haqda çıxarılmış hökm isə Böyük divan təşkilatı da təsdiq etməli idi. Böyük divan təşkilatının işi isə vəqfnamələrə və onlara aid olan sənədlərə nəzarət etmək, həmçinin vəqflərlə bağlı şikayətlərə baxmaqdan ibarət olmuşdur. Bu böyük dövlət qurumunda çalışan və hər birinin ayrıca məsuliyyəti olan vəzifəli şəxsləri aşağıdakılardan ibarət olmuşdur: Nəvvabi-hakim övqafi-mütəvəlliyən, Mütərəssifan, Mübaşiran və Naziiran (وصاف, 1269, m. 1890, s.51; رحمتي, 1394, m. 2015, s.85).

B) Qeyri-islami məhkəmələr

Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, bəhs edilən dövrdə yerli müsəlman əhalisinin məhkəmə işlərinə baxan islam şəriət məhkəmələrindən başqa iddiaçıların kimliyi və yaxud iddia predmetinin nədən ibarət olmasından asılı olaraq digər bir xüsusi məhkəmə qaydaları da mövcud olmuşdur. Bu xüsusi məhkəmə qurumu aşağıdakı idarələrdən təşkil olunurdu:

-*Divani-yarğu - fars. دیوان یارغو* “Yarğu” sözünün lüğəvi mənası “dindirmə”, “edilmiş günahla bağlı sorğu-suala edib, onu təftiş etmək”dən ibarətdir. Bu söz, həmçinin hüquq-məhkəmə sistemində əhəmiyyət kəsb edən ədliyyə, qanun, iddiaçı və cavabdehin müdafiə edilməsi məsələlərini də daşıyır. Yarğılamaq dedikdə, məhkəmə iclasının təşkil edilməsi, hər hansı bir şəxsi və ya şəxsləri istintaqa cəlb etmək və onları sorğu-suala tutmaq başa düşülməlidir. Bu söz monqol sözü olub, məhkəmə iddiası mənasını kəsb edir. Məhz bu səbəbə görə bəhs edilən dövrdə məhkəmə işləri və məhkəmə proseslərinin özləri də “Yarğu” adlanırdı. Rəşidəddin Fəzlullah “Yarğılamaq – fars. یارغو داشتن”

sözündən dəfələrlə istifadə etmiş və hər dəfə onun “mühakimə etmək” mənasında işlətməmişdir. Müəllif monqolların məhkəmə işlərinə dair yazır ki, Əmiri-yarğu (yarğı əmiri) məhkəmə işlərinə Yasa qaydalarına uyğun şəkildə baxır və əgər tərəflərdən hər hansı biri haqlı çıxardısa, ona Yarğunamə verilir (نخجوانی, 1964, s.365; رحمتی, 1394, m.2015, s.86-87).

Əmiri-yarğu yarğu idarəsinin başçısı olaraq öz vəzifəsini icra etməklə məşğul olurdu və baxmayaraq ki, onun bu idarəsi məhkəmə qurumlarının təbəçiliyində idi, o, öz işini tam müstəqil şəkildə həyata keçirir və monqolların məhkəmə işlərini araşdırırdı. Bu vəzifəyə təyin olunan şəxslər sultan tərəfindən seçilirdi (ورهارم, 1368, m.1989, s104/; رحمتی, 1394, m. 2015, s.87).

Göründüyü kimi, bu idarədə əsasən monqolların özləri arasında yaranmış mühüm siyasi mübahisələr araşdırılır və həl edilirdi. Həmin qurumun başına isə əksər hallarda hərbi vəzifələr tutan, hərbi məsuliyyət daşıyan şəxs təyin edilirdi. Başqa ifadə ilə desək, Qüzati-əmiri-ulus vəzifəsini icra edən şəxs bu qurumun rəisi olaraq seçilirdi (قدیانی, 1384, m. 2005, s.93-95; رحمتی, 1394, m. 2015, s.80).

Qeyd etmək lazımdır ki, vəzirlərə aid olan məhkəmə işlərinə əsasən Divani-yarğu idarəsində baxılırdı və iddialar sübuta yetirildiyi təqdirdə, onlara ölüm cəzası kəsilirdi. Elxanilər dövründə - Tacəddin Əlisah Gilanidan başqa - öldürülmüş vəzirlərin əksəriyyəti yarğu vasitəsilə ölümə məhkum edilmişdir (رحمتی, 1394, m. 2015, s.80).

-*Divani-həkəmiyyət – fars. دیوان حکمیت (Arbitrajlıq əsasında qurulan mühakimə prosesi)*: Bu idarədə aparılan məhkəmə işləri və məhkəmə iddiaları dini qayda-qanunlar, ədalətli şəxslərin arbitrajlığı əsasında və xalq arasında hamı tərəfindən qəbul edilən adət-ənənələrə istinad edilərək həl edilirdi (نخجوانی, 1964, s.154; رحمتی, 1394, m. 2015, s.88). Başqa sözlə desək, Divani-həkəmiyyət sistemində məhkəmə işlərində islam şəriət qanunları deyil, arbitrajlıq, ürfi adət-ənənə və xüsusi qaydalar tətbiq edilirdi. Naxçıvani öz əsərində bu məsələni şərh edərkən yazır ki, cəmiyyətdə yaşayan dinsiz insanların işi məhkəmələrə düşən zaman, onlar islam şəriət qanunlarını tanımaq istəməyib imtina etdiklərinə görə, onlara bu qaydalar tətbiq edilirdi və bu insanlar artıq Yasa qaydalarını qəbul etməli olurdular (مرتضوی, 1358, m.1979, s.346; رحمتی, 1394, m. 2015, s.88).

- *Qəzavəti-əmiri-ulus – fars. قضاوت امیر اولوس*: “Ulus” hərbi bir qurum olub, onun başında duran Əmiri-ulus vəzifəsini icra edən şəxs isə digər səlahiyyətlərlə yanaşı, həm də mühakimə etmək səlahiyyətinə malik idi. Naxçıvani Əmiri-ulus vəzifəsini tutan şəxsin səlahiyyətlərini şərh edərkən yazır ki, bu vəzifədə çalışan şəxs rəiyyətin vəziyyəti ilə maraqlanmalı, insanlara ədalətsizlik edənlərə qarşı mübarizə apararaq onları susdurmalıdır. Müəllif həmçinin bu vəzifədə oturan şəxsin mühakimə etmək səlahiyyəti ilə bağlı yazır ki: “həftənin iki günü vəzirlər, qazilər və həmin bölgənin digər ayanlarının da iştirakı ilə məhkəmə iddialarına baxış keçirib, onları araşdıraraq mübahisələri şəriət qanunları, insaf və yasa qaydalarına uyğun şəkildə həl edir” (نخجوانی, 1964, s.176-177; رحمتی, 1394, m. 2015, s.89).

Bəhs edilən dövrdə bir çox azərbaycanlı şəriət alimi müxtəlif Şərq ölkələrində fəaliyyət göstərmiş, orada fiqh və islam hüququnun tədris və tədqiqi ilə məşğul olmuşdur. Aşağıda adları çəkilən alimlər bu kateqoriyaya aid olan şəxslərdir:

İmam Rafei (vəfatı: m.1226 - h.q.623): İmam Əbülqasim Əbdülkərim ibn Məhəmməd Rafei Qəzvini dövrünün tanınmış hədis və təfsir alimlərindən biri olmuş və bu sahələrdə çox sayda əsərlər qələmə almışdır. Qəzvin tarixinə həsr edilmiş “Tədvin” adlı əsər sözügedən alimin ən məşhur əsəri hesab olunur (نخجوانی, 1964, s.154; رحمتی, 1394, m. 2015, s.88).

Xətib Qəzvini (m.1267-1338 - hc.666-739): Xətib Dəməşqi adı ilə tanınan Cəlaləddin Məhəmməd ibn Əbdürrəhman Qəzvini məən, bəyan və üsul elmləri üzrə ən tanınmış alimlərdən biri hesab olunur. Cavan yaşlarında Dəməşq şəhərinə getmiş və həmin şəhərdə xətib vəzifəsinə təyin edilmişdir. Bir müddət sonra şəhərin qazısı olmuş və ömrünün sonuna qədər də bu vəzifədə çalışmışdır. O, Səkkak adlı müəllifin “Miftahül-ülum” əsərini təlxis edərək “Təlxisül-miftah” əsərini ərsəyə gətirmişdir (اقبال آشتیانی, 1356, m. 1977, s.509-510).

Əbussənaya Mahmud ibn Əbi Bəkr Urməvi (m.1197-1283 - h.q.594-682): Adı çəkilən alim fiqh, üsul və məntiq kimi elm sahələrində böyük nailiyyətlər qazana bilmişdir (اقبال آشتیانی, 1356, m. 1977, s.511-512).

Abdullah əl-Ərdəbili (m. ?-1396): Bu alim iki cildli “Kitabül-ənvar fil-fiqh” əsərinin müəllifidir. Yaşadığı dövrdə “Şərqi şeyxi” adı ilə məşhurlaşmış və elm sahəsində yüksək titullar qazanmışdır.

Əbdürrəhman ibn Əbu Xəlil Təbrizi (m.1262-1319): Adı çəkilən alim dövrünün tanınmış xətib və vəzirlərindən biri olmuşdur. O, özünün ədalət, səmimiyyət və dəyanəti ilə Təbriz əhalisi arasında böyük ehtiramı layiq görülmüşdü. Bu şəxs öz dövrünün tanınmış həkim, vəzir və alimi Rəşidəddin Fəzlullah ilə elmi mübahisə və polemikaya girərək qarşı tərəfin dini görüşlərini tənqid və təkzib etmişdir (شیرین بیانی, 1345, m. 1966, s. 62və 65).

Bəhs edilən dövrdə yazılmış bəzi mənbələrdə dövlət idarəçiliyi, siyasi-ictimai məsələlər, eləcə də yüksək dərəcəli məmurların aşağı vəzifəli məmurlara nəzarəti və hüquqların müəyyən edilməsi kimi önəmli məsələlərə dair məlumatlar da öz əksini tapmışdır. F.Rəşidəddin idarəetmə, siyasi təlim və tərbiyə (siyasi əxlaq) ilə bağlı Əbdüllətif adlı oğluna ünvanladığı 15 bənddən ibarət tövsiyə xarakterli məktubunda yazırdı: “Oğul! İnsanlar müxtəlif xasiyyətlərə malik olduqlarına görə, onları idarə etmək də müşkül bir məsələdir... ədalətli siyasət yürüt ki, hamı sənəin fərmanlarına boyun əyib, ona itaət etsinlər. Lakin ədalətsizliyi özünə rəhbər tutsan, hətta tabeçiliyində olan insanlar da sənə qarşı çıxar, üsyan edirlər” (همدانی, 2536, m.1977, s.74-80).

F.Rəşidəddin həmçinin oğlu Əmir Şəhabəddinə ünvanladığı 39 bənddən ibarət məktubda ictimai-siyasi və mədəni-əxlaqi məsələlərə toxunan çox qiymətli məlumatlar vermişdir (همدانی, 2536, m.1977, s.93).

F.Rəşidəddin Bəm əhalisinin vəziyyətilə bağlı digər bir oğlu Kerman vilayətinin hakimi Əmir Mahmudə ünvanladığı məktubda yazır: “Oğlum! Aldığım məlumata görə, Bəm əhalisindən həddən artıq vergi yığılır və üstəlik əskərlərin zorakı davranışları nəticəsində əhalinin vəziyyəti daha da ağırlaşmışdır... [tapşırıqım budur ki,] üç il müddətinə onlardan heç bir vergi toplanmasın...” (همدانی, 2536, m.1977, s.17-19).

Dövrün mənbələrinə görə, məhkəmə və qazilərin işlərini qaydaya salmaq məqsədilə bəzən onlara dövlət tərəfindən maliyyə dəstəyi də göstərilirdi. F.Rəşidəddin Qazi Məhəmməd ibn Əbdülkərim Semnani ilə bağlı Semnan, Damğan və Xarin hakimi olan oğlu Əbdülmöminə ünvanladığı məktubda yazır: “...Elm və ədalətin himayədarı olan Qazi Məhəmməd ibn Əbdülkərimin əmlakından heç bir divan vergisi tutulmamalıdır...100 xarvar buğda və cəvəsə, 1000 aqça dinar ənam şəklində vəkillərə verilsin... qoy məhkəmə işləri yenidən öz rəvnəq və inkişafını davam etdirdirsin...” (همدانی, 2536, m.1977, s.38).

Əllamə Şəmsəddin Amuli “Nəfaisül-fünun fi əraisil-üyun” əsərində fiqh elmi və islam hüququna dair müfəssəl məlumat vermişdir (املی, 1389, m.2010/III, s.450). Müəllif hüquq sahəsinə aid bəzi məsələləri çox geniş formada açıqlamış və hətta hüquqi sənədlərin tərtib edilmə qaydalarını da izah etmişdir. Bu sənədlərdən borc müqaviləsi, mülkiyyətin alqı-satqısına dair sənəd, intellektual mülkiyyətin satışına dair sənəd, mülkü alan şəxsin elə vəkilin özü olması haqda sənəd, icarə müqaviləsi, şəriklik müqaviləsi və s. kimi mühüm hüquqi sənədləri qeyd etmək olar (املی, 1389, m.2010/III, s.538-567).

ƏDƏBİYYAT

Məlikova M., Bayramov E., Azərbaycanın siyasi-hüquqi nəzəriyyələri tarixi. Bakı: Maarif, 1984, 311 s.

Quliyev A.İ. XII-XVI əsrlərdə Azərbaycanda siyasi-hüquqi fikrində qanun və qanunçuluq problemi. Bakı: Qanun, 2005.

Quliyev E.R., XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda Azərbaycan elmi və mədəniyyəti (farsdilli əlyazmalar əsasında), AMEA Elm Tarixi İnstitutu, Bakı: “Elm və təhsil”, 2021, 266 s.

XII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda idarəçilik münasibətləri və dünyəvi qanunvericiliyin inkişafında N.Tusinin dövlət və hüquq haqqında konsepsiyasının rolu. Bakı Universitetinin xəbərləri, Sosial-siyasi seriyası, № 2, 2010.

Рзаев А., Насираддин Туси/политико-правовые воззрение/. Баку: ЭЛМ, 1983, 230 с.

ابن خلدون، عبدالرحمن (1336, m. 1957). مقدمه، ترجمه محمد پروین گنابادی، تهران: نشر کتاب.

ابن منظور (بی تا). لسان العرب "ب نا".

اقبال آشتیانی، عباس، تاریخ مغول از چنگیز تا تشکیل دولت تیموری، موسسه انتشارات امیر کبیر، تهران ۱۳۵۶ ه.ش.

(m. 1977)، ۶۸۲ ص.

برتولد اشپولر، تاریخ مغول در ایران، چاپ ۳، تهران، انتشارات علمی فرهنگی، ۱۳۶۸. m.1989

بروشکی، محمد مهدی، بررسی روش اداری و آموزشی ربع رشیدی، مشهد، آستان قدس رضوی، چاپ اول، ۱۳۶۲،

(m.1983) ۱۵۰ ص.

جعفریان، رسول، تاریخ ایران اسلامی (جلد سوم) - (از یورش مغول تا زوال ترکمنان)، تهران، موسسه فرهنگی دانش و

اندیشه معاصر، ۱۳۷۷، (m/1998) ۳۵۲ ص.

دکتر شیرین بیانی، تاریخ آل جلایر، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۴۵، (m.1966) ۴۷۴ ص.

رشید الدین فضل الله، جامع التواریخ، جلد سوم، متن علمی و انتقادی فارسی بسعی و اهتمام عبد الکریم علی اوغلی علی

زاده، نشریات فرهنگستان علوم جمهوری شوروی سوسیالیستی آذربایجان، باکو - ۱۹۷۵ م. ۷۲۷ ص.

رشید الدین فضل الله همدانی، آثار و احبا، باهتمام منوچهر ستوده و ایرج افشار، - تهران، ۲۵۳۶، (m.1977) ۳۵۲ ص.

شمس الدین محمد بن محمود آملی، نفائس الفنون فی عرایس العیون، بتصحیح و پاورقی آقای حاج میرزا ابو الحسن

شعرانی، انتشارات اسلامی، جلد سوم، چاپ سوم، ۱۳۸۹ ش. (m.2010) ۵۷۶ ص.

قدیانی، عباس (1384 m.2005). تاریخ فرهنگ و تمدن ایران در دوره مغول، تهران، فرهنگ مکتوب.

قرشی، محمد بن احمد (m.1968, 1347). معالم القرية فی احکام الحسبة، ترجمه جعفر شعار، تهران، بنیاد فرهنگ ایران.

قلقشندی، احمد بن علی (1338 ق m. 1919). صبح الاعشی فی کتابه الانشاء، قاهره: دارالکتب الامیری.

محمد رضا رحمتی، فاطمه نجفی، بررسی دیوان سالاری ایلخانان با تکیه بر تشکیلات قضایی، تاریخنامه خوارزمی -

فصلنامه علمی - تخصصی - سال سوم، پاییز ۱۳۹۴، (m. 2015) صص ۷۲-۹۱.

مرتضوی، منوچهر، مسائل عصر ایلخانان، تبریز، ۱۳۵۸ ش. (m. 1979) انتشارات موسسه تاریخ و فرهنگ ایران،

۵۴۴ ص.

نخچوانی، محمد بن هندوشاه (1964 م.). دستور الکاتب فی تعیین المراتب، به اهتمام عبدالکریم علی اوغلی زاده، مسکو.

نطنزی، معین الدین (1336 m. 1957). منتخب التواریخ معینی، ژان اوین، تهران: خیام.

ورهرام، غلامرضا (1368 m. 1989). نظام حکومت ایران در دوران اسلامی، تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات

فرهنگی.

وصاف، عبدالله شیرازی (1269 ق m. 1989). تجزیه المصار و تجزیه الابصار (تاریخ وصاف)، به اهتمام محمد

مهدی اصفهانی، دهلی.

همدانی، رشید الدین فضل الله (1358 m. 1979). تاریخ مبارک غازانی، به اهتمام کارلیان، انگلستان، هر تفورد.

DOI: <https://doi.org/10.59849/2957-3882.2025.1.92>

УДК: 130.2

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ИССЛЕДОВАНИЯ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ НАЦИОНАЛЬНЫХ КУЛЬТУР

Эльнора БУНИЯТОВА*Институт Востоковедения имени Зия Бунятова**НАНА, научный сотрудник, Азербайджан**Эл. почта: bunyatova-elnara@mail.ru**ORCID: 0009-0002-9008-3470**Дата поступления: 17.02.2025**Дата исправления: 02.04.2025**Дата утверждения к публикации: 30.04.2025*

АННОТАЦИЯ

В статье представляются культуры различных народов как исторически преходящее явление, порождающее различные определения самой культуры, в зависимости от характера рассмотренной исторической эпохи. А также рассматриваются вопросы об основных направлениях исследования взаимодействия национальных культур, которые указывают, что научное осмысление взаимодействия культур имеет важное практическое и прогностическое значение в определении основных тенденций мировой истории, главным образом глобализации. Отмечается что первая из этих тенденций глобализации связана с индивидуализацией общественной жизни. Соответственно в данном случае национальная культура оказывается приоритетной среди других элементов, так как сориентирована на личностные качества человека.

Так же отмечается что другая важная глобальная тенденция развития мировых событий предопределена возрастанием роли права и уровня нравственного развития человека. Как указывается в статье, в данном случае мы выделяем тенденцию возрастания и степень цивилизации. Особое место среди глобальных тенденций современности занимает значимость государственной независимости и роли лидера в развитии общественных отношений. В свете вышесказанного особо следует отметить актуализацию исследований по взаимодействию национальных культур.

Так же отмечается что в современной науке проблемы взаимодействия культур, как явствует из вышеизложенного, тесно связано с вопросами взаимодействия цивилизаций. В конечном итоге исследования, взаимодействия национальных культур в контексте развития общественных отношений, глобальных изменений в развитии человечества, приводит нас вплотную к изучению культурно- исторической проблематики. В данном случае речь идет о культурно-исторической эпистемологии. Как справедливо указывает И. Мамедзаде: «Культурно-историческая эпистемология (философия) позволяет так же выявить причины изменчивости, динамики в том, что ныне воспринимается как целостная культура»

Далее мы отмечаем что в истории взаимодействия культур замечена и другая особенность, связанная с предрасположенностью у представителей определенной нации к восприятию элементов культуры. Отмечаем что, в условиях глобализации, в содержании национальной культуры усиливается взаимоисключающие друг друга же интеграционные и дифференциальные тенденции.

Ключевые слова: национальная культура, философия истории, мировая история, научные исследования, современная наука, культурно-исторический, взаимодействия, культурный синтез

MİLLİ MƏDƏNİYYƏTLƏRİN QARŞILIQLI ÖYRƏNİLMƏSİNİN METODOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Elnarə BUNYATOVA

AMEA Ziya Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu,

Elmi işçi, Azərbaycan

E-mail: bunyatova-elnara@mail.ru

ORCID: 0009-0002-9008-3470

Daxilolma tarixi: 17.02.2025

Düzəliş tarixi: 02.04.2025

Nəşrə təsdiq tarixi: 30.04.2025

XÜLASƏ

Məqalədə müxtəlif xalqların mədəniyyətləri nəzərdən keçirilən tarixi dövrün xarakterindən asılı olaraq mədəniyyətin özünə müxtəlif təriflər verən tarixən keçici bir fenomen kimi təqdim olunur. Burada milli mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqəsinin tədqiqatının əsas istiqamətləri ilə bağlı suallar da araşdırılır ki, bu da mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsirinin elmi dərk edilməsinin dünya tarixinin, əsasən qloballaşmanın əsas tendensiyalarının müəyyən edilməsində mühüm praktiki və proqnostik əhəmiyyətə malik olduğunu göstərir.

Qeyd olunur ki, bu qloballaşma meyllərindən birincisi ictimai həyatın fərdiləşməsi ilə bağlıdır. Müvafiq olaraq, bu halda milli mədəniyyət digər elementlər arasında prioritet sayılır, çünki o, insanın şəxsi keyfiyyətlərinə yönəldilmişdir. Həmçinin qeyd edilir ki, dünya hadisələrinin inkişafında digər mühüm global tendensiya hüququn artan rolu və insanın mənəvi inkişaf səviyyəsi ilə əvvəlcədən müəyyənləşir.

Məqalədə göstəriləndi kimi, bu halda biz sivilizasiyanın artan meylini və dərəcəsini vurğulayırıq. Dövrümüzün global tendensiyaları arasında dövlət müstəqilliyinin əhəmiyyəti və ictimai münasibətlərin inkişafında liderin rolu xüsusi yer tutur. Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq milli mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqəsinə dair tədqiqatların aktuallaşması xüsusilə qeyd edilməlidir. Həmçinin qeyd edilir ki, müasir elmdə mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqəsi problemləri, yuxarıda deyilənlərdən aydın olduğu kimi, sivilizasiyaların qarşılıqlı əlaqəsi məsələləri ilə sıx bağlıdır. Nəticə etibarilə, sosial münasibətlərin inkişafı, bəşəriyyətin inkişafında global dəyişikliklər kontekstində milli mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsirinin tədqiqi bizi mədəni-tarixi məsələlərin tədqiqinə yaxınlaşdırır. Bu halda söhbət mədəni-tarixi epistemologiyadan gedir. İ.Məmmədzaadənin haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi: “Mədəni-tarixi qnoseologiya (fəlsəfə) həm də indi inteqral mədəniyyət kimi qəbul edilən şeydə dəyişiklik və dinamikanın səbəblərini müəyyən etməyə imkan verir”.

Bundan əlavə, qeyd edirik ki, mədəniyyətlər arasında qarşılıqlı əlaqə tarixində müəyyən bir xalqın nümayəndələrinin mədəniyyət elementlərini qavramağa meylliliyi ilə əlaqəli başqa bir xüsusiyyət qeyd edilmişdir. Qeyd edirik ki, qloballaşma şəraitində milli mədəniyyətin məzmununda bir-birini inkar edən inteqrasiya və diferensial meyllər güclənir.

Açar sözlər: *milli mədəniyyətlər, tarix fəlsəfəsi, dünya tarixi, elmi tədqiqatlar, müasir elm, mədəni-tarixi, qarşılıqlı əlaqə, mədəni sintez*

**METHODOLOGICAL FEATURES OF RESEARCH INTO THE INTERACTION
OF NATIONAL CULTURES****Elnara BUNYATOVA***Institute of Oriental Studies named after Ziya Bunyadov,**ANAS, Researcher, Azerbaijan**E-mail: bunyatova-elnara@mail.ru**ORCID: 0009-0002-9008-3470**Date of submission: 17.02.2025**Date of revision: 02.04.2025**Date of acceptance for publication: 30.04.2025***ABSTRACT**

This article presents the cultures of various peoples as historically transient phenomena, generating different definitions of culture depending on the nature of the historical period under consideration. It also explores key directions in the study of interactions between national cultures, emphasizing that the scientific understanding of such interactions holds significant practical and prognostic value for identifying major trends in world history—primarily globalization.

One of the foremost globalization trends is associated with the individualization of social life. In this context, national culture emerges as a priority among other elements, as it centers on the personal qualities of the individual. The article also notes another important global trend: the growing role of law and the advancement of moral development, which signals an increasing level of civilization.

Among contemporary global trends, particular attention is given to the importance of national independence and the role of leadership in shaping social relations. In light of these factors, the relevance of research into the interaction of national cultures becomes especially significant.

The article also highlights that in modern science, the study of cultural interaction is closely intertwined with the study of civilizational interaction. Ultimately, investigating the interaction of national cultures within the broader context of societal development and global transformations brings us to the realm of cultural-historical inquiry—specifically, cultural-historical epistemology. As I. Mamedzade rightly observes: “Cultural-historical epistemology (philosophy) also enables us to identify the causes of change and dynamics within what is now perceived as a unified culture.”

Furthermore, the article notes another important aspect of cultural interaction: the tendency of certain nations to be more receptive to elements of other cultures. In the context of globalization, both integrative and differentiating trends—often mutually exclusive—are intensifying within national cultures.

Keywords: *national culture, philosophy of history, world history, scientific research, modern science, cultural-historical approach, interaction, cultural synthesis.*

Введение

Известно, что представление культуры различных народов как исторически преходящее явление, породило различные определения самой культуры, в зависимости от характера рассмотренной исторической эпохи. С этого ракурса определенным своеобразием обладают культурологические понятия известных мыслителей, таких как К.Гельвеция, И.Гердера, И.Канта и др. Кант, в своем фундаментальном труде «Критика способности суждения», указывал, что высокохудожественные произведения могут быть созданы гениальными творческими личностями (Кант И., 1994, с.24). В подобном понимании идеала художественного творчества, Кант по существу отрывал эстетическое отношение к действительности от познавательного и нравственно-социального подхода.

1. Анализ особенностей взаимодействия культур

Разрыв в Кантовском понимании искусства отражается в его формуле дихотомии, утверждающей художественный вкус как основывающийся в то же время и не основывающийся на понятиях. Выдающийся деятель классической немецкой философии и литературы Гердер (XVIII в.) отвергал Кантовскую концепцию искусства, представленную им, по его мнению, в виде банального развлечения. Согласно собственному философскому кредо, Гердер обращает свой взор к тем средствам, которые сплавляют людей в человеческую общность. В качестве главного, важнейшего средства создания общности людей, Гердер указывает на культуру. По мнению Гердера, культура является тем главным средством, которая формирует человеческую общность в целостное феноменальное явление. Подытоживая рассуждения о становлении человеческого общества Гердер указывает, что «Число полезных искусств возросло, неприкосновенность собственности обеспечена, труд людей облегчен, плоды труда распространились по земле и тем самым была заложена основа для культуры, для духа гуманности» (Гердер И.Г., 1977, с.8). По замыслу Гердера в подобном неустанном развитии культур формируется общность людей, сообщество народов и наций. В целом научное определение взаимодействия культур имеет практическое и прогностическое значение в определении основных тенденций мировой истории. Исследователи по философии истории и по взаимодействию мировых цивилизаций (Тойнби, Шпенглер, Хантингтон, Данилевский и другие) внесли ценный вклад в изучение взаимодействия культуры и цивилизации.

Значительный вклад в исследование данной проблематики внес выдающийся английский историк и философ А. Тойнби. Согласно А.Тойнби история мировых цивилизаций представляет собой синтез интегрирующих и дезинтегрирующих тенденций. В качестве примера синтеза культуры А.Тойнби рассматривает особенности интеграции греческой и сирийской цивилизаций в рамках эллинистической цивилизации.

В фундаментальном труде «Цивилизация перед судом истории» А.Тойнби характеризует мировую историю в качестве процесса смены различных форм мировых цивилизаций: «Поскольку цивилизации переживают расцвет и упадок, давая жизнь новым, находящимся на более высоком уровне цивилизациям, то, возможно, разворачивается некий целенаправленный процесс, по которому знания, полученные через страдания, вызванные крушениями цивилизаций, в результате становятся высшим средством прогресса» (Тойнби А.Д., 2011, с.22). При этом по мнению А. Тойнби, воздействие духовных ценностей, сформированных в рамках сирийской культуры, происходило именно в ходе распада сирийской цивилизации и наступления эллинистической эры.

2. История развития культуры

В современной исторической науке, изучающей взаимодействия, особую роль сыграл немецкий культуролог О. Шпенглер (1880-1936). В решении обозначенной задачи, О. Шпенглер, в первую очередь раскрывает особенности культуры, различные исторические ее формы культур. В книге «Закат западного мира» О. Шпенглер проводит обстоятельный анализ явлений мировой истории как взаимодействие различных культур и цивилизаций. В процессе мировой истории, с точки зрения О.Шпенглера происходит заимствование культурологических элементов, параллелизм различных культур и история развития культуры различных народов. В современной исторической литературе проблемы параллелизма различных культур, и история развития культуры различных народов актуализировали вопросы взаимоотношений евроцентризма и российского ренессанса. В ряде научных исследований (Данилевский Н. «Россия и Европа»), в собраниях сочинений рассматривается исторический период, охватывающий XIX-XX века как культурологическое явление в истории России, названное российским ренессансом (Данилевский Н.Я., 2016, с.14). Рассматривая данный период Российской истории с точки зрения взаимодействия евроцентризма и славянского ренессанса, Н.А.Хренов пишет: «Россия включена в тот культурный синтез, который разворачивается в новое время и в своей основе имеет европеизм, но миссия России, ее культуры этим далеко не исчерпываются» (Хренов Н.А., 2012. с.24).

Таким образом, по мнению Н. А. Хренова на рубеже XIX-XX веков вырисовываются контуры второго уровня культурного синтеза, и Россия занимает особое положение как срединное звено в цепи цивилизаций Запад – Россия – Восток. Выше нами рассмотрены основополагающие моменты взаимодействия культурных и цивилизационных сторон развития человеческой истории, концепции западноевропейских и русских исследователей в целом о взаимодействии Западной и Восточной культур. Следует отметить, что в последние годы в отечественной культурологии, в частности в ряде научных трудов И.Р. Мамедзаде разработаны содержательные научно обоснованные идеи о различных аспектах культуры.

В данном случае особый интерес вызывает анализ особенностей взаимодействия различных культур в рамках локальных и мировых цивилизаций. В частности, изданные труды И.Р.Мамедзаде «Философия о современности истории и культуре», «Еще раз о философии». В культурологических воззрениях И.Р.Мамедзаде вызывает научное видение в целом культуры, в рамках конкретной общественно- исторической ситуации. В книге «Философия о современности истории и культуре» автор указывает, что в культуре воплощены традиции, религиозные верования во взаимодействии людей (Мамедзаде И.Р., 2020, с.22).

Ранее, нами, при рассмотрении вопросов об основных направлениях исследования взаимодействия национальных культур, было указано, что научное осмысление взаимодействия культур имеет важное практическое и прогностическое значение в определении основных тенденций мировой истории, главным образом глобализации. Первая из этих тенденций глобализации связана с индивидуализацией общественной жизни. Соответственно в данном случае национальная культура оказывается приоритетной среди других элементов, так как сориентирована на личностные качества человека. Другая важная глобальная тенденция развития мировых событий предопределена возрастанием роли права и уровня нравственного развития человека. В данном случае можно выделить тенденцию возрастания и степень цивилизации. Особое место среди глобальных тенденций современности занимает значимость государственной независимости и роли лидера в развитии общественных отношений.

В свете вышесказанного особо следует отметить актуализацию исследований по взаимодействию национальных культур. В современной науке проблемы взаимодействия культур, как явствует из вышеизложенного, тесно связано с вопросами взаимодействия цивилизаций. В этом отношении характерны научные изыскания Хантингтона, Тойнби, Шпенглера, Данилевского и других, исследующих вопросы культурного взаимодействия во взаимосвязи с вопросами развития цивилизации. В конечном итоге исследования, взаимодействия национальных культур в контексте развития общественных отношений, глобальных изменений в развитии человечества, приводит нас вплотную к изучению культурно- исторической проблематики. В данном случае речь идет о культурно-исторической эпистемологии. Как справедливо указывает И. Мамедзаде: «Культурно-историческая эпистемология (философия) позволяет так же выявить причины изменчивости, динамики в том, что ныне воспринимается как целостная культура» (Мамедзаде И.Р., 2020, с.133).

В истории взаимодействия культур замечена и другая особенность, связанная с предрасположенностью у представителей определенной нации к восприятию элементов культуры. Следует отметить что, в условиях глобализации, в содержании национальной культуры усиливается взаимоисключающие друг друга же интеграционные и дифференциальные тенденции. В свою очередь данная особенность обуславливается формированием национальной идентичности, и соответственно активизацией роли государства в развитии национальной культуры, языка, в охране территориальной целостности страны. Вместе с тем, в нынешней сложной геополитической обстановке, опираясь на выводы культурно-эпистемологического анализа, следует содействовать формированию толерантного отношения к взаимодействию национальных культур. При этом нужно избегать крайне противоположных позиций взаимодействия культур, как возвеличивания собственной культурной идентичности, так и преувеличения значимости других национальных культур. В общественной, культурной практике различных стран, толерантность находит собственную реализацию в ряде конкретных форм и специфических содержаниях.

В этом плане примечательно проявление культурной толерантности в Азербайджане. По этому поводу И.Мамедзаде пишет: «В Азербайджане, проблема толерантности стала актуальной вместе с вопросами мультикультурализма и диалога культур» (Мамедзаде И.Р., 2020, с.127).

В данном случае следует исходить из понимания мультикультурализма как толерантности по отношению основаниям собственной культуры, так и по отношению других культур. В целом, идеология мультикультурализма исходит из множественности культурных оснований любой культуры и предполагает диалоговую форму реализации взаимодействия национальных культур. В данном случае следует учесть, что, вопрос о множественности культурных оснований по существу сводится к определению этногенетических особенностей становления этноса и наций.

В современной историко - философской науке этногенетические особенности становления нации в достаточно широком спектре освещены в модернистской теории Юргена Хабермаса. По его мнению, нация, национальное государство формируются на основе целенаправленного действия инструментального сознания и выступают в качестве совместной реализации культурологических и политических проектов. Ю. Хабермас считает, что, культурная интеграция населения так называемая мобилизация, содействует синкретическому единству культурологического и политического составляющих. Как было выше отмечено, идея Ю. Хабермаса о культурном субстрате при образовании нации, еще раз подтверждает научную достоверность и прогрессивное значение мультикультурализма. В связи с вышеизложенным о взаимодействии национальных культур, как справедливо указывает И.Мамедзаде: «мультикультурность культуры не должна мешать, а должна способствовать национальному развитию» (Мамедзаде И.Р., 2020, с.122). Соответственно, сама по себе история развития культуры разных народов и наций представляет собою имманентный процесс создания и усовершенствования материальных и моральных ценностей содействующих на развитие идеалов гуманизма.

С этой точки зрения считаем правомерным рассмотрение концептуального и методологического содержания культуры, а с историографической точки зрения, как непрерывный процесс формирования и развитие материальных и моральных ценностей. Следует отметить, что представление культурологического феномена, как исторически преходящее явление, как выше было сказано, породило различные определения самой культуры в зависимости от характера рассмотренной исторической эпохи. В частности, с этого ракурса определенным своеобразием обладают культурологические понятия К.Гельвеция, И.Гердера, И.Канта и других, отличных от воззрений современных исследователей явлений культуры. На наш взгляд, подобное положение, сложившееся в современной культурологии, в первую очередь обусловлено особенностями современной цивилизации, как технотронного общества. Научно-техническая революция, происходящая в современном мире, в конечном итоге, нарушила сложившиеся стереотипы культурных традиций, ценностную ориентацию нравственных, этических нормативов.

Сложившаяся общественно-политическая ситуация в мире, как было выше отмечено, обусловила полифункциональный характер культуры, формирование интегративных культурных образований, которые порой вступают в противоречие с национальными культурными традициями. Несомненно, в данном случае для полноценного действия культурологических ценностей в русле гуманистических идей необходимо соединение национальных культурных традиций с современностью. С этого ракурса примечательны воззрения крупного учено-культуролога Е.В.Тейлора, который указывал, что в содержании культуры, наряду с общечеловеческими нравственными ценностями должны наличествовать специфические моральные ценности, присущие данному народу. Общеизвестно, что в средние века Азербайджан сталкивался различными миграционными волнами и соответственно различными практиками межконфессионального и межнационального культурного общения (арабы, персы, и др.). Характеризуя исторический процесс становления азербайджанской национальной культуры, И.Р.Мамедзаде справедливо указывает на гомологические и адаптационные моменты во взаимодействии азербайджанской культуры с общетюркской, исламской и русской культурой.

«Азербайджанская культура – пишет И.Р.Мамедзаде – имеет сходство гомологическое с тюркским миром, с исламским миром и есть общая судьба с русско-российским миром» (Мамедзаде И.Р., 2020, с.122).

В данном случае в первую очередь рассмотрим взаимодействие азербайджанской национальной культуры с культурой тюркских народов, русского народа, с культурой исламского мира, а также с локальными культурами национальностей проживающих в Азербайджане. Вкратце коснемся вопросов о глубоких корнях отношения доброжелательности, толерантности по отношению к другим народностям и национальностям, проживающим на территории Азербайджана, их культуре. Следует отметить, что в течение долгих столетий в Азербайджане толерантность заключалась в становлении высокого уровня веротерпимости и мультикультуральным отношением к культуре других народов, в том числе локальной культуре малых народов и переселенцам. В настоящее время практика толерантности и мультикультурализма в Азербайджане вызывает повышенный интерес во всем мире.

Выступая в 2013 г. На Бакинском Гуманитарном Форуме президент Азербайджана И. Алиев говорил: «Проведение подобных мероприятий в Азербайджане естественно» потому что, во все времена в Азербайджане представители всех религий и наций жили в условиях мира благоденствия и братства (Araslı H., 1960, с.12). Независимо от сложившегося политического строя, Азербайджан во все времена был оплотом терпимости и мультикультурализма.

Сегодня независимый Азербайджан строит свою политику на этом крепком фундаменте. В нынешнее время в Азербайджане существует общество многонациональное и многоконфессиональное. Это наше большое достояние наша ценность. «Мы бережем это достояние и будем беречь» (Araslı H., 1960, с.7). Основываясь на данной президентом Азербайджана И. Алиевым характеристике азербайджанской модели толерантности и мультикультурализма необходимо отметить, что наш ментальный опыт необходимо осмыслить с точки зрения современного мироустройства и миропорядка.

Межкультурное общение между аборигенами азербайджанцами, арабскими и др. мигрантами привело к взаимодействию их национальных культур (литература, язык, науки). В начале XIX века Азербайджан в результате русско-иранских войн вошел в состав Российской империи. Соответственно, в этой исторической ситуации сложились определенные социальные и культурные отношения и взаимодействия национальных культур России и Азербайджана. В связи с вхождением Азербайджана в состав Российской империи в Азербайджане появились переселенцы из Германии. Окончательное расселение немецких мигрантов на территории Азербайджана произошло 1819 году. В связи с этим историческим событием в 2019 году президентом Азербайджана И. Алиевым было подписано Постановление «О 200-летие немецких поселенцев в Южном Кавказе». В честь этого знаменательного события в рамках программы ЮНЕСКО была издана книга «Философия взаимодействия культур и расселение немцев в Южном Кавказе». Рассматривая историю поселения немцев в Азербайджане, мы должны иметь в виду, что осмысление характера общежития немцев с азербайджанцами в Азербайджане, важно с точки зрения нашей оценки этой ситуации.

В первую очередь отметим, что в исторической памяти азербайджанского народа остались приятные воспоминания о временах совместного проживания. Вместе с тем нам необходимо по-новому осмыслить собственную идентичность в свете полученного ценного опыта совместного общежития. Оценка данного опыта показывает, что азербайджанский народ ценит этот опыт и полон решимости беречь его. На наш взгляд данный опыт лежит в основе азербайджанской модели мультикультурализма.

Огромная заслуга в реализации политики толерантности, мультикультурализма принадлежит Мехрибан ханум Алиевой, вице-президенту Азербайджана, Президенту Фонда имени Г.Алиева. Идеи Мехрибан ханум об эстетических нормах культурного взаимодействия являются ценными идеологическими установками. В книге «Философия взаимодействия культур и поселение немцев на Южном Кавказе» И.Мамедзаде, рассматривая значения совместного проживания и взаимодействия культур азербайджанцев и немцев - переселенцев в Азербайджане в конце XIX в начале XX века пишет: «200-летнее обоснование немцев на Южном Кав-

казе вызвало интерес не только к тому, как сложилась судьба немецких переселенцев на Кавказе и в Азербайджане, но и к вопросам философии взаимовлияния культур, развития национального сознания и влияния на него всего того что в азербайджанской философской литературе обозначается как мультикультурализм (Мамедзаде И.Р., 2018, с.158). Несомненно, в этом положительном опыте важную роль сыграли ментальные особенности азербайджанского народа, его высокие моральные, нравственные качества, доброжелательность, толерантность, которые легли в основу мультикультурального характера национальный культуры Азербайджана.

Характеризируя эту ценнейшую особенность азербайджанского национального самосознания, основанного на ментальных свойствах азербайджанского народа, следует отметить важную роль идеологии азербайджанства, формировавшегося в годы самостоятельного развития Азербайджанского государства.

Созданная гением великого лидера Азербайджана Г.Алиева, идеология азербайджанства далее развитый президентом Азербайджана И.Алиевым сыграла огромную роль в развитии национальной культуры Азербайджана, показала всему миру богатую палитру культуры и духовности азербайджанского народа. Как верно подмечено проф. И.Мамедзаде, высокая национальная духовность, мультикультурный характер национальной культуры являются образцом для всего мира. Характеризуя ценность азербайджанской модели мультикультурализма И.Мамедзаде пишет: «Нередко вопрос развития, культуры и духовности нации рассматривается в отрыве от взаимодействия и многообразия культур», что на взгляд автора книги не выдерживает критики. В связи с вышеизложенным следует отметить важную роль национальной идеологии азербайджанства. Как явствует из анализа особенностей национальной идеологии азербайджанства, мультикультурализм, по существу имеет важное значение для формирования мультикультурного отношения к взаимодействию национальных культур.

Как справедливо отмечает И.Мамедзаде «Идеология мультикультурализма», для того, чтобы быть успешной, должна исходить из приоритета государства, территории, государственного языка, традиций и ценностей» (Мамедзаде И.Р., 2011, с.107). Рассматривая взаимодействия азербайджанской национальной культуры, с культурой исламского мира в первую очередь следует отметить, что в современном азербайджанском востоковедении важное место занимает выдающийся исследователь современной арабской литературы, профессор Аида Имангулиева. Всемирно известный исследователь современной арабской литературы профессор Аида Имангулиева была первым азербайджанским ученым востоковедом, изучившей взаимодействия Восточных и Западных культур. В многочисленных научных работах профессора Аиды Имангулиевой исследуется развитие арабской литературы, в целом современной восточной литературы. Профессор Аида Имангулиева является самым авторитетным исследователем арабской литературы, и это признают в мировом масштабе европейские востоковеды. Профессор Аида Имангулиева в своих трудах проанализировала сущность мировых литературных процессов и с этой целью обратилась к творчеству арабских эмигрантов. Появление идеи диалога между цивилизациями на политическом, экономическом и культурологическом уровнях, было следствием научно-философских поисков профессора Аиды Имангулиевой. Профессор Аида Имангулиева, превратила эту проблему в одну из важнейших направлений востоковедения.

В качестве объекта своих исследований она выбрала творчество Джебран Халил Джебрана, Амина ар-Рейхани и Михаила Нуайме. Обладая литературоведческим и философским мышлением, профессор Аида Имангулиева сумела ввести ясность в проблему диалога цивилизаций (Имангулиева А.Н., 2011, с.20). В исследовании азербайджанской культуры, литературы, поэзии средних веков, в контексте ее взаимодействия с культурой, литературой Ближнего Востока, в первую очередь следует отметить, что, начиная с XIX века, литература, эпическое творчество литераторов Ближнего Востока было интенсивно исследовано рядом ведущих русских и европейских литературоведов-исследователей. (У.Бертелс, И.С.Брагински, Н.С.Банарлы, Н.И.Копрад, В.М.Жирмунски, М.Н.Османов, М.Л.Климович, А.А.Старики).

В данном случае особо следует отметить труды Нихад Сами Банарлы, Н.М.Конрада (Литературы народов Востока и вопросы общего литературоведения), В.М.Жирмунского (Литературные отношения Востока и Запада как проблема сравнительного литературоведения). В

современном азербайджанском литературоведении важное место занимает исследование творчества классиков азербайджанской поэзии Хатаи, Низами, Физули и их взаимосвязи с литературой Ближнего Востока средневековья.

Здесь особо следует отметить взаимосвязи эпического творчества классиков азербайджанской литературы с эпическими произведениями Ближневосточной литературы и поэзии «Лейли и Меджнун», «Юсуф и Зулейха», «Фархад и Ширин» и др.

С этой точки зрения особый интерес вызывают исследования азербайджанских литературоведов, в частности Гамида Араслы, М.Кулизаде, М.Арифа, М.Ибрагимова, М.Д.Джафарава, М.Н.Тахмасиба, Дж.Мустафаева, А.Агаева и других, связанных с проблемами взаимосвязи классической азербайджанской поэзии с поэтическими и эпическими произведениями ближневосточной литературы средних веков.

Видный исследователь-литературовед проф. Азада Рустамова, исследуя взаимосвязь средневековой эпической поэзии с эпическими произведениями классиков азербайджанской поэзии средних веков пишет: «Традиционные темы, традиционные образы, широко распространенные в средневековой эпической поэзии, художественное отображение одинаковых проблем, в разных формах (гуманизм, нравственная свобода, идеальная жизнь, идеальная красота, воспевание идеальной любви) представляет возможность рассматривать эпическую поэзию как целостное явление» (Rüstəmov A., 2014, с.11). В связи с вышеизложенным, затрагивая вопросы об истоках творчества великого Низами, А.Рустамова указывает на великие поэтические произведения классиков восточной поэзии. В частности, неоспоримо положение об использовании в творчестве Низами сюжетов и образов «Шахнаме» Фирдовси, а также сюжетов и образов «Калила и Димна», Рудаки в мотивах и образах «Семь красавиц», «Искендернаме» созданных поэтическим гением великого Низами.

Вместе с тем необходимо отметить, что сюжетная канва и художественные образы поэм «Хосров и Ширин», «Лейли и Меджнун» по существу были почерпнуты из народного фольклора. Как справедливо отмечает Азада Рустамова: «поэзия «Низами и с точки зрения идейного содержания, так и системы художественного изображения, система образов тесно связана с традициями устной народной литературы (Rüstəmov A., 2014, с.84).

Рассматривая вопросы взаимосвязи классической азербайджанской поэзии средневековья с литературой, поэзией Ближнего Востока, особо следует отметить значения творчества великого азербайджанского поэта Физули. Эпическая поэма Лейли и Меджнун, являющейся бессмертным творением великого азербайджанского поэта основывается на сюжетной канве, почерпнутые из фольклорного творчества, посвященного беззаветной любви Лейли и Меджнун. Именно воспевание сакральных любовных чувств, чистой любви между двумя молодыми Лейли и Меджнун составили главную сюжетную канву творения великого поэта Азербайджанского народа. Как верно отмечает Азада Рустамова, для Физули любовь является средством общения и связи между людьми, символом нравственной свободы, формой душевной эволюции, восходящей до идеального божества (Rüstəmov A., 2014, с.262). Резюмируя вышеизложенные о взаимосвязи творчества великих азербайджанских поэтов Низами и Физули, необходимо указать на истоки, различные сюжеты и художественные образы, почерпнутые из восточной поэзии средневековья. Общеизвестно, что после завершения русско-иранских войн территории Северного Азербайджана были включены в состав Российской империи. Начиная с этого времени, наряду с экономическими, административными отношениями начали налаживаться межнациональные культурные отношения между двумя народами. Лучшие представители национальной культуры, литературы и науки, публицистики Азербайджана ознакомились с передовыми достижениями российской культуры и литературы. Следует отметить, что прогрессивно мыслящие деятели русской культуры поддерживали свободолюбивые чаяния кавказских народов, народа Азербайджана. Ярким примером подобного взаимодействия культур Азербайджанского и русского народов является творчество выдающегося русского поэта М.Ю.Лермонтова. Следует отметить, что М.Ю. Лермонтов с большим воодушевлением воспринял революционные выступления Губинских крестьян. Сосланный царским правительством на Кавказ Лермонтов, в Гусарах ознакомился с лучшими образцами азербайджанского фольклора, в частности с дастаном Ашуг Гариб. Не случайно, что, за время своего пребывания

в Азербайджане Лермонтовым было написано 3 поэмы и 3 стихотворения. («Ашуг Гариб», «Гачаг Наби», «Исмаил бек», «Стихотворение», «Кинжал», «Расставание» и другие). Примечательным является то, с какой любовью Лермонтов в поэме «Третий всадник» описывает свою поездку в Азербайджан город Шемаха. В поэме «Третий всадник» Лермонтов с большой любовью воспекает гостеприимство азербайджанцев, древнюю историю Азербайджана. Поэт с особой душевной теплотой описывает дружбу между выдающимся мыслителем, писателем и поэтом М.Ф.Ахундовым и грузинским поэтом Александром Чавчавадзе.

Великий русский поэт торжественно отзывался о красоте и музыкальности азербайджанского языка. Оценивая отношение выдающегося русского поэта Лермонтова к азербайджанской поэзии, фольклору, особо следует отметить значимость, художественное достоинство его поэмы «Ашуг Гариб». В поэме «Ашуг Гариб» Лермонтов, с присущим ему высоким художественным чутьем и мастерством, воспекает романтическую любовь между Ашуг Гарибом и его возлюбленной Махи-Махиром. Вышеизложенное является подтверждением высокой оценки Лермонтовым поэтического гения азербайджанского народа, красоты азербайджанского языка, великодушные и гостеприимство азербайджанцев.

В применении метода аналогии и гомологии по взаимодействию культур в условиях глобализации необходимо учесть особенность дифференциальных и интеграционных свойств. На примере опыта общенациональной культуры рассмотрим гармоничное взаимодействие культур различных народностей, населяющих Азербайджан. В данном случае речь идет о гомологическом характере интеграции культур на основе исторического опыта взаимодействия различных культур народностей, населяющих Азербайджан. Анализируя взаимодействия различных культур в Азербайджане, И.Р.Мамедзаде указывает на системообразующую роль идеологии азербайджанства. Как справедливо указано в книге «Философия о современности, истории и культуре»: в современном Азербайджане, объединяющей силой культурное многообразие, стала идеология азербайджанства, вобравшая в себе специфику и компонент прошлого и настоящего нашей культуры, в том числе и опыт солидарности с другими культурами» (Мамедзаде И.Р., 2020, с.181). Приступая к исследованию методологических основ взаимодействия национальных культур, в первую очередь следует отметить, что для познания сущности культуры необходимо изучать историю культуры. Философские концепты о взаимодействии культур впервые были разработаны немецкими философами – Гегелем, Кантом, Фихте и в дальнейшем развиты в трудах Гердера, Гете, посвященным проблемам истории культуры и ее философского осмысления. В свою очередь подобный подход содействует осмыслению взаимодействия различных культур друг с другом. В данном случае речь идет о применении методов гомологии и аналогии, в определении механизма взаимодействия, взаимоперехода различных культурных традиций, которые были разработаны в трудах, И.Мамедзаде, «Эти методы могут быть применены к анализу проблем взаимодействия культур» (Мамедзаде И.Р., 2020, с.28). В конечном итоге следует констатировать что, гомологическое сходство может быть выявлено в различных периодах развития культуры. Резюмируя вышеизложенное о применении метода гомологии, можно выделить ряд особенностей применения гомологии в развитии культуры. В частности, метод гомологии может быть применен в случае восстановления прошлого культуры, предшествующую стадию ее развития. Другое характерное применение метода гомологии связано с апробацией сходства в явлениях различных отраслей искусство (музыка, архитектура и т.д.). Анализируя вышеизложенные случаи применения метода гомологии в развитии культуры следует отметить, что без соответствующего рассмотрения аналогии, невозможно определить гомологические ее особенности. В данном случае при исследовании гомологического сходства между тюркскими народами, выявлением различных аналогий имеет важное значение для достоверной исторической реконструкции. Резюмируя вышеизложенное об особенностях применения методов гомологии и аналогии, следует отметить, что гносеологическая потенция методов гомологии и аналогии следует оценить на достаточном высоком уровне, и ее изучение следует охарактеризовать как актуальное в рамках исследования во взаимодействие культур.

Заклучение

1. В современной исторической науке в культурологических исследованиях по взаимодействию культур заложены методы гомологии и аналогии. Применение метода гомологии, по существу, содействует реализации исторической реконструкции культурного образования исследуемого народа или наций. При этом, гомология, по существу, представляет собой методологическую основу в обнаружении учета внешних факторов эволюции культур. Для применения метода аналогии в анализе взаимодействия культур, в данном случае необходимо исследовать гомологическую схожесть культурных явлений. При этом аналогия выхватывает адаптационные моменты культурного взаимодействия, а гомология раскрывает генетические особенности развития культур. Как явствует из вышеприведенного анализа специфики гомологического и аналогичного подхода к изучению взаимодействия культур, аналогия не в состоянии раскрыть морфологические особенности культурных образований. В данном случае, сочетание гомологического и аналогического подхода к изучению процесса эволюции культур, в состоянии раскрыть морфологические особенности формирования культурных образований. В этом случае близкий нам материалом является гомологический и аналогический подход становления азербайджанской культуры.

2. Резюмируя вышеизложенное о применении метода гомологии можно выделить ряд особенностей применения гомологии в развитии культуры. В частности, метод гомологии может быть применён в случае восстановления прошлой культуры, предшествующей стадии её развития. Другое характерное применение метода гомологии связано с апробацией сходства в явлениях различных отраслей искусства. Анализируя вышеизложенные случаи применения метода гомологии в развитии культуры, следует отметить, что без соответствующего рассмотрения аналогии, невозможно определить гомологические её особенности. В данном случае, исследование гомологического сходства между тюркскими народами, выявление различных аналогий, имеет важное значение для достоверной исторической реконструкции. Резюмируя вышеизложенное об особенностях применения методов гомологии и аналогии, следует отметить, что потенция методов гомологии и аналогии следует оценивать на достаточном высоком уровне, и её изучение следует характеризовать как актуальное, в рамках исследования во взаимодействии культур. Таким образом целая плеяда видных азербайджанских и турецких ученых и литераторов, взаимодействуя в научных изысканиях, исследуя устное и письменное литературное творчество, обогатили сокровищницу азербайджанской литературы.

ЛИТЕРАТУРА

- Araslı, H. (1960). *VII–XII əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatı* (I cild). Bakı.
- Herder, J. G. (1977). *Idei k filosofii istorii chelovechestva* [Ideas for the Philosophy of the History of Mankind]. Moskva: Nauka. (704 s.)
- İmanguliyeva, A. N. (n.d.). *"Assotsiatsiya pera" i Mikhail Nuayme*. Sankt-Peterburg: Izd. dom.
- Kant, I. (1994). *Kritika sposobnosti suzhdeniya* [Critique of the Power of Judgment]. Moskva: Iskusstvo. (367 s.)
- Məmmədzaadə, İ. R. (2018). *Filosofiya vzaimodeystviya kul'tur i poselenie nemtsev na Yuzhnom Kavkaze* [Philosophy of Cultural Interaction and the Settlement of Germans in the South Caucasus]. Bakı: Elm və Təhsil. (205 s.)
- Məmmədzaadə, İ. R. (2020). *Filosofiya o sovremennosti, istorii i kul'ture* [Philosophy on Modernity, History and Culture]. Bakı: Elm və Təhsil. (224 s.)
- Rüstəmov, A. (2014). *Seçilmiş əsərlər* (I cild). Bakı: Elm. (716 s.)
- Toynbee, A. D. (2011). *Tsivilizatsiya pered sudom istorii. Mir i Zapad* [Civilization on Trial. The World and the West]. Moskva: AST: Astrel'. (318 s.)
- Danilevskiy, N. Y. (2016). *Rossiya i Evropa* [Russia and Europe]. Moskva: RIPOL klassik, De'Libri. (766 s.)
- Khrenov, N. A. (2012). *Sintez Zapada i Vostoka kak kulturologicheskaya problema* [Synthesis of East and West as a Culturological Problem]. *Kultura i iskusstvo*, (1)7, 18–27.

DOI: <https://doi.org/10.59849/2957-3882.2025.1.103>

UOT: 39

UYĞURLARIN ETNOGENEZİNƏ DAİR TƏHLİL

Müqabil MƏMMƏDOV

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və
Etnologiya İnstitutunun əməkdaşı, AzərbaycanE-mail: muqu0109@mail.ru

ORCID: 0009-0005-7687-5131

Daxilolma tarixi: 12.02.2025

Düzəliş tarixi: 14.03.2025

Nəşrə təsdiq tarixi: 02.04.2025

XÜLASƏ

Məqalədə türkdilli, türkmənşəli uyğur xalqlarının etnogenezi prosesləri araşdırılır. Məlumdur ki, Şərqi Türküstanda tarixən etnik qrupların birləşməsi və qarışması əsasında uyğurların etnogenezinin formalaşması baş vermişdir. Bu baxımdan ədəbiyyatlarda uyğurların etnogenezinə türk və toxar variantından geniş bəhs olunur. Tarixçi Əbülqazi (1603-1663) “Türklərin nəsil ağacı” salnaməsində uyğur etnoniminin türk kökündən götürüldüyünü və uyğur adının Oguz xan tərəfindən verildiyini qeyd edir. Uyğur sözünün mənası “dəstəkçi” (yapış qur) olub türk sözündən yaranmışdır. Türksünas alim S.E. Malov qeyd edir ki, uyğurlar qədim dövrlərdə Mərkəzi Asiyanın ən mədəni insanları idi və onların inkişaf etmiş şəhər həyatları olmuşdur.

Tədqiqatçılar S.Qladni, J.A.Millvard, D.V.Dubrovskaya, V.A.Karsun, T.V.Lazareva, K.Siroekin, Li Veyhan, Vü Jinxuo, Zu Veiguan və başqalarının tədqiqatlarında uyğurların etnogenezi xüsusi yer tutur.

Uyğurlar orta əsrlərdə formalaşmış, ortaq mənşəli və maraqlarını dərk edən, ortaq dilə, tarixi ənənələrə, mədəniyyətə və müsəlman inancına malik olan xalq idi.

Uyğurların etnogenezi məsələlərini bu və ya digər şəkildə əhatə edən erkən orta əsrlər uyğur dövlətlərinin tarixinə xüsusi həsr olunmuş V.Jiveinin əsərləri çinşünaslıqda xüsusi yer tutur. O, Çin alimləri arasında uyğurların etnik tarixi və etnogenezi mövzusunda öz tarixinin ən erkən dövründə Orta Asiyada türk və uyğur xaqanlıqlarının yaranmasından əvvəl müraciət edən ilk şəxs olmuşdur.

Uyğur tarixi ilə bağlı tədqiqatların əsasını qoyan ilk alimlərdən uyğur tarixçisi, professor Abdulla Tıman Amin oğlu və professor Li Futonq hesab edilir.

XX əsr Çin tarixşünaslığında uyğurların erkən orta əsrlər tarixi, etnogenezi problemi, onların avtoxtoniyası qızgın mübahisəli diskussiya xarakteri aldı.

Turqun Almas uyğurların etnogenezi və etnosiyasət problemlərini nəzərdən keçirərək onları Orta Asiyanın ən qədim türkdilli xalqı adlandırır. Beləliklə o, belə qənaətə gəlir ki, Orta Asiya və Şərqi Türküstan əcdadları müxtəlif etnik adlara malik olan uyğurların əsl vətənidir və onların əcdadları bu ərazidə həm köçəri, həm də oturaq həyat sürmüşlər.

Çin alimlərinin əsərlərində mövcud olan müxtəlif fərziyyələr, eləcə də rus və Qərbi Avropa uyğurşünaslığı haqqında mənbələr qədim dövrdən uyğurların Şərqi Türküstanda avtoxtoniyasını təkzibedilməz dəlillərlə təqdim edir. Mənbələrdə uyğurların zəngin mədəni irsi, qədim dövlətçilik ənənələri təkcə yazılı sübutlar deyil, həm də arxeoloji tədqiqat məlumatları ilə təsdiqlənir.

Açar sözlər: Etnogenezi, uyğur etnosu, moğollar, avtoxton (yerli), Sincan müsəlmanları, Tayvan alimləri, Şərqi Türküstan, yazılı mənbələr, etnosiyasət, arxeoloji tədqiqatlar

АНАЛИЗ ЭТНОГЕНЕЗА УЙГУРОВ

Муғабиль МАМЕДОВ,

*сотрудник Института истории и этнологии
имени А.А.Бакиханова НАНА, Азербайджан**E-mail: muqu0109@mail.ru**ORCID: 0009-0005-7687-5131**Дата поступления: 12.02.2025**Дата исправления: 14.03.2025**Дата утверждения к публикации: 02.04.2025*

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются процессы этногенеза тюркоязычных уйгурских народов тюркского происхождения.

Известно, что формирование этногенеза уйгуров происходило в Восточном Туркестане на основе исторического слияния и смешения этнических групп. В этой связи в литературе широко обсуждаются тюркские и тохарские варианты в этногенезе уйгуров. Историк Абу-л-Гази (1603-1663) в своей хронике «Родословная тюрков» отмечает, что этноним уйгур происходит от тюркского корня и что название уйгур было дано Огуз-ханом. Слово «уйгур» означает сторонник (уаріşгиг) и происходит от тюркского слова. Тюрколог С.Е. Малов отмечает, что уйгуры в древности были наиболее цивилизованным народом Средней Азии и имели развитую городскую жизнь.

Этногенез уйгуров занимает особое место в трудах исследователей С. Гладного, Дж. А. Миллворда, Д. В. Дубровской, В. А. Карсуна, Т. В. Лазаревой, К. Сыроежкина, Ли Вэйхана, Ви Цзиньсюо, Цзи Вэйгуаня и других.

Уйгуры были народом, которые сформировались в средних веках, имели общее происхождение и общие интересы, общий язык, исторические ценности, культуру и мусульманскую веру.

Особое место в китаеведении занимают работы В.Живеи посвященные истории раннее и средневековых уйгурских государств, так или иначе освещающие этногенез уйгуров. Он был первым среди китайских ученых, который затронул тему этнической истории и этногенеза уйгуров в ранний период их истории и возникновения тюркских и уйгурских ханств в Средней Азии.

Одним из первых ученых, внесших вклад в исследование истории уйгуров, был профессор Абдулла Тиман Аминь оглы и профессор Ли Футонг.

В XX веке китайская историография, история уйгуров раннего и средневекового периода, проблема этногенеза и их автохтонности – приобрели характер острых дискуссий.

Тургун Алмас исследовав проблемы этногенеза и этно-политики уйгуров, назвал их древнейшим тюркоязычным народом Центральной Азии. Таким образом он пришел к выводу, что Средняя Азия и Восточный Туркестан являются настоящей родиной уйгуров, предки которых носят разные этнические имена и что их предки вели в этой местности как кочевой, так и оседлый образ жизни.

Различные гипотетические сюжеты в трудах китайских ученых, а также российские и западно-европейские источники уйгуроведения, дают неопровержимые доказательства автохтонности уйгуров в Восточном Туркестане с древних времен.

Не только письменные свидетельства, но и данные археологических исследований подтверждают, что уйгуры обладают богатым культурным наследием и древними традициями государственности.

Ключевые слова: Этногенез, монголы, уйгурский этнос, автохтонный (коренной), мусульмане Синьцзяна, тайванские ученые, Восточный Туркестан, письменные свидетельства, этнополитика, археологические исследование

ANALYSIS OF THE ETHNOGENESIS OF THE UYGHURS

Mugabil MAMMADOV

*Researcher at the Institute of History and
ethnology named after A.A. Bakikhanov ANAS, Azerbaijan**E-mail: muqu0109@mail.ru**ORCID:0009-0005-7687-5131**Date of submission: 12.02.2025**Date of revision: 14.03.2025**Date of acceptance for publication: 02.04.2025*

ABSTRACT

This article examines the processes of ethnogenesis of the Turkic-speaking Uyghur peoples of Turkmen origin. It is well established that the ethnogenesis of the Uyghurs took place in East Turkestan through the historical fusion and intermixing of various ethnic groups. In this context, both Turkic and Tocharian elements are widely discussed in the scholarly literature. The historian Abu-l-Ghazi (1603–1663), in his chronicle *The Genealogy of the Turks*, states that the ethnonym "Uyghur" derives from a Turkic root and that the name was given by Oguz Khan. The word "Uyghur" is interpreted as "supporter" (*yapışgur*) and originates from Turkic.

Turkologist S.E. Malov notes that the Uyghurs were among the most culturally advanced peoples of ancient Central Asia, with a highly developed urban civilization. The issue of Uyghur ethnogenesis occupies a significant place in the works of scholars such as S. Gladney, J.A. Millward, D.V. Dubrovskaya, V.A. Karsun, T.V. Lazareva, K. Syroezhkin, Li Weihai, Wu Jingxiu, Zu Weiguan, and others. The Uyghurs, as a people formed during the medieval period, share a common origin, language, historical traditions, cultural heritage, and Islamic faith.

A notable place in Chinese studies is held by the works of V. Jivei, dedicated to the early medieval Uyghur states and their ethnogenesis. He was one of the first Chinese scholars to address the ethnic history of the Uyghurs, beginning with the emergence of the Turkic and Uyghur khaganates in Central Asia. Uyghur historians such as Professor Abdulla Timan Amin and Professor Li Futong are considered foundational figures in the academic study of Uyghur history.

In 20th-century Chinese historiography, the early medieval history of the Uyghurs, their ethnogenesis, and autochthonous status became subjects of intense scholarly debate. Turgun Almas, addressing issues of Uyghur ethnogenesis and ethnopolitics, refers to them as the oldest Turkic-speaking people of Central Asia. He concludes that Central Asia and East Turkestan constitute the true homeland of the Uyghurs, whose ancestors—bearing various ethnic names—led both nomadic and sedentary lifestyles in the region.

A range of hypotheses presented in the works of Chinese scholars, along with Russian and Western European sources on Uyghur studies, provide strong evidence for the Uyghurs' indigenous presence in East Turkestan since antiquity. These sources confirm the Uyghurs' rich cultural heritage and traditions of statehood, supported not only by written records but also by archaeological research.

Keywords: *ethnogenesis, Mongols, Uyghur ethnic group, autochthonous (native), Muslims of Xinjiang, Taiwanese scholars, East Turkestan, written evidence, ethnopolitics, archaeological research.*

Giriş

Müasir uyğur etnik qrupunun formalaşması uyğurların etnogenezi prosesinin nəticəsidir. Uyğur etnik qrupunun formalaşması Şərqi Türkünstanda bölgənin bütün tarixi boyu müxtəlif etnik qrupların birləşməsi və qarışması əsasında baş vermişdir.

Müasir elmi ədəbiyyatlarda uyğurların etnogenezinin türk və toxar variantı geniş yayılmışdır. Toxar variantına görə uyğurların etnogenezi orta əsrlər dövrünə təsadüf edir. Bizim eranın I minilliyinin XIII-XIV əsrlərə qədər etnosun formalaşması yerli Hind-Avropa, Toxar-İran etnik qrupları tərəfindən bölgəyə köçmüş müxtəlif etnik icmaların assimilyasiyası yolu ilə baş vermişdir.

Müasir uyğur etnosunun tərkibinə daxil olan son əsas etnik komponenti XIII əsrdən başlayaraq bir neçə dalğa ilə gələn və Barlas, Duqlat, Nuqate, Arlat, Churas, Bayrin və digər tayfalardan ibarət moğollar (türkləşmiş monqollar) olmuşdur (Юдин В.П. 2008).

Moğolların son böyük dalğası XVI əsrin əvvəllərində Çagatay Səid xanla birlikdə gəldi. Əvvəlcə monqol dillərində danışan moğollar getdikcə yerli türklər tərəfindən assimilyasiya olundular və çagatay adlanan yerli türk dilinə keçərək islam dinini qəbul etdilər. İlk qəbilə artıq XVI əsrdə praktiki olaraq assimilyasiya olunmuşdu.

Daimi və əsasən Kaşqariyada yerləşən doqlatların bəziləri görünür, uyğurlarla digərlərindən daha tez, XVI əsrdə etnik əlaqəyə girmiş və böyük ölçüdə assimilyasiya edilmişlər.

Uyğur etnonimi

Uyğurlar orta əsrlərdə formalaşmış, ortaq mənşəli və maraqlarını dərk edən, ortaq dilə, tarixi ənənələrə, mədəniyyətə və müsəlman inancına malik olan xalq idi. Qonşu xalqlar da uyğurları müxtəlif yurdlarda yaşayan vahid bir millət kimi qəbul edirdilər. Orta Asiya xalqları onları kaşkarlar, monqollar, xotonlar, çinlilər isə çantou adlandırırdılar (Валиханов Ч. 1962. III, с.158). Ölkə müxtəlif mənbələrdə qeyd olunduğuna görə uzun müddət Moquliya və Kaşqariya adları ilə birlikdə Uyğuristan və ya Uyğuristan adlandırılmağa davam etdi. Məhəmməd İmin Sədr Kaşgari “Asar əl Futuh” (1790) əsərində ölkəni Uyğuristan adlandırmış və orada altı şəhərin olduğunu göstərmişdir.

Etnonimin itirilməsi, etnik öz adının olmaması ilə səciyyələnən müsəlman ənənəsi ilə əlaqələndirilirdi (məsələn, Rusiya imperiyasında əhalinin siyahıyaalınması zamanı yurdların adları etnonim kimi istifadə olunurdu). Lakin Şərqi Türkünstanın türk əhalisinin zadəgan və ruhanilərin təmsil etdiyi savadlı hissəsi öz xalqının uyğur soyundan gəldiyinə inanırdı. XIX əsrin bəzi tədqiqatçıları, xüsusilə Vəlixanov yazırdı ki, yerli türk əhalisi qədim uyğurların dolonlar və nyuqatların (son iki qrup moğolların) törəmələridir və onlar uyğur dilində danışirlər. İngilis səfiri Bellyu Artuş bəyini təsvir edərkən onun xalis uyğur tayfasından olan tatar olduğunu qeyd etmişdir (Дневник английского посольства в Кашгар в 1873-1874 гг. с. 251). Bartold bu məsələ ilə bağlı onu da qeyd edib ki, ziyalılar özlərini uyğur adlandırmaya üstünlük verirlər (Бартольд В. Архивировано 2012).

Uyğur etnoniminin bir neçə versiyası var. Belə ki, Əbülqazi (1603-1663) “Türklərin nəsil ağacı” salnaməsində “Uyğur” etnonimini türk kökündən götürmüşdür: “Oğuz xan onlara uyğur adını vermişdir. Uyğur, mənası bütün dünyada tanınan türk sözüdür, dəstəkçi (yapışqur) deməkdir” (Радлов В.В. 1893, с.3).

Hər hansı xalqın, o cümlədən uyğurların etnogenezini öyrənərkən tədqiqatçıların diqqətini ilk növbədə xalqın öz adı çəkir (Большая Советская Энциклопедия. Москва, 1917, с.530-531). Van Jiveinin əsərləri bu məsələnin təhlilinə həsr edilmişdir. 1937-ci ildə onun öz adının təkamülünün tədqiqi (Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье. 1992, с.143) məqaləsi nəşr olundu və müəllif burada tarixin müxtəlif dövrlərinə aid Çin sənədlərinin diqqətlə öyrənilməsi əsasında ilk dəfə olaraq “uyğur” etnoniminin mənasını açmağa çalışmışdır. Van Jivei bu etnonimin mənşəyi haqqında kifayət qədər inandırıcı şəkildə mübahisə etməyi bacardı. O, uyğurların öz adının sirnikləşmiş səslənməsinin 40-dan çox variantını tədqiq etmiş, etnik adların ətraflı xronoloji cədvəllərini tərtib etmiş və onların tam siyahısını vermişdir. O, etnonimin xarici görünüşünün (səs, tələffüz) uzun tarixi zaman ərzində necə dəyişdiyini də diqqətlə tədqiq etmişdir. Nəticələri sayəsində

Van Jiveinin işi şübhəsiz ki, elmi baxımdan kifayət qədər əsaslıdır və eyni zamanda bu sahədə gələcək tədqiqatlara da təkan verdi.

Uyğurların etnik tarixi

Van Jiveinin digər fundamental əsəri olan “Dinlinqlərin tarixi” (1936) müəllifin uyğurların etnik tarixinə dair ən mühüm araşdırmalarından biridir. O, Sima Qianın “Şizi” (“Tarixi qeydlər”), “Hanşu” (“Han sülaləsinin tarixi”) “Veyşu” adlı qədim salnamələrin məlumatlarına əsaslanaraq dinlinqlərin ümumi tarixini ardıcıl surətdə araşdırırdı. Eləcə də köhnə və yeni “Tanqşu” (“Tanq sülaləsinin tarixi”) belə nəticəyə gəlməkdədir ki, dinlinqlər İslamın sünni məzhəbli qrupu və türkdilli xalqlardır.

Van Jivei mənbələri təhlil edərək uyğurlarla sıx əlaqədə olan 40-dan çox etnik adı – Veyhe, Vuhe, Baerku, Tonlo (Dunlo), Vuhu və s. göstərərək tele tayfalarının tam siyahısını tərtib etdi. İşinin sonunda Van Jivei xüsusi olaraq Dinqlinq dövlətini və daha sonra – Qaoçe, Telenin tarixi və coğrafi mövqeyini, habelə Şərqi Türküstanda onların avtoxtoniyası problemlərini araşdırır (yun. sözü avtochton yerli, köklü mənasını verir).

Qeyd etmək lazımdır ki, Van Jiveinin uyğurların etnogenezi məsələlərini bu və ya digər şəkildə əhatə edən erkən orta əsrlər uyğur dövlətlərinin tarixinə xüsusi həsr olunmuş əsərləri çinşünaslıqda da xüsusi yer tutur. O, Çin alimləri arasında uyğurların etnik tarixi və etnogenezi mövzusunda öz tarixinin ən erkən dövründə Orta Asiyada türk və uyğur xaqanlıqlarının yaranmasından əvvəl müraciət edən ilk şəxs olmuşdur. Bu mövzuda əsas problemlər və tədqiqatların nəticələri onun 1935-ci ildə nəşr olunmuş “Uyğurların qədim tarixi: dinlinqlər və qaoçe problemi” əsərində təqdim edilmişdir. Bu əsər də e.ə. III əsr Çin mənbələrinə əsaslanır. VIII əsr uyğur millətinin formalaşmasının etnogenetik prosesləri izlənilir və onların dinlinqlərlə (e.ə. III əsr) bilavasitə genetik əlaqəsi haqqında nəticə çıxarılır. Beləliklə, alimin fikrincə dinlinqlər əslində müasir uyğurların birbaşa əcdadlarıdır. O, göstərdi ki, müasir uyğurların etnik əsasını hunların super birliyindən yaranan qaoçe, tele və huihu tayfa birlikləri təşkil edir (Кляшторный С.Т., Султанов Т.С., 1992, с.106).

Van Jivei uyğurların etnogenezi ilə bağlı bir çox məsələləri həll edə bilsə də, onun işi Çində akademik dairələrdə mübahisəli reaksiyaya səbəb oldu. Onun ətrafında geniş müzakirə yarandı, uyğurların etnogenezi və Şərqi Türküstan xalqlarının etnik tarixi məsələsində alimlər arasında fikir ayrılıqları aşkar edildi. Prinsipcə, bu fikir ayrılıqları müəyyən dərəcədə o illərdə Şərqi Türküstandakı mürəkkəb ideoloji və siyasi vəziyyəti əks etdirirdi.

Türkşünas alim S.E.Malov qeyd edir ki, “Uyğurlar qədim dövrlərdə Mərkəzi Asiyanın ən mədəni insanları idi və yüksək inkişaf etmiş şəhər həyatları olub” (Малов С.Е. 1951, с. 95).

V.V.Radlova görə, “Uyğurlar nəinki qədim türk tayfalarına mənsub idi, onlar həm də qədim türk boyları arasında görkəmli yer tuturdular”.

Qərb alimləri SUAR-dakı millətlərarası münaqişəni təhlil edərək “uyğur məsələsi”nin insan haqları tərəfinə diqqət yetirirlər. Sincanın etnik siyasətində istifadə olunan assilmilyasiya üsullarından istifadənin qeyri-qanuni olması ilə bağlı bir çox müəlliflər fikir bildirmişlər ki, onların arasında S.Qladni, J.A.Millvard da var.

Öz növbəsində, Rusiya və MDB ölkələrindən olan tədqiqatçılar öz əsərlərində onun yaranma və eskalasiya mexanizmini nəzərə alaraq, SUAR-da millətlərarası münaqişənin əsasını təşkil edən proseslərə daha çox diqqət yetirirlər (D.V.Dubrovskaya, V.A.Korsun, T.V.Lazareva, K.Siroejkin). Qeyd etmək lazımdır ki, Çin müəllifləri bu və ya digər şəkildə vahid Çin xalqının formalaşdırılması və saxlanması məsələsi ilə məşğul olurlar, ona görə də bu sahədə aparılan tədqiqatlar etno-milli məsələlərə dair elmi əsərlərin əsas hissəsini təşkil edir. Bu istiqamətin müəllifləri arasında Li Veyhan, Vu Jinkia, Ju Uriqian və başqaları xüsusi yer tutur (Ананьина Д.А., 2018).

Keçmişlə indiki “əcdadlar” və nəsillər arasında tarixi əlaqələri aydınlaşdırmaq və müasir xalqlar üçün bir məsələ daha vacibdir. Bir qrup etnogenezi nəzəriyyəsi və onların mahiyyəti axtarışa qədər uzanır. Belə bir nəzəriyyənin məntiqinə uyğun olaraq, tədqiqat strategiyası və praktikasına adətən

konkret xalqların bir yaşayış yerindən digərinə hərəkətlərinin təhlili və əlaqəli hərəkətlər, əhalinin dinamikası nəzərə alınır.

Sovet İttifaqının dağılmasından əvvəl və sonra etnik səfərbərliklər dövründə etnik özünüdərk in artması miqrasiya tərəfdarları ilə etnogenezin avtoxton nəzəriyyələri arasında qızğın mübahisəni canlandırdı. Nəşrin məqsədi avtoxton nəzəriyyə ruhunda olan əsərlər, ilk növbədə etnik ərazinin yerini qədimləşdirmək istəyinə əsaslanırdı.

Bütün Şərqi Türküstanın tarixi məsələlərinə obyektiv yanaşan Çin alimlərinin əsərlərində uyğurların etnogenezi və etnik tarixi problemi dəfələrlə qaldırılmışdır. Məsələn, Çin tarixçisi Vang Hanşeng “Sincan müsəlmanları və İslam dini haqqında” (1944) məqaləsində uyğurların hunların nəslində olduğu fikrini ifadə etmişdir.

Uyğur tarixi ilə bağlı tədqiqatların əsasını qoyan ilk alimlərdən uyğur tarixçisi, professor Abdulla Timan Amin oğlu və professor Li Futong hesab edilir. Uzun illər elmi və elmi pedaqoji fəaliyyət göstərən Timanın Tayvanda yeni uyğurşünaslıq məktəbinin formalaşmasında böyük xidmətləri var. O, təkcə uyğurların tarixinə dair bir sıra fundamental tədqiqatlar və əsərlər deyil, həm də onun elmi tədqiqat metodlarından layiqincə istifadə edən və inkişaf etdirən tələbələr hazırlamışdır.

XX əsrə qədər ənənəvi moğol tayfa bölgüsü olan Şərqi Türküstanın birbaşa tabeliyində olan türk əhalisinin bir neçə qrupu nuqatlar, dolanlar, lobnorlar, ərdbullar, xorasanlardır. Qalan hakimiyyətlər uyğur xalqının müxtəlif etnoqrafik qruplarının bir hissəsidir.

XX əsrin əvvəllərində alman tədqiqatçıları N.Qrunvedel, H.Pişel və H.Luders, A.Fonun rəhbərliyi ilə Turfan, Bezeklik, Koça və digər şəhərlərin ərazisində müxtəlif vaxtlarda dörd böyük arxeoloji ekspedisiya həyata keçirmişlər. Arxeoloji tapıntılar ilk dəfə Hindistan Departamentində, Etnoqrafiya Muzeyində, Hindistan İncəsənət Muzeyi (Museum für indische Kunst) (Берлин-Далем Museum für Asiatische Kunst Архивировано из оригинала 2015) yarandıqdan sonra saxlanılmışdır. 1983-cü ildə kolleksiyalar hal-hazırda yerləşdikləri və sərgiləndikləri Berlin-Dahlemdə birləşdirildi (Немецкая коллекция, Архивировано из оригинала 2015). Onlar həmçinin Berlin Brandenburg Elmlər və Humanitar Elmlər Akademiyasının şöbəsi tərəfindən idarə olunur.

Uyğurların mənşəyi haqqında maraqlı bir fikir məşhur alim Çjan Siman tərəfindən ifadə edilmişdir. Onun məqaləsi “Mərkəzi Asiya Sərtləri – Şatonın nəsiləri” (1941) uyğurların orta əsr şətoları ilə etnik əlaqəsini öyrənmək, tarixi arenada Tang dövründə və onun süqutundan sonra mühüm rol oynamışdır. Uyğurların etnogenezi ilə bağlı bütün bu fikirlər, müxtəlif çinli alimlər tərəfindən ifadə edilən, əlbəttə ki, bəzən bir-biri ilə ziddiyyət təşkil etməsinə və mübahisələrə səbəb olmasına baxmayaraq diqqətə layiqdirlər.

Qədim uyğurların ictimai, siyasi və mədəni həyatı

Qədim uyğurların və Uyğur xaqanlığının tarixi Lin Quançunun əsərlərində müzakirə edilmişdir. Müəllif Tang Çin ilə uyğurlar arasındakı əlaqələrə dair araşdırma aparır və kitabında Orta Asiyada Uyğur xaqanlığının siyasi rolunu ətraflı araşdırır.

Qədim uyğurların ictimai və mədəni həyatı barədə tədqiqatlar aparan alimlərdən biri də prof. Bi Sonqfu olmuşdur. Onun “(Xueyxе) və ya uyğurlar” monoqrafiyası alim tərəfindən 1986-cı ildə dərc edilmişdir. Bu alimin yaradıcılığında “uyğurlar” böyük yer tutur. Bu kitabda uyğurların həyat tərz, etnoqrafiyası, dini aspektlər təfərrüatı ilə göstərilmişdir, əsas bölmələr qədimlərin totemist inanclarına həsr edilmişdir.

Çin Xalq Respublikası yarandıqdan sonra Çin alimləri 10 ildən çox bir dövr ərzində əhəmiyyətli tədqiqatlar aparmışlar. Lakin bu proses “mədəni inqilab”la pozularaq Çində uyğurşünaslıq üçün faciəyə çevrilmişdir.

Müasir uyğurların əcdadları, qədim köçəri tayfalar hələ eramızın I minilliyində Orta Asiyanın etnosiyasi həyatında mühüm rol oynamışlar. VIII-IX əsrlərdə mövcud olan güclü Uyğur xaqanlığının süqutundan sonra müasir Monqolustan ərazisində qədim uyğurların əsas hissəsi Şərqi Türküstan ərazisinə, çay hövzəsinə köçdü. Qədim uyğur və digər türk tayfaları gələcəyə qədər burada yerli əhali əsasən oturaq və köçəri hind-avropalılardan (iranlılar və toxarlar) ibarət idi. Onların kütləvi

türkləşməsi eramızın I minilliyinin ortalarında başlamış və bir neçə əsr ərzində Şərqdən gələn köçərilərin yeni dalgaları yerli sakinləri, yeni gələnlərin isə özlərini tədricən assimilyasiya etmişdir. Yadellilərin özləri də tədricən oturaq həyat tərzinə keçdi. Uyğurların etnomədəni inkişafının sonrakı mərhələlərini uyğurların orta əsr mədəniyyətinin əsas parametrlərinə əhəmiyyətli və dərinlən təsir edən iki amil -onların islamı qəbul etməsi (X-XV əsrlərdə) və onlarla sıx mədəni və siyasi qarşılıqlı əlaqə ilə müəyyən edilmişdir.

Uyğurların etnogenezi məsələsi son dərəcə mürəkkəb hesab olunur. Bu etnik qrup SUAR-da yerli əhali hesab olunur. Bununla belə uyğur etnik qrupunun etnogenezi və ərazi məsələsi ilə bağlı tədqiqatların fikirləri fərqlidir. Uyğurların müasir Sincan ərazisində yerli etnik qrup olmaqla, şübhəsiz Han çinliləri ilə çoxəsrlik əməkdaşlıq tarixi var. Amma bu gün yeni uyğur – çin ritorikası uyğurların müstəqillik qazandıqları tarixi dövrlər və Han xalqı ilə birgə tarixi hadisələri qısa xatırlamalarına əsaslanır.

XX əsr Han çinliləri ilə uyğurlar arasındakı ziddiyyətlərin sülh yolu ilə həll oluna bilməyəcəyini göstərdi. Bunun təsdiqinə sübut mərkəzi hökumətin kursunun regionda gah sərtləşdirilməsi, gah da zəifləməsi dalgaları xidmət edir.

Uyğurların etnogenezi problemi və onların avtoxtoniyası Tayvan tarixçilərinin Şərqi Türkünstan araşdırmalarında öz əksini tapmışdır. Tayvanlı alimlərin uyğurların tarixinə baxışı və uyğur dövlətləri ilə Qafqaz dövlətləri arasında münasibətlər, onların təhlili, siyasi münasibətləri kəskin şəkildə fərqlənməyə başladı.

XX əsr Çin tarixşünaslığında uyğurların erkən orta əsrlər tarixi, etnogenezi problemi, onların avtoxtoniyası qızğın mübahisəli diskussiya xarakteri aldı.

Turqun Almas uyğurların etnogenezi və etnosiyasət problemlərini nəzərdən keçirərək onları Orta Asiyanın ən qədim türkdilli xalqı adlandırır. Beləliklə o, belə qənaətə gəlir ki, Orta Asiya və Şərqi Türkünstan əcdadları müxtəlif etnik adlara malik olan uyğurların əsl vətənidir və onların əcdadları bu ərazidə həm köçəri, həm də oturaq həyat sürmüşlər.

Turqun Almas ardıcıl olaraq faktları təqdim edir. Onun fikrincə türk dövlətlərinin və etnik qruplarının Çin dövlətlərinə mühüm siyasi, sosial və mədəni təsiri olmuşdur.

Turqun Almasın işi Çin tarixçilərinin güclü mənfi reaksiyasına səbəb oldu. Sincanda elm, mədəniyyət və təhsil təşkilatlarının iştirakı ilə geniş iclaslar təşkil edildi. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, bu mərhələdə Şərqi Türkünstanın tədqiqi üzrə və tarixşünaslıq tədqiqatları siyasi cəhətdən əhəmiyyətli təsirlərə məruz qalmışdır.

Beləliklə, Çin tarixşünaslığında ənənəvi olaraq uyğurların öz dövlətçiliyinə malik olduqları vurğulanırdı. Qədim dövrlər və erkən tarixşünaslıqda Şərqi Türkünstan tarixinə dair əsərlərdə Çin dövlətləri ilə əlaqələri ardıcıl olaraq öz əksini tapmışdır.

Tarixçi Duan Lian Qin belə hesab edir ki, “Uyğurların etnogenezi eramızdan əvvəl XVII əsrə gedib çıxır, yəni Çinin Şan-Yin sülaləsi ərəfəsinə (e.ə. XVI-XI əsrlər). Duan Lian Qinin nöqtəyindən, qədim çin mənbələrinə əsaslanaraq, Çinin şimalında yaşayan tayfalar “quifan” adlanırdı və onlar uyğurların əcdadları idilər. Bu, yeni hesab edilə bilər və XX əsrin Çin tarixşünaslığı üçün uyğurların etnogenezi ilə bağlı xarakterik olmayan bir fərziyyədir. Ənənəvi baxış belə idi və ona görə uyğurlar Uyğur xaqanlığının süqutundan sonra Şərqi Türkünstana köçdülər.

Baxışlar bu düzülüşünə görə digəri ilə ziddiyyət təşkil edir. Uyğurlar Şərqi Türkünstanın yerli sakinləridir. Uyğur xaqanlığının süqutundan sonra Orxon vadisindən köçən hissə Uyğur xaqanlığı etnogenetik komponentə çevrildi və uyğur dövlətçiliyinin regional ənənəsini zənginləşdirdi. Bu cür yanaşma Çin tədqiqatçıları üçün xarakterikdir. Onlar öz tədqiqatlarında ancaq Çin mənbələrindən deyil, həm də başqa yazılı mənbələrdən – Su Bei, Hai, Qu Bao, Çenq Sulo və uyğur mənbələrindən istifadə etmişlər.

XX əsr Çin tarixşünaslığının konsepsiyalarına görə Uyğur hekayələri qüsursuz deyil. Ancaq buna baxmayaraq Çin alimlərinin əsərlərində mövcud olan müxtəlif fərziyyələr, eləcə də rus və Qərbi Avropa uyğurşünaslığı haqqında mənbələr qədim dövrdən uyğurların Şərqi Türkünstanda avtoxtoniyasını təkzibedilməz dəlillərlə təqdim edir. Mənbələr də uyğurların zəngin mədəni irsi,

qədim dövlətçilik ənənələri olmasını təkcə yazılı sübutlar deyil, həm də arxeoloji tədqiqat məlumatları da təsdiqləyir.

Bütün Şərqi Türkünstan xalqlarının etnogenezinin öyrənilməsi bu əsərin mövzusu deyil. Burada əsas regional etnik qrup - əhalinin 45%-ni təşkil edən uyğurların etnogenezinə diqqət yetirilir. Çinli alimlərin 1930-1940-cı illərdə yazdığı əsərləri işin faktiki olaraq əsasını təşkil edir. Belə ki, əsərdə sırf tarixşünaslıq məsələləri nəzərdən keçirilir. Tədqiqatın diqqət mərkəzində uyğurların XIX əsrin birinci yarısında məşhur Çin tarixşünaslığında öyrənilməsi məsələsi durur.

XIX əsrin birinci yarısında məşhur fransız alimi J.Klaprot, alman alimi F.Hirt və rus alimləri N.Bıçurin, A.Kazımbek, V.Vasilyev yazılarında bu ənənəvi baxış nöqtələrindən fərqli olaraq, öz fərziyyələrini bildirdilər, bu da ictimai şərqşünaslıqda dəyərli əhəmiyyət kəsb edir. Onlar uyğurlarla Şərqi Türkünstan arasında olan qədim əlaqəni sübut etdilər və uyğurların tarixi keçmişinə, onların regionun tarixində roluna yüksək qiymət verdilər. (Кланпом Ю. Тихонов Д.И. Казымбек А. 1941, с.43, 48, 120) Elmi nəticələrin və tədqiqatların əsasını Çin mənbələrindən və onların dilçilik sahəsində araşdırmalarından və etnoqrafik müqayisələrdən alınan məlumatlar təşkil edirdi.

Şərqi Türkünstanda rus və qərb ekspedisiya dəstələri tərəfindən aparılan tədqiqatlar və etnoqrafik, lingvistik, arxeoloji materiallar Şərqi Türkünstanın qədim əhalisinin uyğurlar olduğunu əsaslandırmağa imkan verir.

V.V.Qriqoryevin məşhur “Şərqi və ya Çin Türkünstanı” monoqrafiyasının görünüşü Şərqi Türkünstan və qədim uyğurların tarixini araşdıran etnik və siyasi-tarixi problemlərini inkişaf etdirməyə imkan verdi.

V.Qriqoryev, V.Radlov, D.Pozdneyev və Q.Qrumm-Qrjimalo etnik konsensusa (ümumi rəy) gəldilər uyğurların mənşəyinin Şərqi Türkünstanla sıx bağlılığını sübut etdilər. Onlar uyğurların bu bölgənin ən qədim insanları olduğunu bildirdilər. Onlar Çin hekayələrində qeyd olunanlardan da qədim olduğunu vurğuladılar.

Şərqi Türkünstan əhalisi: dinlilər, çilieslər, nujilər, qaoquilər (Elin mənbələrində) Şərqi Türkünstanın qədim etnik əsasını təşkil edir (Радлов В.В. 1853, с.127).

XIX əsrin 50-ci illərinin əvvəllərində Ç.Valixanov Şərqi Türkünstanın Kaşqar bölgəsində ekspedisiya tədqiqatları zamanı bu qərara gəlmişdir ki, Şərqi Türkünstanda yaşayan türklərin əcdadları tarixi qaoqui uyğurları olub, qədim Uyğur Dövləti dövrünün sakinləridirlər (Валиханов Ч., 1962, II/ с.338-339).

Mərkəzi Asiyada sinfi cəmiyyətin formalaşmasından sonra bu xalq Şərq xalqlarının tarixində zülm yaşamışdır. Böyük rus sovet şərqşünası A.N.Bernştam uyğurların Şərqi Türkünstandakı avtohtonluğunu inkar edən alimlərin tezislərinə açıq şəkildə qarşı çıxdı. A.N.Bernştam sübut etdi ki, uyğurlar Mərkəzi Asiyada, o cümlədən Şərqi Türkünstan ərazilərində yaşayırdılar: “Qədim Şərq tarixindən az da olsa xəbəri olan hər kəs uyğurların dünya tarixində nə qədər böyük rol oynadığını bilir. Onların adı Sincanda çıxdı və itmədi, Çin və Monqolustan divarlarında ildırım kimi gurultu qopardı”. Uyğurlar Altay və Semireçye dağlıq ərazilərində yaşayırdılar. Tədqiqatçı alimlər Balkan yarımadası xalqları arasındakı əlaqəni əsasən də bolqarlarla uyğurların qədim əcdadları ilə olan əlaqəni göstərmişlər.

Əgər kimsə Dövlət Ermitajının Şərq şöbəsinin salonlarını gəzərkən və ya Avropa və Amerikanın ən böyük muzeylərinin siyahısına baxsa, uyğur sənətşünaslıq nümunələrinin və tarixi dəyərlərinin bu muzeylərin salonlarını bəzədiyini görər. Uyğurlar çox məşhur və cəsur insanlardır. Bu xalqın tarixi əsrlərlə məhdudlaşmır.

A.N.Bernştamın tədqiqatlarının nəticələri və ümumiləşdirmələri bu günə qədər öz aktuallığını itirməmişdir.

Məşhur Çin tarixçisi Qu Bao yenə qədim Çin salnamələrini təhlil edərək uyğurların etnogenezi və Şərqi Türkünstan əhalisinin problemlərinə nəzər salarkən dinlilərin, çilieslərin, qaoçələrin (qaoquy) və telelərin uyğurların əcdadları olduğu qənaətinə gəldi.

Müəllif daha sonra qeyd edir ki, miqrantlar Orxondan olan uyğurlardır. Yerli əhalinin əsas hissəsini təşkil etmədikləri üçün Şərqi Türküstan uyğurları ilə birləşdilər (Гу Бао, 1980, №6) və müasir uyğurların etnik mənsubiyyəti bunun nəticəsi idi.

“Qısa Uyğur tarixi məqalələrinin xülasəsi” məqaləsində Fen Ciasən tərəfindən bu problem daha geniş şəkildə təhlil edilib. Uyğurların Sincan ərazisində yerli xalqları olmasına dair tezislərin tənqidində, ümumilikdə, bu iki müəllif arasında qarşıdurma mövcud olmayıb. Fen Ciasən qeyd edir ki, uyğurlar I-V əsrlər arasında Tyan-Şyan dağlarının cənubunda və şimalında yaşamışlar, amma onlar əsas etnik qrupun bir hissəsi olmayıb və Orxon çayı boyu məskunlaşmışlar. (Фэн Цзяшэн, Чен Суло, Му Гуанбей 1981, с.3-7) Beləliklə, müasir uyğurların mənşəyi daha çox IX əsrdə Orxondan gələn uyğurlarla əlaqələndirilir. Qu Bao isə tam əksini düşünür.

Qu Baonun məqaləsinin işıq üzü görməsindən sonra, professor Çjou Veyçjou tərəfindən “Sincan uyğurlarının etnik mənşə məsələlərinin təkrar araşdırılması” adlı məqalə dərc edildi (Çjou Veyçjou, 1981). Bu məqalədə Qu Baonun fikirləri sərt tənqid olunurdu. Əsas fikir ondan ibarət idi ki, xalqın mənşəyini dəqiqləşdirmək üçün onun tərkibindəki tayfalar, qəbilələr və qəbilə ittifaqları araşdırılmalıdır. Etnik Sincan uyğurlarının özünədərkini yalnız V əsrdən müşahidə etmək olar; bu dövrdə Vuhu, Veyhi və Yuanhe adlarının qeyd edildiyi görünür. Daha qədim tarixləri bizə məlum deyil (Чжоу Бейчжоу 1981, №2). IX əsrdə uyğurların Sincana köçü mühüm tarixi bir hadisə olmuşdur. Əgər bu köçkünlər Sincanda yaşayan digər xalqları fəth edib assimilyasiya etməsəydilər, müasir uyğurlar ayrı bir xalq olaraq inkişaf edə bilməzdi, Çünki V əsrdən bəri orada yaşayan türklər, müəllifin fikrincə zorla uyğurlaşdırılmışdır.

VIII əsrin əvvəllərində müasir Monqolustan və Sincan–Uyğur Avtonom Rayonu ərazilərində uyğur tayfaları Uyğur xaqanlığını yaratdılar. Bu xaqanlığa doqquz oğuzə daxil olan doqquz boy, basmalar, Şərqi karluqlar və altı teles tayfası daxilidlər. Eyni dövrdə Orta Asiyadan gətirilmiş İslam dini Şərqi Türküstanda yayılmağa başlamışdı. Uyğur Xaqanlığının yaranması, uyğur tayfalarının hazırkı Sincan ərazisinə köç etmələrini təşfiq etdi. IX əsrin II yarısında Şərqi Türküstanda mərkəzi Turfan olan Uyğur İdikutluğu yaradıldı. “İdikut və ya idikut” – hökmdarın titulu (sözün əsl mənası – “müqəddəs xoşbəxtlik” deməkdir) (Каримова Р.У 2012 с 52-57. с.22.). İlk minilliyin sonlarına yaxın uyğurlar Yançi, Turfan və Cimsar ərazilərində məskunlaşmışdılar (Ш.Ш.Яньци, Тулуфань и Ш.Я.Цзимусаэр).

XIII əsrin əvvəlində Monqol İmperiyasının fəthləri zamanı uyğur idikutluğu monqol xanına tabe olduğunu elan etdi və vassal asılılığına düşdü. 1227-ci ildə Çingizxan (1162-1227) vəfat etdikdən sonra Uyğur İdikutluğunun böyük hissəsi onun ikinci oğlu Çağatayın (1185-1242) uluslarına qatıldı, şərq əraziləri (Turfan və Kumul) isə Çingizxanın üçüncü oğlu Ugedeyin (1186-1241) asılılığına düşdü.

Şərq Türküstanı kimi tanınan bölgə yalnız VIII əsrə qədər şimalda, IX əsrə qədər isə cənubda türk dilinin təsirinə məruz qalmışdır. Ondan əvvəl bu bölgə digər mənşəli xalqlar tərəfindən məskunlaşdırılmışdı. Daha əvvəl məlum olmayan ədəbiyyat dilləri aşkar edilmişdir: iki variantda Toqar dili və Xotan–Sak dili. Tarım çökəkliyinin quru iqlimi tarixi sənədlərin qorunmasına səbəb olmuşdur, buna görə də bölgədə Buddizm və Manixeizm dini mətnləri tapılmışdır ki, bunlar bu dini inancların mənşə ölkələrində çoxdan yox olmuşdu.

Qaoçan uyğurlarının tarixi haqda ən qiymətli mənbə Mahmud Kaşqarlının “Divan Lüğat-üt-Türk” əsəridir (1072-ci il). Mahmud Kaşqarlı, Qaraxanlı müəllifi olaraq uyğurlar haqqında məlumatları birbaşa qaynaqlardan almışdır, ərəb və fars müəlliflərinin tez-tez etdiyi kimi, əvvəlki əsərlərdən yox. Buna görə də onun verdiyi məlumatlar, birincisi, olduqca etibarlıdır (təbii ki, o dövrün ümumi elm səviyyəsi ilə müqayisə edildikdə), ikincisi, “Divan”ın yazıldığı dövrdə aktualdır. “Divan”da uyğurlara aid geniş bir hekayə və ön sözdəki çox sayda istinadlar həsr olunmuşdur.

V.A.Şnirelman vurğulayır ki, passionar etnogenez nəzəriyyəsi etnik kimliyin (etniklik) üzərində dayanmayıb, çünki o, situasiya və ya simvolik ola bilər. Bu, mütləq dildə aidiyyətə bağlı olmur. Bəzən o, dinə (kryaşenlər və ya xristianlaşdırılmış tatarlar), təsərrüfat sistemə (tülkü koryakları – çavçüvenlər və məskunlaşmış koryaklar - nımıllanlar), irqə (afroamerikalılar), tarixi

ənənəyə (şotlandlar) əsaslanırlar. İnsanlar öz etnik aidıyyətini dəyişə bilərlər, bu, XIX əsrdə Balkanlarda baş vermişdir; burada kənd həyatı ilə ticarətə keçid edən şəxs bolqarlardan yunanlara çevrilirdi və bu prosesdə dil faktoru heç bir maneə yaratmırdı, çünki insanlar hər iki dili yaxşı bilirdilər. (Шнирелман В.А. 2005)

Nəticə

Hər bir uyğur etnoqrafik qrupunun özünəməxsus mədəniyyət xüsusiyyətləri vardır. Bu qrupların əksəriyyəti, tarixən formalaşmış, qədim oazis yaşayış məskənləri arasında olan və insan üçün yaşayışa əlverişsiz olan Takla-Makan çölünün qumluqları ilə yarılmış böyük məsafələr nəticəsində etno-coğrafi qruplar kimi yaranmışdır. Bəzi qruplar isə əvvəlki tayfa bölgüsündən və ya başqa etnik mənşəli qrupların assimilyasiyasının tamamlanması nəticəsində formalaşmışdır.

Qədim uyğur və ya türk versiyasına görə uyğurların etnogenezini eramızın III-V əsrlərindən XIII-XIV əsrlərə qədər davam etmişdir. Bu versiyaya görə, uyğur etnosunun əsasını köçəri qədim uyğur tələs tayfaları təşkil edirdi.

Uyğurların etnogenezini – müasir uyğur etnosunun formalaşması prosesidir. Uyğur etnosunun formalaşması Şərqi Türküstanda müxtəlif etnik qrupların birləşməsi və qarışması əsasında, regionun tarixi boyu baş vermişdir.

Beləliklə, Şərqi Türküstanın cənub hissəsində dominant (lat. Dominans – hakimlik edən) mədəniyyət oazis şəhərlərinin, şəhər-yerləşik mədəniyyəti olmuşdur, türklər isə tarixi olaraq köçəri mədəniyyət ənənələrinin daşıyıcıları olmuşlar.

Orijinal passionar etnogenez nəzəriyyəsi, burada etnogenez bütün etnik tarix müddətini əhatə edən bir proses olaraq qəbul edilir və bu Lev Qumilyov tərəfindən “Etnogenez və Yer kürəsinin biosferası” əsərində də davam etdirilmişdir. Bu nəzəriyyə etnosun passionar təkanı nəticəsində yaranmasını və onun həyat dövrünün məhdudiyyətini nəzərdə tutur. Bu dövrün mərhələləri yüksəliş, istiləşmə, qırılma, inersiya, zəifləmə və evostaz vəziyyətinə keçiddən ibarətdir: evostaz vəziyyəti isə çox uzun müddət davam edə bilər. Qumilyovun fikrincə, etnosun tam “yaşam” müddəti, assimilyasiya, məhv olma və ya yeni passionar təkanla kəsilmədiyi halda 1200-1500 il arasında olur.

ƏDƏBİYYAT

Ананьина, Д. А. (2018). *Идентичность представителей этнических меньшинств в условиях этнокультурного конфликта (на примере уйгурского этноса КНР)*.

Бартольд, В. В. *Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии*. (Дата обращения: 3 августа 2020; Архивировано: 21 октября 2012).

Большая Советская Энциклопедия. (1917). (3-е изд.). Т. 26, с. 530–531. Москва.

Валиханов, Ч. Ч. (1962). *Собрание сочинений* (Т. 2, с. 338–339). Алма-Ата.

Валиханов, Ч. (н.д.). *Собрание сочинений* (Т. 3, с. 158).

Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье. (1992). Москва, с. 143.

Гу Бао. (1980). Синьцзян вэйуэрцзэу цзуюфэнь синьтфэнь (Новое исследование этногенеза Синьцзянских уйгуров). *Чжунго шэхуэйкэсюэ*, (6).

Информационный портал музейного центра Берлин – Далем “Museum für Asiatische Kunst”. (Дата обращения: 1 июня 2015; Архивировано: 2 июня 2015).

Каримова, Р. У. (2012). Социально-экономические отношения и административное управление в городах Восточного Туркестана в IX–XIV вв. *Известия Национальной Академии Наук Республики Казахстан. Серия: Общественные науки*, (1), 52–57.

Кашимир и Кашигар. Дневник английского посольства в Кашигар в 1873–1874 гг. (н.д.). С. 251.

Кланпом, Ю. (н.д.). Сочинение о языке и письменности уйгуров. См.: Тихонов, Д. И. (1966). *Хозяйство и общественный строй уйгурского государства (X–XIV вв.)* (с. 27). М.–Л.

- Казымбек, А. (1941). *Исследование об уйгурах*. Журнал Министерства народного просвещения. Ч. XXXI, отд. II. СПб, с. 43, 48, 120.
- Бичурин, Н. Я. (1950). *Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена* (Т. 1, с. 214). Москва.
- Кляшторный, С. Т., & Султанов, Т. С. (1992). *Казахстан: летопись трёх тысячелетий*. Алма-Ата, с. 106.
- Малов, С. Е. (1951). *Памятники древнетюркской письменности*. М.–Л., с. 95.
- Турсун, Н. (1999). *Вопросы этногенеза уйгуров в китайской историографии*. Бишкек: Тесис, с. 84.
- Немецкая коллекция*. (Дата обращения: 1 июня 2015; Архивировано: 2 июня 2015).
- Позднеев, Д. М. (1899). *Исторический очерк уйгуров (по китайским источникам)*. СПб, с. 11–13.
- Радлов, В. В. (1853). *К вопросу об уйгурах*. СПб, с. 127.
- Радлов, В. В. (1893). *К вопросу об уйгурах. Записки Императорской Академии наук*, Прил. 2 к т. 72. СПб, с. 3. (Архивная копия от 4 апреля 2015 на Wayback Machine).
- РАН Институт этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. (2014). *Тюркские народы. Фрагменты этнических историй*. Москва, с. 6.
- Фэн, Цзяшэн, Чен, Суло, & Му, Гуанбен. (1981). *Вейуэрцзу ши ляо цзяньбянь (Краткая история уйгуров)* (Т. 1, с. 3–7). Пекин.
- Чжоу, Вэйучжоу. (1981). Етань Синьцзянь вэйуэр цзу цзуюань вэньти (Повторное изучение вопросов этнического происхождения Синьцзянских уйгуров). *Сибэй лиши цзыляю*, (2).
- Шнирельман, В. А. (2005, 21 октября). Новый расизм в России. *Ежедневный журнал*.
- Юдин, В. П. (н.д.). О родоплеменном составе могулов Могулистана и Могулии. Архивированная копия (Дата обращения: 28 февраля 2010; Архивировано: 5 февраля 2008).

NƏSRƏ DAİR TƏLƏBLƏR:

1. “Şərq araşdırmaları” elmi-nəzəri jurnalına çap üçün məqalələr Azərbaycan, rus və ingilis dillərində çap şəklinə və elektron daşıyıcıda qəbul edilir.

2. Məqalələr Times New Roman-la, 1,5 interval və 14 şriflə yazılmalıdır.

3. Parametrlər aşağıdakı qaydada olmalıdır:

Aşağı – 2

Yuxarı – 2

Sağ – 3

Sol – 1

4. Abzas 1 sm olmalıdır.

5. **Başlıq:**

Öncə məqalənin adı, 1 sətir boşluqdan sonra müəllifin adı verilir. Məqalənin adı bütün hərflər böyük olmaqla qara (bold) ilə verilir. Məqalənin adı ortada, müəllifin adı sağda qara ilə olmalıdır. Soyadının bütün hərfləri qara ilə və böyük hərflərlə verilməlidir, məsələn:

MƏQALƏNİN ADI

Müəllifin ADI

6. Müəllifin elmi dərəcəsi, işlədiyi yer və e-mail adresi soyadının altında *kursivlə* verilir, məsələn,

Müəllifin elmi dərəcəsi, Müəllifin iş yeri

E-mail: müəllifin elektron poçt ünvanı

7. Məqalənin yazıldığı dildəki açar sözlər xülasənin altında 12 şriflə, 1 sətir ara verilməklə kursivlə yazılmalıdır:

Açar sözlər: *məqalədə istifadə edilən açar sözlər*

8. Məqalələr daxili bölgülərlə verilməlidir: Giriş, I, II... və Nəticə. Paraqraflar adlandırılmalıdır.

9. Ədəbiyyat APA kod sistemi ilə verilməli, əlifba sırası əsas götürülməlidir. Başqa qaydalar qəbul edilməyəcək.

Mətn içində istinadlar bu qaydada veriləcək: (Müəllifin soyadı, inisialları, nəşr ili, səhifəsi)
Misal: (Məmmədov A.İ., 2008, s.34)

Ədəbiyyat sözü qara və kursivlə yazılmalı, öncə bir sətir ara verilməli və ortada olmalıdır, məsələn,

ƏDƏBİYYAT

Kitab adı:

Müəllif. A. A. (il). *Kitabın adı*. Çap olunduğu yer, Çap olunduğu nəşriyyat.

Məqalə adı:

Müəllif. A. A. (il). Məqalənin adı. *Jurnalın adı, cild (nömrə), səhifələr*. DOI.

Konfrans materialları üçün:

Materialın adı/Konfransın (forumun, tədbirin) adı (nəşr tarixi). Çap olunduğu nəşriyyat.

10. Xülasələr üç dildə (məqalənin yazıldığı dildə, Azərbaycan, rus və ingilis dillərində) 150-200 söz aralığı həcmində olmalıdır. Öncə məqalənin adı, növbəti sətirdə müəllifin adı qara şriftlərlə, onun altında müəllifin elmi dərəcəsi, iş yeri, vətəndaşı olduğu ölkə, email adresi verilməlidir. Müəllifin adı qara və sağda, məqalənin adı ortada qara, böyük hərflərlə və kursivlə yazılmalıdır. Məsələn,

MƏQALƏNİN ADI

Müəllifin ADI

*Müəllifin elmi dərəcəsi, iş yeri,
təmsil etdiyi ölkə
Email ünvanı*

XÜLASƏ

11. Müəllifin adından sonra bir sətir ara verilməlidir.
12. Bu qaydalara uyğun yazılmayan, orfoqrafik, imla və ya üslub xətalrı olan məqalələr qəbul edilməyəcək.
13. Məqalələr redaksiya heyətinin rəyinə əsasən çap olunur.
14. Məqalələrin nəşri ödənişlidir (Şərqşünaslıq İnstitutunun əməkdaşları istisna olmaqla). Ödəniş müvafiq bank şöbələri üzrə mümkündür.
15. Məqalələrin nəşri ödənişlidir (Şərqşünaslıq İnstitutunun əməkdaşları istisna olmaqla). Ödəniş müvafiq bank şöbələri üzrə mümkündür.

ТРЕБОВАНИЯ К ПУБЛИКАЦИИ:

1. В научно-теоретический журнал «Восточные исследования» принимаются статьи на азербайджанском, русском и английском языках в печатном виде и посредством электронных носителей.

2. Статьи должны быть написаны шрифтом Times New Roman 14, междустрочный интервал 1,5.

3. Параметры должны быть следующими:

Вниз - 2

Вверх – 2

Справа – 3

Слева – 1

4. Абзац - 1 см

5. Заголовок:

Сначала приводится название статьи, через 1 строку имя автора. Название статьи вводится заглавными буквами выделяются полужирным начертанием (**bold**). Название статьи должно быть посередине, имя автора выделено черным цветом справа. Все буквы фамилии должны быть указаны черным, заглавным шрифтом, например:

НАЗВАНИЕ СТАТЬИ

Имя АВТОРА

6. Учёная степень автора, место работы и адрес электронной почты указываются курсивом под фамилией, например:

**Научный степень автора, место работы автора.*

E-mail: электронный адрес автора

7. Ключевые слова на языке написания статьи указываются курсивом под аннотацией шрифтом 12 с интервалом в одну строку:

Ключевые слова: *ключевые слова, использованные в статье*

8. Статья должна быть разделена на внутренние разделы: Введение, I, II... и Заключение. Параграфы должны быть названы.

9. Литература должна быть снабжена кодовой системой АРА: за основу следует брать алфавитный порядок. Иной распорядок рассматриваться не будет.

Ссылки в тексте должны даваться в следующем порядке: (Фамилия автора, инициалы, год издания, страница). Например: (Мамедов А.И., 2008, с. 34)

Первая цифра должна быть кодовым номером используемой литературы. После запятой должен быть пробел.

Слово литература должно быть написано черным курсивом, первая строка должна быть с пробелом, в середине, например,

ЛИТЕРАТУРА

Название книги:

Автор А.А.(год). Название книги. Издательство. Типография.

Название статьи:

Автор А.А.(год). Название статьи. Название журнала, выпуск (номер), страница. DOI

Для материалов конференции:

Название материала/Название конференции (форума, мероприятия), (дата издания).
Типография.

10. Аннотации должны быть представлены на трёх языках (на языке, на котором написана статья, а также на азербайджанском, русском и английском) и составлять от 150 до 200 слов. Сначала указывается название статьи — по центру, заглавными буквами, курсивом и чёрным шрифтом. На следующей строке — имя автора, выровненное по правому краю и написанное чёрным жирным шрифтом. Под именем указываются учёная степень, место работы, страна гражданства и адрес электронной почты автора. Например:

НАЗВАНИЕ СТАТЬИ**Имя АВТОРА**

*Учёная степень, место работы,
страна, которую представляет
Адрес электронной почты*

АННОТАЦИЯ

После имени автора пропускается строка.

11. Статьи, не написанные в соответствии с настоящими правилами, с орфографическими, стилистическими ошибками, приниматься не будут.

12. Представленные статьи должны быть вместе с заключением эксперта в соответствующей области.

13. Статьи публикуются на основании мнения членов редакции.

14. Публикация статей платная (кроме сотрудников Института Востоковедения). Оплата доступна в соответствующих отделениях банка.

PUBLICATION REQUIREMENTS

1. Articles submitted for publishing in the scientific-theoretical journal “Eastern Studies” are accepted in printed form or in a flash drive being produced in Azerbaijani, Russian, and English languages.

2. Abstracts should be produced in Microsoft Word, written in Times New Roman typeface (size 14pt), 1.5 line spacing;

3. Margins:

Left: 3 cm;

Right: 1 cm;

Top: 2 cm;

Bottom: 2 cm.

4. Paragraphs should be indented by one cm space.

5. Title:

The title of the article should be given first, followed by a blank line, and then the author's name. The title of the article should be in uppercase, bold characters at the middle of the page. The author's name should be in bold on the right. All letters of the last name should be bolded and capitalized, for example,

TITLE OF THE ARTICLE

Author's NAME

6. The author's academic degree, workplace, and email address are given in italics below the surname, for example:

Author's academic degree, institutional affiliation

E-mail: author's electronic mail address

7. Keywords in the language of the article should be written in italics below the abstract, using 12-point font and single line spacing:

Keywords: *keywords used in the paper*

8. Articles should be divided into internal sections: Introduction, I, II... and Conclusion. The paragraphs should be named.

9. References should be provided in accordance with APA style and in an alphabetical order. Other formatings will not be tolerated.

In-text citation should be given in the following order: author's surname, initials, year of publication, page number. For example: (Mammadov A.I., 2008, p.34)

The word *references* should be written, after a blank line, in the middle in bold and italics, for example,

REFERENCES

Book title:

Author. A. A. (year). *Title of the book*. Place of publication, Publisher name.

Article title:

Author, A. A., (year). Title of the article. *Journal Title, Volume (Issue)*, pages. DOI.

Conference materials:

Title of material/Conference (forum, event) name (date of publication). Publisher name.

10. Abstracts must be provided in three languages (the language of the article, as well as Azerbaijani, Russian, and English), and should be between 150 and 200 words in length. First, the article title should be centered, written in uppercase letters, italics, and in black font. On the next line, the author's name should appear aligned to the right, in bold black font. Below the name, the author's academic degree, workplace, country of citizenship, and email address should be indicated. For example:

ARTICLE TITLE

Author's NAME

*Academic degree, workplace,
representing country
Email address*

ABSTRACT

11. There is a blank line before the author's name.

12. Articles that do not follow these guidelines and contain spelling and/or stylistic problems will not be considered.

13. Articles are published based on the approval of the editorial staff.

14. The journal is paid (except for the staff of the Institute of Oriental Studies). Payment is available at the relevant bank branches.

Kompüter tərtibçisi:
Bədii tərtibat:

Rəvanə İlmanqızı
Şəlalə Məmməd

Formatı 60x84 ¹/₈
Həcmi 24,75 ç.v.
Tirajı 300